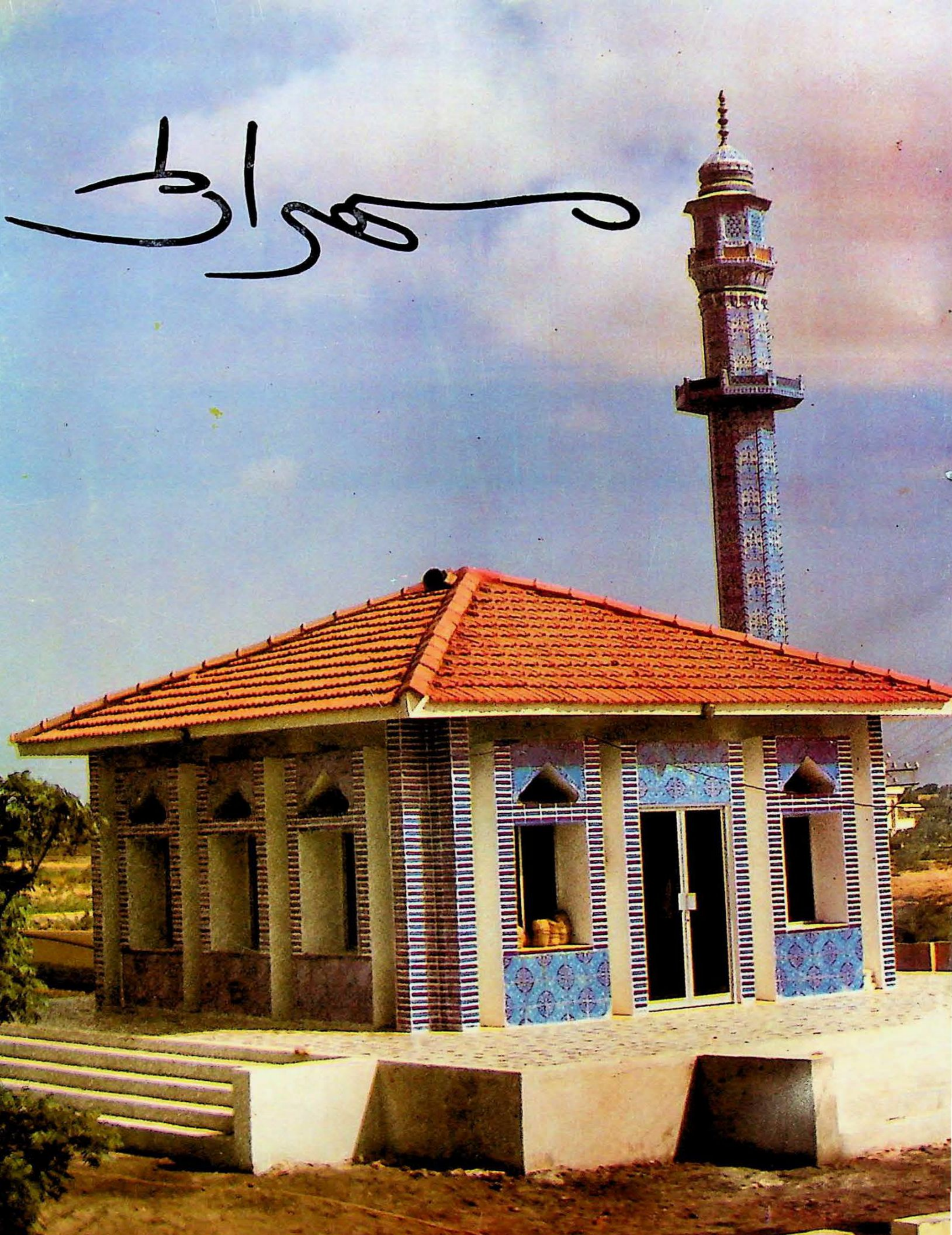
سواد

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
لائبريري
سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو

بسم الله الرحمن الرحيم

EXCHANGE
OF
PUBLICATIONS

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
لائبريري
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

ٻارن جو بين الاقوامي ڏينهن

٥- آڪٽوبر ١٩٨٧ع

جناب سيد غوث علي شاهه صاحب
وزير اعليٰ سنڌ
جو پيغام

اڄ اسين اقوام متحده جي منشور موجب ٻارن جو بين الاقوامي ڏينهن ملهائي رهيا آهيون. ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته ٻار قدرتي نعمتن مان هڪ اهڃاڻ آهي. هڪ ترقي پذير ملڪ ٻارڙن جي ڪاڌ خوراڪ ۽ پرورش کي ترجيح ڏئي ٿو. اهو انهن جي صحت ۽ صفائي لاءِ هرممڪن ذريعا استعمال ڪري ٿو ۽ مناسب توڙي مسلسل کاڌ خوراڪ جي خاطري ڪري ٿو، جيڪا سندن واڌ ۾ مفيد ثابت ٿئي ٿي ۽ اهڙا اپاءَ وٺي ٿو ته جيئن انهن کي ڪن بيمارين ۽ اچانڪ موتن کان محفوظ رکي سگهجي. چونڊيل، جمهوري ۽ سول وفاقي حڪومت ۽ سنڌ سرڪار پنهنجي محدود ذريعن اندر ٻارڙن جي صحتمند واڌ لاءِ ضروري خوراڪ، ماکي ۽ سکل کير وغيره جو مناسب بندوبست ڪيو آهي. هر سرڪاري اسپتال توڙي خانگي شعبي ۾ ٽڪا هڻڻ جا مرڪز ڪم ڪن ٿا. لوڪل ڪائونسلن جو هڪ بنيادي ڪم هي به آهي، ته اهي هر ٻار کي ٽي. بي، خناق، ماتا، پوليو، ڪنگهه ۽ ٻين وچڙندڙ مرضن کان بچاءَ جا ٽڪا هڻن. ان سان گڏ ڪشتي يونٽ به سنڌ جي پرانهين علائقن ۾ وڃي وچڙندڙ بيمارين کان بچڻ لاءِ ٻارن کي ٽڪا هڻن ٿا.

ان ريت وزير اعظم پاڪستان جي پنج نڪاتي پروگرام ۾ تعليم کي خاص ترجيح ڏني وئي آهي ته جيئن جهالت جو تناسب گهٽجي ۽ هر گهر تعليم ۽ سکيا جي زيور سان روشن ڪجي. سنڌ جي صوبائي سرڪار چار هزار پرائمري ۽ مسجد اسڪول کولڻ لاءِ خطير رقم رکي آهي ۽ نئين روشني اسڪولن جي رٿا کي به وڌائڻ گهري ٿي. پڙهيلن جو تعداد وڌائڻ لاءِ احتياطي ۽ اصلاحي اپاءَ ورتا ويا آهن ۽ بامقصد تعليم کي حاصل ڪرڻ لاءِ، ٻارن جو ڌيان ڇڪائڻ لاءِ ڪمپيوٽرائزڊ سسٽم به متعارف ڪرايو ويندو.

اسلام ٻارن جي تربيت، سکيا ۽ تاديب تي رسول ڪريم صلعم جي سنت موجب زور ڏنو آهي، جيڪو اسان کي محبت، پيار ۽ سار سنڀال جو هڪ ڪس ڏئي ٿو. اها ڳالهه ته رسول ڪريم صلعم جي مثالي سنت موجب آهي ته اپاهج، معذور ۽ ڏکارزده ٻارڙن کي بک ۽ بيمارين کان نجات ڏيارڻ لاءِ مالي مدد ۽ تعاون جو هٿ وڌائجي. اسان کي اقوام متحده جي ايجنسين سان گڏجي آفريقا جي ڏڪاريل ٻارن جي مناسب خوراڪ، اجهي، ڪپڙن ۽ دوائن جو انتظام ڪرڻ گهرجي.

اڄ هر پاڪستانيءَ کي پنهنجن ٻارن کي اسلامي سماج جي ضابطن تحت سار سنڀال ۽ تربيت جو انجام ڪرڻ گهرجي. هر اداري ۽ ان جي استادن کي پنهنجن شاگردن کي ايثار، پيار ۽ محبت سان تعليم ڏيڻ جو اقرار ڪرڻ گهرجي. هر روشن خيال سماجي ڪارڪن کي ٻٽي ٻيل عوام جي ٻارن لاءِ دوائن، ڪاڏي، اجهي ۽ تعليم ڏيارڻ جو عهد ڪرڻ گهرجي. هن سڀوري موقعي جي نسبت سان آءٌ انهن ٻارن کي مبارڪباد پيش ڪريان ٿو، جيڪي اسان کي پنهنجي گود سان آهن ۽ پيارا آهن، ته اهي پنهنجو پاڻ کي ايثار ۽ پاڻ ارپڻ واري جذبي سان سرشار ڪري سڄو ڌيان پنهنجي تعليم طرف ڏين ۽ پنهنجي ملڪ جي انهن وطن پرست جذبن تحت خدمت ڪن، جيڪي انهن سکيا هجن.

عالمي شهرت يافته مستشرقه، سنڌ شناسيءَ جي ممتاز عالم خاتون، پروفيسر ڊاڪٽر انيمري شمل جي تازه دوره- پاڪستان دوران، حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي بورڊ طرفان سندس اعزاز ۾ ڏنل استقباليه دعوت جي موقعي تي ورتل تصوير (١- نومبر١٩٨٧ع)

ساڄي کان: محترمه ڊاڪٽر قمر واحد، جناب عنايت بلوچ ڊئريڪٽر ريڊيو پاڪستان حيدرآباد،جناب مظهرالحق صديقي وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي، محترمه ڊاڪٽر شمل، جناب عبدالقادر انصاري وائيس چانسلر سنڌ زرعي يونيورسٽي ٽنڊوڄام، مسز ايم. ايڇ. پنهور، جناب ڊاڪٽر عبدالرحمان ميمڻ وائيس چانسلر مهراڻ انجنيئرنگ يونيورسٽي، جناب قاضي محمد اعظم ميمبر سنڌي ادبي بورڊ.

بيٺل:جناب نياز همايوني، جناب الياس عشقي، جناب ظفر ڪاظمي، جناب غلام شبير آگرو، جناب حميد سنڌي، جناب غلام رباني ڊئريڪٽر جنرل اڪيڊمي ادبيات پاڪستان، جناب عبدالحميد آخوند سيڪريٽري ثقافت ۽ سياحت سنڌ، جناب حسين شاه راشدي، جناب ايم. ايڇ. پنهور، مسٽر قاضي، جناب محمد حسين ترڪ، جناب نفيس احمد ناشاد ۽ جناب دادن خان جتوئي.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي
لائبريري
سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو ٽه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ٣٦] [نمبر ٣

جولاءِ، آگسٽ ۽ سيپٽمبر

١٩٨٧ع

•

چيف ايڊيٽر

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

•

ايڊيٽر

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

معمور يوسفاڻي

•

انچارج ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ
اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 36, No: 3, 1987.
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi language and literature.
- Contemporary Creative literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:

Editor 'Mehran', Quarterly,
Sindhi Adabi Board,
@ Jamshoro, (76070)
Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
Tel: (0221) 71176

Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

[سرورق: سنڌي ادبي بورڊ ۽ لهرايل مسجد شريف جو ڏيک.]
سلائيڊ: حسن علي عطار

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر بوڪ اسٽال
سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ٢٤٢٦٤)

سالياني چندو: ٧٥-٠٠ رپيا   في ڪاپي: ٢٠-٠٠ رپيا

Printed & Published by Mr. Ghulam Rabbani A. Agro
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Hyderabad Sind.

بسم الله الرحمٰن الرحيم

گـــذارش

(ايڊيٽوريل)

جانب ڪريو جيئري ....!

جديد سنڌي شاعريءَ جي صف اول جو ممتاز ۽ هردلعزيز شاعر ۽ سنڌي ٻوليءَ جو پراڻو خدمتگذار محمد رمضان ”ٻردو“ سنڌي پنهنجي پيراني ساليءَ ۾ ڪافي عرصي کان وٺي نهايت عليل آهي. اخبارن ۾ تازو آيل خبرن موجب هڪ ڏکوئيندڙ ڳالهه سامهون اها آئي آهي ته محترم ٻردو سنڌي، نوابشاهه جي سول اسپتال ۾ مناسب علاج ۽ نگهداشت جي سلسلي ۾ عدم توجهيءَ جو شڪار آهي. سنڌ جي علمي حلقن مطالبو ڪيو آهي ته محترم ٻردي سنڌي جي علاج لاءِ نه صرف ڀرپور توجهه ڏنو وڃي، پر ان سان گڏ سرڪاري خرچ تي کيس علاج جون سهوليتون ميسر ڪيون وڃن، ڇو ته هو پنهنجي ناداريءَ سبب علاج تي ايندڙ خرچ ڀرڻ کان قاصر آهي.

محترم ٻردو سنڌي، سنڌي اديبن ۾ هڪ نهايت مانائتي ادبي مقام جو مالڪ آهي. سندس مخلصانه ادبي خدمتن جي پيش نظر، کيس ادبي حلقن ۾ وڏي عزت ۽ قدر جي نظر سان ڏٺو ويندو آهي. جديد سنڌي شاعريءَ جي اوسر ۾ سندس خدمتن کي وڏي مقبوليت حاصل آهي ۽ سنڌي ”گيت“ جي صنف کي هن ايتري اوج تي رسايو آهي، جو هڪ عرصي کان وٺي کيس ”گيتن جو بادشاهه“ سڏيو ويندو آهي. سندس روح پرور شاعري، ”اکڙيون مينگهه ملهار“ کان سواءِ سنڌ جي نامور رسالن ۽ اخبارن جي زينت بڻيل آهي.

محترم ٻردو سنڌي، ڪافي عرصي کان وٺي، پيراني ساليءَ ۽ مالي ناداريءَ سبب ڏکين ڏينهن سان منهن ڏيندو پئي آيو آهي ۽ ويتر هاڻي بيماريءَ جي حالت ۾ هو پنهنجو علاج اطمينان بخش طريقي سان ڪرائڻ کان جڏهن قاصر آهي، تڏهن ان ڳالهه جي سخت ضرورت آهي ته سنڌ هن مشهور ۽ مقبول شاعر جي صحت طرف توجهه ڏيندي، سرڪاري خرچ تي مناسب علاج جو فوري انتظام ڪيو وڃي. اسان سنڌ جي ادبي حلقن جي مطالبي جي تائيد ڪندي گذارش ڪنداسون ته محترم ٻردي سنڌي جي مسئلي تي ترت توجهه ڏنو وڃي.

نهايت خوشيءَ جي ڳالهه آهي، جو سنڌ جي علم پرور چيف منسٽر جناب سيد غوث علي شاهه صاحب، سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن جي ناداري ۽ مسڪيني حال جي پيش نظر سندن مدد ڪرڻ خاطر چيف منسٽرس ويلفيئر فنڊ فار رائيٽرس قائم ڪيو آهي. محترم پرديءَ سنڌيءَ جي علاج خاطر ان فنڊ مان رقم خرچ ڪرڻ، فنڊ جي قيام جي اصل مقصد مطابق ٿي ڏيندو.

اسان وٽ تقريبا روايت اها پئي رهي آهي ته اسان جا اديب ۽ شاعر جڏهن تنگدستي، ناداري، مسڪيني ۽ بي توجهي جو شڪار ٿي، هي جهان ڇڏي ويندا آهن، ان کان پوءِ سندن عدم موجودگيءَ تي اوسان ۽ ڪين پيش آيل تڪليفن تي ملال جا اظهار ڪيا ويندا آهن. تعزيتي گڏجاڻيون ڪوٺائڻ، سندن ياد ۾ اجلاس منعقد ڪرڻ ۽ اخباري بيان جاري ڪرڻ جو مشغلو پڻ ان سلسلي جو هڪ حصو هوندو آهي. اهي ڳالهيون پنهنجيءَ جاءِ تي اهميت برابر رکن ٿيون، پر ان کان وڌيڪ اهم ڳالهه اها ٿيندي جو سندن جيئري، سندن پرگهور لڌي وڃي.

مهراڻ ۾ لکندڙن لاءِ انعام

سنڌي ادبي بورڊ تازو پنهنجي ميٽنگ ۾ فيصلو ڪيو آهي ته جديد سنڌي ادب جي حوصلہ افزائي ۽ قدردانيءَ خاطر، مهراڻ ۾ لکندڙن کي سالانه انعام ڏنا ويندا. فيصلي موجب ان مقصد لاءِ ڪثير رقم مخصوص ڪئي وئي آهي ۽ سال ۱۹۸۷ع کان اها اسڪيم عمل ۾ آندي ويندي. ان مقصد لاءِ بورڊ کي سنڌ سرڪار جي ثقافت ۽ سياحت کاتي جي خاص مالي اعانت حاصل هوندي.

مهراڻ ۾ جن صنفن تي سالانه انعامن ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي، انهن ۾ شاعري، ڪهاڻي ۽ تحقيقي مقالي سان گڏ سفرنامي ۽ آتم ڪهاڻي کي پڻ شامل ڪيو ويو آهي. مواد جي چونڊ ججن جي هڪ ڪميٽي ڪندي.

مهراڻ ۾ لکندڙن کي سالانه نقد انعامن ڏيڻ واري هن فيصلي کي يقينا سنڌ جي ادبي حلقن ۾ ساراهيو ويندو ۽ اسان کي توقع آهي ته سنڌ جا اديب ۽ شاعر جنهن محبت سان مهراڻ سان پنهنجو علمي تعاون جاري رکندا پيا اچن، تنهن ۾ خاطرخواهه واڌارو آڻيندا.

آه! مومن ملپرائي

سنڌي ادب جو پراڻو مخلص خدمتگذار شيخ محمد مومن ملپرائي تازو ڪراچيءَ ۾ گذر ڪري ويو. مومن پنهنجي سڄي زندگي سنڌي ادب ۽ شاعريءَ سان عشق ۾ بسر ڪئي. سندس ڪلام ۾ رومانويت سان گڏ وطن جي حُب جو عنصر نمايان آهي. ادبي محفلن ۽ مشاعرن ۾ شرڪت سندس محبوب مشغلو هوندو هو. مومن سچائيءَ جو مجسمو هو ۽ وفاداري سندس خاص شيوو هو. سنڌي ادب ۾ هڪ منفرد "ڪردار" جي حيثيت ۾ مومن سدائين ياد رهندو. شال رب پاڪ مغفرت سان نوازي. ــ ن. ا. ش.

فهرست

شاعريءَ جو ياڱو

مخدوم طالب المولي/تنوير عباسي ۱

امداد حسيني/نوازعلي شوق ۲

مخدوم امين فهيم/شبير هاتف ۳

احمد خان آصف ۴

عنايت بلوچ/تاج بلوچ ۵

استاد بخاري/مظفر حسين جوش ۶

سدارنگاڻي خادم ۷

عبدالقيوم صائب ۸

محبوب سروري/انور هالائي ۹

محسن ڪڪڙائي/آثم ناٿن شاهي ۱۰

طالب المولي/فهيم/بيخود/محبوب ۽ خادم (مشترڪ تخليق) ۱۱

نثار بزمي ۱۳

احمد خان مدهوش/ميرل جويو ۱۴

رحيم بخش قمر ۱۵

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ/خاڪي جويو ۱۶

تاج جويو ۱۷

ادل سومرو/ج. ع. منگهاڻي ۱۸

سوز هالائي/شعبان بخت ۱۹

عابد لغاري ۲۰

ذوالفقار سيال/مهر پروين ۲۱

امين خير پوري/واجد ۲۲

قاضي عبدالحي قائل/مسرور سيال ۲۳

مقصود گل/شفيع چانڊيو ۲۴

عبدالخالق آزاد ڪنڀار/گل پرڙو ۲۵

شاهه مردان ريگستاني/مشتاق آريسر ۲۶

محمد شريف طالب/پريتم پياسي ۲۷

مخدوم جميل الزمان/نرنجن دودائي ۲۸

پشپا ولڀ ۲۹

اشرف زمان پير ڄنڊامي/گوري ولڀ ۳۰

مرتضيٰ سياڻوي/خليل عارف سومرو
رمضان زلفي ۳۱

بشير احمد شاد/آصف سياڻوي ۳۲

قاضي منظر حيات/بدر قريشي ۳۳

عذرا جبين/لاگور سنڌو ۳۴

محمد هنگورجو ۳۵

نقاش/عمر سيال ۳۶

امير ابڙو ۳۷

اياز گل ۳۸

عزيز ڪنگراڻي ۳۹

اسحاق راهي ۴۰

مقالا

١- متلوي (متعلوي) سادات ۽ شاهه عبداللطيف جو نسب نامو	- ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	٤٣
٢- حضرت سلطان الاولياء خواجه محمد زمان رح جي ڪلام ۾ محبت الاهيءَ جو عنصر	- ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي	٥٧
٣- عربي-سنڌي رسم الخط جي اوسر جو تاريخي پس منظر	- غلام محمد لاکو	٦٣
٤- شيخ عبدالرزاق 'راز'	- ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	٧٦
٥- سقراط- عدالت ۾	- فضل احمد بچاڻي	٨٠
٦- ميان نور محمد ڪلهوڙي جي جنگي حڪمت عملي ۽ نادر شاهه جو حملو	- عبدالله خان مگسي	١٠٥
٧- هنگلاج ۾ چانهه (Tea at Hinglaj) -- سفرنامو --	- غلام رباني آگرو	١١٢
٨- جهوڪ واريءَ جنگ بابت ٽي خط	- عبدالرسول قادري بلوچ	١٢٨
٩- چار ڪهاڻيون- چار ڪردار	- قاضي خادم	١٣٤

ڪهاڻيون

١- چنگ	- حميد سنڌي	١٤٧
٢- ڪاغذي ڪمال	- نجم عباسي	١٥٢
٣- فرسٽ ڊليوري	- انيس انصاري	١٥٤
٤- ڏونگر جيڏو ڏک	- افروز شورو	١٥٨
-- تبصرا		١٩٣
-- آديسي اٿي ويا		١٩٣

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون توهان جي ديني معلومات ۾ واڌاري ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. انهن ڪري جن صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي مطابق بيحرمتيءَ کان محفوظ رکيو وڃي.

عشق آجهل اچي ڪيو اسان کي،
دين ڪفر کؤن ڌار ميان!

صاف صفائي سير اسان جو، رمز رندي رفتار ميان.
مستي موج جي منءَ کان ڪيا مهي، اناالحق اقرار ميان.
لنگ ناموس کان ويا مهي لڪري، سترها ٻرهه جا ٻار ميان.
بيخود هنيو مهي لينهن جو نعرو، ڏي 'نجف علي' نروار ميان.

— نجف علي

شاعريءَ جو ڀاڳو

"هڪ باڪمال شاعر جي ڪلام ۾ فن ۽ فڪر جا ڪيئي متنوع پهلو ملي سگهن ٿا، جن تي صوري ۽ معنوي خيال ڳان اهو ڪلام مشتمل ٿئي ٿو. ڪٿي سوز وگداز ٿئي ٿو ته ڪٿي زندگيءَ جو رازو نياز ٿئي ٿو، ڪٿي حسن و عشق جي آويزش رهي ٿي ته ڪٿي زندگيءَ جي لاينحل مسئلن جي عقده ڪشائي ٿئي ٿي. ڪٿي زندگيءَ جا ڪيئي لطيف پهلو، رمزيت ۽ ايمائيت سان بيان ٿين ٿا، ڪٿي نغمهءِ عيش ملي ٿو ته ڪٿي صداي ماتم ٻڌجي ٿو. ڪٿي خيال جي ندرت ۽ جذبات جي شدت ملي ٿي ته ڪٿي محاڪات جي طلسم بندي ملي ٿي. ڪٿي ڪائنات جا اسرار واشگاف ڏسجن ٿا ته ڪٿي ماحول جي ترجماني ملي ٿي. ڪٿي منظر نگاري ۽ جذبات نگاريءَ جو خوش ڪن ۽ پرجوش انداز ملي ٿو ته ڪٿي تهذيب ۽ تمدن جا ڪارناما ملن ٿا ۽ ڪٿي باطل شڪنيءَ ۽ حق پرستيءَ جا خيالات ملن ٿا. بهرحال، شاعر ۾ ان جو غور ۽ فڪر، خيالات ۽ جذبات جي هڪ لامنتهائي دنيا تي حاوي نظر اچي ٿو.

— غلام محمد "گرامي"

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

ڪافي

ڏهنايون ڏاڍيون ڏيئي،
يار ڏياري ياد پرائي.

جاني مان جت اکيون انکيون، سيني اندر سڌيون سورهه سنکيون،
قرب ڪيا تن ڪيئي، سهڻي صورت ساهه سيائي.

ساڪي مصري ڳان وڏ گفتا، سي پڻ موتي سپ للاسُفتا،
ڪُتل" پرين جي پيئي، منهنجي ونن دل مفت وڪائي.

دردن دل ۾ ديرا لاتا، اڏسا آئڻ لئہ آتا آتا،
اينهن چڏيو آت اپئي، قرب واري جت آهه کهائي.

اي زر طالب مولا وڪائل، مالڪ جنهن جو رمز ۾ رائل،
لکن کروڙن ڪي ئي، زير ڪيائين سمجهي سچائي.

(۱۱- مارچ ۱۹۸۷ع، هالا)

تنوير عباسي

نظم

ڪاوڙياسين - ڏار ٿياسين
پنهنجو پنهنجو رستو ڏيئي
پنهنجي پنهنجي گهر پهتاسين
گهر پهچي ۽ پڇتايوسين
لوريءَ دير پڄاڻان
پئي هڪٻئي کي ورچائڻ جي لئہ لڪتاسين
۽ وچ رستي تي ٽڪرياسين
۽ هڪٻئي کي ڀڪ وڌاسين
ڪاوڙياسين
۽ ورتاسين

امداد حسيني

ترائيل

(١)

مون اڄا ياد ڪيو هئي تہ اچي وئين تون
إي چمتڪار نہ آهي تہ ٻيو ڇا آهي
انگ ۾ رنگ ڀري ڪيئن رچي وئين تون
مون اڄا ياد ڪيو هئي تہ اچي وئين تون

تيلي ٻاريندي ٿي سچ جيئن مچي وئين تون
پيار آڪار نہ آهي تہ ٻيو ڇا آهي
مون اڄا ياد ڪيو هئي تہ اچي وئين تون
إي چمتڪار نہ آهي تہ ٻيو ڇا آهي

(٢)

مان ٻہ اهو، تون ٻہ اهائي ساڳي
ساڳيو شهر، گهٽيون ۽ رستا
ساڳيا سوڙ جدائي ساڳي
مان ٻہ اهو، تون ٻہ اهائي ساڳي

۽ اهي پاڻ تنوائي ساڳي
ساڻ هوندي ٻہ ٻئي تن تنها
مان ٻہ اهو، تون ٻہ اهائي ساڳي
ساڳيو شهر، گهٽيون ۽ رستا

نواز علي "شوق"

●

مٿي هر شيءِ کان آهي مرتبو دل جو،
رهي ٿو ڇو جو توسان رابطو دل جو.

وفا لا آشنا، پابند رسمن جو، پلا سمجهي سگهي ڇا درد ڪو دل جو..
ازل کان مان ٿيس تنهنجو ۽ تون منهنجو، ٻين سان ٻيو پلا ڇا واسطو دل جو.
ڪهريو ٿي دل تہ ونڊجي قرب هڪٻئي سان، وٺيو توکي نہ ٻر هي فيصلو دل جو.
ٻري ٿئين تون تہ ويراني وڪوڙي وئي، ڪري وئين ختم سارو سوجهرو دل جو.
ويو راهِ وفا ۾ ٿي خطا لنجي، نہ پهتو ماڳ تي هي قافلو دل جو.

مخدوم محمد امين ”فهيم“

ڪافي

ڪڏ ڪا ڪهڙي ڪهار... وڻجارا
وڃ نہ ولهيءَ کي وَرَ تون وساري.

منهنجو تون ئي مٺا، ڄاڻي خالق خدا،
مهر ڪري مُنهنءَ تي، جانب ٿي نہ جدا،
ٻيڙا وجهہ مَ ٻار... وڻجارا... وڃ نہ خدارا مٺار ماري.

جيئري جدا تون ڪري، پيارل وڃ نہ پري،
منهنجي سوا تو سڄڻ، ساعت ڪيئن سري،
وارث وَر مَ وسار... وڻجارا... تنهنجي ٻيارا ٻيس ٻناري.

دلبر ديس ڇڏي، لالڻ وڃ نہ لڏي،
ڌاريڻ ڌار ڪري، ڇولي هيڻن ڇڏي،
پيارا ٻريڻ ٻار... وڻجارا... وڃ نہ خدارا ڪُٺين ۾ ڪاري.

تنهنجي تہ ٻيارا ٻريڻ، آخر ڌار سري،
آءٌ جدا ٿي مٺا، ويندس مفت مري،
هڻ هڻ هڻن نہ وسار... وڻجارا... دردمنديءَ جي دلڙي ۾ تاري.

آهي ”امين“ سدا، جهوريءَ ڄيءَ اندر،
لاهين مٿان منڊا، مون تان مهر نظر،
جُڏڙو جيءُ جيار... وڻجارا... تنهنجي تڪان ٿي سهڻل سهاري.

شبير "هاتف"

غزل

رندن هٿان ڪڏهن به نه مئي وئي نه جام ويو،
ماهِ صيام آيو ۽ ماهِ صيام ويو.

جو ڀل غيرِ حبيب ۾ گذريو حلال ٿيو،
جو پل غيرِ حبيب ري گذريو حرام ويو.

بيشڪ اهوئي ٿيندو ٻنهي عالم ۾ سرخرو،
جيڪو ديارِ يار ۾ بي ننگ و نام ويو.

لحظي ۾ لڙهه اهي ويا ڀل ۾ لڏام ڀور،
هڪ پيرو اِس حضور ڏي منهنجو سلام ويو.

هر چوڏهين تي اوڻيهين وانگي ٿي لڳي،
مون کان رُسي جڏهن کان هو ماهِ تمام ويو.

بيشڪ هُتي هو پيار جو دريا روان دوان،
مون جهڙو بدنصيب مگر تشنه ڪام ويو.

پيري ۾ جي ملي ته ملي ڪنجِ عافيت،
ٻاهر ته هر قدم تي وڇائي ڪو دام ويو.

هن ڪاغذي گلن جي زماني ۾ اي نديم،
لالـه بجاءِ جڳ کي وڻي لالـه فام ويو.

ٻـزمِ سخن الائي ڪڏهن هوش ۾ اچي،
هاتف ته خير سان پڙهي پنهنجو ڪلام ويو.

احمد خان "آصف"

●

پرين جي پيار جي قيمت ٿي ڪانهي،
ڪنهين وٽ ايتري دولت ٿي ڪانهي.

شهنشاهت ڇڏي ابراهيم ادهم،
پرين جي پيار جي قيمت ٿي ڪانهي.

ڀلي حورون پريون غلمان ٿين گڏ،
سندس صورت جو مٽ صورت ٿي ڪانهي.

نه حورن کي جي اجرڪ هوندو اوڍيل،
اها جنت به ڄڻ جنت ٿي ڪانهي.

اچي ٻـا ڀاڻ وٽ مون کي گهرائي،
مگر منهنجي اها قسمت ٿي ڪانهي.

"ڪجي ڪو قرب ۽ اچجي گهڙي ڀل"،
چيائين ڇا ڪجي! فرصت ٿي ڪانهي.

عذار الله جا هين سان ڪين پيتيان،
گلابن ۾ اها رنگت ٿي ڪانهي.

سدا پرچار پرچڻ جو ڪريان پيو،
رسڻ جي ڀاڻ کي عادت ٿي ڪانهي.

ويو "استاد احسن" ڪر تياري،
اي "آصف" موت کان مهلت ٿي ڪانهي.

"عنايت" بلوچ

غزل

انسان ڀاڻ تي جي مهربان ٿي پوي،
هر درد بي پناهه جو درمانُ ٿي پوي.

جي لاز جي نگاهه جو احسان ٿي پوي، جيون جي رنگ روپ جو امڪان ٿي پوي.
هُن جي هجڻ سان سونهن ۽ سرهاڻ هرطرف، سنسار هن بغير ٿو سنسان ٿي پوي.
مذهب ۽ رنگ نسل جا ويچا وڃن هليا، انسانذات شل وري انسان ٿي پوي.
انسانُ جو ضمير جي بيدار ٿي پوي، ڪيڏو نه ڪائنات تي احسان ٿي پوي.

ٿوڪيرڪنهن جي واسطي جهوري ۽ جهڄي، جلي،
مطلب لئه هرڪو اڄ ٿو پريشان ٿي پوي.

"تاج" بلوچ

●

دار تي رقص ڪن، منهنجا مارونڙا،
زهر مُرڪي پيئن، منهنجا مارونڙا.

شيردل، پيلتن منهنجا مارونڙا، جن ڪان ڏونگر ڏڪن، منهنجا مارونڙا.
جن ڪي سر سان ڪفن منهنجا مارونڙا، جي مري ٿا جيئن، منهنجا مارونڙا.
رت رتا رهن ڳهاءَ سينـي سٿن، پو ا، اڳتي وڌن، منهنجا مارونڙا.
هي جي اٿلي پون، ٽيون ڪناريون ڪنبن، صف شڪن، تيغ زن، منهنجا مارونڙا.
ائين مرڪي ملن جيئن مکڙيون ٽڙن، روح جن جا چمن، منهنجا مارونڙا.
ڳوٺ گولجار ڪن، روح سرشار ڪن، اهڙا گفتا ڪيڏن، منهنجا مارونڙا.

تاج هيڪر اچن خوشبو اوتي وڃن،
گلبدن گلبدن، منهنجا مارونڙا.

"استاد" بخاري

غزل

گهڻو اداس نه ٿي جو اُجهائجي نه وڃين!
وڏو جهان آ غم جو وڃائجي نه وڃين!
اسان سان حُورن خواب ۾ به بي حجاب نه ٿيءَ! نيڪور ٿانءُ ته آهين، آسهائجي نه وڃين.
رکين ته چنڊ سان رک چاهه، ڏي ڇڏي تارا، متان هزار ذريون ٿي ورهائجي نه وڃين.
چڪور چنڊ کان، مجنون خان، ليليٰ کان، ته تون به سونهن کان ڪاٿي ستائجي نه وڃين.
او چاهه، چنگ نه ٿي جو پُليا وتن چارڻ، ڪجهي، امير جي دَر تي وڄائجي نه وڃين.
اڃيو ته ڪجهه به "بخاري" نه آ مگر اي دل،
اجا به عشق ته آهي، اگهائجي نه وڃين.

مظفر حسين "جوش"

حمد باري تعاليٰ

اي خالق و اي صاحبِ الطافِ عميمي،
هر وقت نگاهن ۾ وسي تنهنجي ڪريمي.
تون عالمِ و اعليٰ و قدير آهين ازل کان،
هر شئي مان آهي جلوه نما تنهنجي قديمي.
تو پنهنجي نيابت به ڏني مون کي زمين تي،
۽ ان سان ڏنئه مون کي وري ذوق اثيمي.
رنگِ گل و لاله و ضيائے مهه و انجم،
هر رنگ مان جهلڪي ٿي فقط تنهنجي وسيمي.
هر سوز درون پنجي ويو منهنجو تجسس،
هڪ ڪربِ مسلسل ٿي پئي منهنجي فهيمي.
مون کي به عطا جرأتِ اظهار ٿئي مولا،
مون کي به ملي تابِ ڪلامي و ڪليمي.
دل آهي گرفتار بلا دنيا ۾ ليڪن،
هڪ باعثِ تسڪين آهي تنهنجي رحيمي.
اي "جوش" مون کي تخت نه کي تاج ٿو گهرجي،
شاهي کان به وڌ آهي، مون کي فرشِ گليمي.

سدا رنگاڻي "خادم"

رباعيون

دم دم ٿو لهين سار، سباجها سائين،
ڇڙو، ڪيئن چوان، مون ۾ سمايل ناهين؛
تو دل ۾ ضرور آهي. ٻنائي ڪا جاءِ،
جي ائين نه هجي، سڀ ڪجهه، ڪئن ٿو ڄاڻين؟

جانِ جانِ ۾ جانِ آهين، دل ۾ ايمان،
در تنهنجو مٿيندس ڪئن، اي جان جهان،
اهڙو نه سُجهي، ڦٽ جو ڇٽائي دل جا،
هر درد جو ويج! تون ئي آهين درمان!

ڪنهن هنڌ نه مسڪين جي حاجت ٿي روا،
خادم نه وري دل جي دکن جي ٿِي دوا،
مسڪيني، مجبوري ۽ ڦٽ جهونا،
داتا! نه سُجهي ملم سندءِ ٻاجهه سوا.

ڪيڏو به ڪٿي هجان گنهگار عظيم،
ڇا منهنجي بگاڙيندو شيطان رجيم؟
رحمت جو ڪري قول، ٻو خلقيو تو گناهه،
ڪهڙو نه ڪريم آهين، ڪهڙو نه رحيم.

ڪئن ٻار ٻڌين جا ڪٿي سر تسي دائم،
دنيا جي ڏٻڻ مان ٻچندس سالم؟
ڏا ٻاڦ ڇڏائڻ مان وڌ ڦاسن ٻير،
سائي ٿي خدا، تنهنجو ئي آهيان خادم.

ويجهو ٿي ونين ڪان ٻه اچين ڇو نه نظر،
هيڏو تون وڏو، ٻو به ايم ڪان خبر،
مر مون کي وڏي واکي ڪونين، مالڪا!
ڪئن ٻوڙو ٻڌي، ڪونکو وراڻي ڪنهن ٻر؟

عبدالقيوم "صائب"

•

تون فقط ناهين مگر آهه دنيا خود غرض،
باده ڪش هو خود غرض، باده پيما خود غرض.

جن جي دم سان محفلون دم بدم رنگين هيون،
سي ئي پڌرا ٿي پيا، سي ئي لڪا خود غرض.

ظاهرا معصوم ها ليڪ اندر ۾ ڪُڌا،
يار پردن ۾ لڪل ها ڪيڏا خود غرض.

سڀ ڪي پنهنجي هٺي لڳل، محو سڀ ها پاڻ ۾،
هي غلط آهي ته هو ڪل ئي تنها خود غرض.

جن تي خود ساراهه جا وڪ پريا سي ڪئن ڦريا،
منهن تي ايندي ئي ڪيا پار ايڏا خود غرض.

ڪين نه طوطا چشم ٿي، هو اکيون ڦيري ويا،
ليڪ ظاهر ٿي پئي چشمِ شهلا خود غرض.

تنهنجي پريت، تنهنجي لڇ، ڇا نه يارن ٿي ڇيو،
منهن تي ايندي ئي ٿيا يارِ يڪتا خود غرض.

ڪنهن جي آئي، ڪنهن جو ڇيو، منهن جو پردو ڳي لٿو،
پاڻ ظاهر ٿي پيو لازِ بيجا خود غرض.

ڪين پيلو ها پڌي، ڪين ها سهڻي پڌي،
جي ٿئي ها ڪين ڪي موجِ دريا خود غرض.

ڦلڦلِ مينا پڌي، ياد "صائب" کي پيو،
سو سمون، جنهن دم ٿيا، يار يڪجا خود غرض.

"محبوب" سروري

غزل

اسان جو عشق عاليشان، اسان جو نينهن نوراني،
اسان جو پيار پاڪيزه، اسان جو قرب قرآني.

اسان جو چاھ البيلو، محبت آھ مستاني، خدا جو شڪر آھي جنهن ڏني دل آھ ديوالي.
محبت صدقو چاهي ٿي، گهڙي ٿو قرب قرباني، ترڪ تي دل تڏهن آيو ڪٿي آهيان مٿا جاني.
اھ گهرجي گنج قارون لکي تخت سليماني، ”مون کي تي بادشاهي کان مٺي دلبر جي دربالي“.
ڏسان ناڪام ٿو چرخ ڪهن جي فتنه ساماني، جو پهچي وڃي پرينء جي سنگ در تي منهنجي پيشاني.
سخن تي جاهلن جي داد مان حاصل پشيماني، سڪوت اهل دانش ۾ عذاب آهي سخنداني.
ورهيه گذري ويا تو هڪ نظر ڪئي مون ڏي مستاني، اڃا دل آھ ديواني، هيئين کي آھ حيراني.

چون ”محبوب“ ٿا الفت ڪچي ڌاڳي مثال آهي،
غلط فهمين، گمانن ۾ نه چن تون يار ياراني.

"انور" هالائي

●

ڪنهن کي ڏيڻ ميار، مناسب نٿو لڳي،
تڪرار بار بار، مناسب نٿو لڳي.

وعدا ڪري ٿو ان کي ٻ ڪجھ آزمائجي، شڪ جو ٿيڻ شڪار، مناسب نٿو لڳي.
صحرا کي گلعذار ڪري ڄاڻجي مگر، ات چاهت ۽ بهار، مناسب نٿو لڳي.
دلبر وفا ڪري نه ڪري خود وفا ڪجي، دنيا تي آشڪار، مناسب نٿو لڳي.
خودداري گذارجي، ڪيجي نه ڪنهنجي ڪاڻ، هر ڪنهن جو انتظار، مناسب نٿو لڳي.
مطلب پرست يار کان پاسو ڪرڻ کپي، اهڙن سان رازدار، مناسب نٿو لڳي.
جيڪي سڏن ٿا پنهنجو انهن سان نڀائجي، غيرن تي اعتبار، مناسب نٿو لڳي.
تو عمر ساري مون کي سڪايو ٿي ديد کان، پردو سر مزار، مناسب نٿو لڳي.

هن جي جفا تي اشڪ وهائي ٿيڻ خوار،
’انور‘ وفا شعار، مناسب نٿو لڳي.

"محسن" ڪڪڙائي

غزل

ڪا ڪا مُورت، لڪ لهي ٿي،
سُهڻي صورت، لڪ لهي ٿي.

جنهن سان تنهنجو نينهن لڳي ٿو، ان جي قسمت، لڪ لهي ٿي.
مهنجي دنيا ڪک برابر، تُنهنجي سنگت، لڪ لهي ٿي.
مُرڪي، اک ملائڻ وارا، تنهنجي عنايت، لڪ لهي ٿي.
ڌَنَ جو پوڄاري ڇا ڄاڻي، ڪنهن جي چاهت، لڪ لهي ٿي.
سونهن کي سجدا، پيار جي پوڄا، اهڙي عبادت، لڪ لهي ٿي.
ساٿ هجي، يا محبوبا، عورت عورت، لڪ لهي ٿي.
ڀَلَ ۾ ماسو، ڀَلَ ۾ تولو، تُنهنجي طبيعت، لڪ لهي ٿي.

"محسن" کهٽڻ، هٿڙا ۽ ڏينڙيون،
ههڙي دولت، لڪ لهي ٿي.

"آثم" ناٿن شاهي

●

کهُمي کهرَ، رکي ڪا گڏهه تي ڀِني،
وتو ناڻُ ناهي مون ڪنهن ڪان ڀِني.

ولڏي آ سون سُرهاڻ جهوليون ڀَري، ڏنا ڏيهه کي ڏنم گل نئي گل چني.
لڙي اُڙڪ ڪاغذ تي ٻڌجن غزل، جڏهن ڪنهن ڏکئي جي ڏنم اک ڀني.
آجها پي، ڏجها پي تي ڏاڍا ڏني، اها ذات، ڏاتار جيڪا ڏني.
سدا ساهه واري، سچي شاعري، نه آ مادرن ۽ نه ڪا نئشني.

سنئين سوچ "آثم"! اٽل ۽ اڏول،
ڪنهين ڊنگ ڪان ڪانه آهي ڊِني!

في البديهه مسدس

(مشترڪه تخليق)

-۱۹۶۱ع-

ط ٿيو دورِ خزان ختم بهار آئي چمن ۾،
خ هڪ لهر خوشي جي ٿو ڏسان سرو سمن ۾،
ب عيد آهي نئين سر ٿي پيا دشت و دمن ۾،
ف ماحول بدلجي ويو سڄو چشم زدن ۾،

م لبريز ڏسان جام ٿو ساقيءَ جي هٿن ۾،
ط اڄ رنگِ جواني ۾ آهي چرخِ ڪهن ۾.

ط گلشن جي صحن کي ڏي صبا روز بهاري،
بلبل به خوشيءَ مان ٿي گلن ساڻ گذاري،
ب سنبل ٿو وريو زلفِ پريشان کي سنواري،
م نرگس ٿي ڪڍيو ناز پريا نيڻ نهاري،

ط لب پنهنجا صراحيءَ رکيا ساغر جي لبن تي،
م عاشق ٿي ڏني جهٽڪ ڇمي چاهه ذقن تي.

م بهتر جو هينئر واعظ اسي بيبر نه آهي،
ط ۽ پاي جنون ۾ ڀڳو زنجير نه آهي،
خ سڀ خوش ٿو ڏسان هاڻ ڪو دلگير نه آهي،
ف شب آهي مگر نالهٔ شبگير نه آهي،

م ٿي يار جي موجودگي سولي تي سهاڳو،
ب پاڪن سان ٿو اهڙو ڪو ملي وقت سڀاڳو.

ف شرمائي گلن کي ٿي سندس رخ جي گلابي،
ف غنچن ۾ سچڻ کان ٿي سکيو ناز نقابي،
م ڪن مست ميِن کي ٿا سندس نيڻ شرابي،
خ هي ليٽ ڪرائيندين اکيون خون خرابي،

ف رفتار سندس آهي قيامت تي قيامت،
م گفتار سندس شانِ فصاحت ۽ بلاغت.

ط رات آهي يا محبوب جا هي زلف پريشان،
م رخسار يا هي نور سحر آهي امايان،
ڀ دلبر جي جبين آهي يا هي ماهِ درخشان،
خ هي مست اکيون يار جون يا چشمِ غزالان،

ط مستيءَ ۾ سنڀاليو جو اکي يار جي ناز،
ط غيرن جي دماغن جو ويو بگڙي توازن.

ط هڪڙو ۽ سندس تيرِ نظر ڪونه خطا ٿئي،
ب جنهن کي ٿو لڳي ان کي حياتي ٿي عطا ٿئي،
ط ڪاوڙجي تڏهن پڻ ٿو سندس وعدو وفا ٿئي،
ط پرچي ته وري پاڻهي ٿي دردن جي دوا ٿئي،

ب ڪنهن تي ۽ ڪڏهن جور و جفا ڪونه ڪري ٿو،
خ ڪيڏا نه سڄڻ قرب ڪري پير پري ٿو.

ط هو "طالب مولا" جي محبت جو نگهبان،
م "محبوب" مليو دل جا ٿيا پورا سڀ ارمان،
ڪ ٿو حُسن "فهيم" ان جو ڪري حسن کي حيران،
خ "خادم" تي ڪري يار ٿو احسان تي احسان،

ط هو "طالب مولا" جو خدا آهي مجازي،
ب بيخود ٿا نمن جنهن کي سدا ترڪ ۽ تازي.

[مرسلہ: مخدوم جميل الزمان "جميل"]

"نثار" بزمي

نعتيه ڪلام

سخي مختار تان صدقي، سچي سردار تان صدقي،
مديني جي گهٽين جي سونهن ۽ سينگار تان صدقي.

اهو ئي نانءُ مرسل آ سهارو ساهه منهنجي جو،
يتيمن جو آ جيڪو يارُ، اهڙي يار تان صدقي.

زماني کي ملي وئي روشنائي جنهن جي جلون کان،
لکين منهنجا جنم تنهن جوان جلويدار تان صدقي.

ڪفرسازيءَ جي عالم ۾ حياتيءَ جو وجود ڪهڙو،
انهيءَ پوسٽ ۾ دلبر جي عجب ديدار تان صدقي.

چيائين: هڪ خدا آهي، سچائو پنهنجي سائينءَ کيءَ
انهيءَ پيغام تان صدقي، انهيءَ پرچار تان صدقي.

تجليءَ کان انڌيرن جون ويون ويران ٿي واٽون،
سوين پيرا وڃان مان صاحبِ انوار تان صدقي.

گهڙي هڪڙي نه وسري ٿو، سدائين آهي سيني ۾،
وڃان ٿو هر گهڙيءَ اهڙي ڳچيءَ جي هار تان صدقي.

تصور ۾ چيم سرڪار! مان تنهنجو غلام آهيان،
چيائين: مان به ڄاڻان ٿو، انهيءَ اظهار تان صدقي.

محمد نانءُ آ جنهن جو، سو محبوب آ منهنجو،
ادا "بزمي" پڇين ڇا ٿو، آ دل دلدار تان صدقي. "

احمد خان "مدهوش"

غزل

ڪيڏو ڪٿي اِهو عشق ۾ نقصان ٿي پوي،
ليڪن اي دوست ڪائي خبر ڪانه ٿي پوي.

شوخي ادا ڪري ته تباهيون مچي وڃن، سُرڪي ڏسي ته موت به آسان ٿي پوي.
ڪهڙو گناهه؟ عارضِ دلبر چُمڻ، اگر، صورت سچڻ جي صورتِ قرآن ٿي پوي.
و الله! تنهنجي مصحفِ رخسار کي ڏسي، تازو تواِهو روز نئو ايمان ٿي پوي.
جنهن لاءِ تنهنجا زلفِ پريشان ٿا رهن، سو تنهنجي لاءِ ڇو نه پريشان ٿي پوي.
رُخسار تان هٽاءِ نه زلفِ سياهه کي، زيرو زبر نه گردشِ دوران ٿي پوي.
دلبر جي تر جون ڪهڙيون ٻڌايان ڪرامتون، ڪافر ڪٿو ڏسي ته مسلمان ٿي پوي.
ان جي نصيب سان نه ڪريو ريس دوستو، جو خوش نصيب عشق ۾ نادان ٿي پوي.
اهڙو خدا ڪري ڪو ڏهاڙو اچي لڏيو! "انسان ذات شل وري انسان ٿي پوي".
لاهي قباءِ عشق نه ڏيندس اي ناصحو! توڙي هزار چاڪ گريبان ٿي پوي.

"مدهوش" جي اڱڻ تي اگر هو اچي وڃي،
معطر سچوئي دامنِ ايوان ٿي پوي.

ميرل فقير جويو

ٻاڻ ڏونهين

مرڪي اکيان محبوب تيڏيان، جڻ پري ڪڙيان هن ٻاڻ ڏونهين،
چؤطرف اهنجي چشمان تيڏيان، هڻ لائي ڪڙيان چانداڻ ڏولهين،
وال وڪڙ ول ڪارن پئي، هن موج پرئي مهراڻ ڏونهين،
گلاب واهيل ڳهائل ٿئي، ويڪ لٻان لالاڻ ڏولهين،
ڦوهه جواني حسن هزاري، سڏڙا موجان ماڻ ڏونهين،
آ ڪول ساڏي ڪجهه ٻول مٺا، ڪرون روح والي ڪا رهاڻ ڏونهين،
قاذ ڪرُوني آذ ڪُر ڪُر ٿي، ڪيون نه ڪنهن دي ڪاڻ ڏولهين،
"ميرل" محبت پاڪ هووي، پلي ڳامون ٽپوون ڪاڻ ڏونهين.

الحاج رحيم بخش ”قمر“

ڀور ڀلڀل ٿا ڀون، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح،
نيڻ منهنجا ٿا نمن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
ڀوند ٻدران ٻاهر ٻرسي ٿي ٻنن تي ڀانڊرو،
سانگ سانگين جا سڙن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
ٿو جيئون چيرو ڪري اچ ٻوهڻ، چاريون ٿا ٻرن،
جهنگ ۾ جهانگي جلن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
لعل لڙهندا ٿا وڃن، لهرين لپٽيا لاش لڪ،
گل مٿان ڳوڙها ڳڙن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
ڪاڙ، ڪونل ۽ ڪبوتر، هنج، نيرڳ ويا هليا،
ڪانگ ويڙهن ۾ وسن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
باغ مان بلبل، چڙيون، چيها، چتون، تڙجي ويا،
اڄ نه ٽارين تي ٽلن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
بي ڏوهه ۽ بي خطا ۽ بي سبب ۽ بي گناهه،
ڪيچ ۾ ڪوندر ڪسن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
ماروئي رت ٿي رنو، پٽ تي پناڻي ڪهوت وٽ،
اڙڪ جنهن جا لڪ لهن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
ڀيو ولر ويندو رهيو، ڀر ڪونج هڪڙي ڀٽي ڪري،
جنهن لئه ڪونجون رت رئن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
مارين جا سنگ سونا ٿا لڏن سرهاڻ تي،
اڄ نه آيا ڪلبدن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
ڪالهه جن جي لئي ڪئاسون، سي سڄڻ افسوس اڄ،
ڪين ڏا ڪاندي ٿين، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ ا رح.
ستر ڀه نيسريا، ڪانهن نيسريا ڀاجهري ڀوري ڀتهون،
ڪين وڻجارا ورن، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح.
ڪير ٿو سمجهي ”قمر“ هيت شاعريءَ جا شاهڪار،
هيت لٿا هيرا ڪين، ڀو چپ رهان ڪهڙيءَ طرح!

ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ

●

ڪير چئي ٿو ظالم دنيا، ظالم آهه ضمير،
پرجهل ٿيو آهي پير.

سالن لاکون سوکهو ڪيڙس، اهڙو آڏون امير،
پرجهل ٿيو آهي پير.

ڪيڏو ڏاڍو ڪيڏو ٺهري، جنهن زندان جو زنجير،
پرجهل ٿيو آهي پير.

مئي جي مستي نينهن نشو يا تهڙو ٿس تاثير،
پرجهل ٿيو آهي پير.

جهڙو جهڙو خواب ڏسي ٿو، تهڙو ٿئي تعبير،
پرجهل ٿيو آهي پير.

ڪاتيءَ والڪر ڪنڌ تي جنهن کي دهشت دامنگير،
پرجهل ٿيو آهي پير.

خاڪي جويو

●

رات هوا جي رم جهم تي،
گيت اڳاتا ڳاتا آهن.

پوڻ پنبڙي جو پڙڪائي، ڇتر ڇراتا ڇاتا آهن.
هار هوائن جي هرڪر جا، ٻاڻ مرادا ٻاتا آهن.
سپنا صدين جا سارن جا، اکڙين ۾ جن آتا آهن.
ڳوٺ اسان جا ڳاڙهي رت ۾، لاک لهوءَ جي لاتا آهن.
جيئن ٻوءِ تيئن جواليءَ وارا، لهرا اڳ ڪاڻ ناتا آهن.

”تاج“ جويو

بيت

ٻوليءَ جي واڙيءَ منجهان، چوندي اکر-آڇَ،
ڀري دل جو رَتُ، ناهيا گيت گُلاب مون!

—

دل جي رتي رت سان، سِر جي آئي سِٽ،
جهڙا چُنيءَ چِٽَ، تهڙي سوڀيا سِٽَ جي.

—

سورن جو شمشان، جيسين جلي نه جيءَ ۾،
تيسين ذات ڪويءَ وٽ، سُور نه ٿئي مهمانُ،
سِٽ لکڻ آسان، ڀورا! ڀاڻءِ نه بيت جي.

—

جيئن ڪا چمڪي چيڪ، جهُڙ ڦُڙ ميگهه ملهار ۾،
ڏِئي سچ سنيهه، تيئن ڪا سِٽ سُهاڳڻي.

—

ڪا ڪا سٽ آماس ۾، تارن جو تڙڪو،
ڪولي دڳُ لڏو، جوڏن جنهن جي جوت ۾.

—

سِٽ سُڪندي سچ“ جي، ٻر جي سچ چئين،
لاهي ڳالهه لئين، سُوريءَ تي سچ لئه چڙهڻ!

—

سچ، سندرتا، ستَ ۾، جي تون سمائين،
ماتِ ڏمر ڏهڪاءَ کان، سُور نه تون ڪائين،
نِڪو نه لائين، ڪڏهن پنهنجي ڪُڙم کي!

—

سچ سمائي سٽ ۾، جڏهين ڳاتو مون،
ڀُڙڪي اٿي ڀُون، ڪڙڪيا ڪولڏر ڪوڙ تي!

ادل سومرو

گيت

زندگي آ مختصر،
نفرتن جي جاءِ تي،
پيار جو اظهار ڪر،
هر گھڙي هر بار ڪر.

هر گهٽي هر جاءِ تون، روشني ڦهلاءِ تون،
زندگيءَ ۾ رنگ ڀر،
سونهن سان سهڪار ڪر، پيار جو اظهار ڪر.

ڀولَ مٽڙا ڀولِ تون، روحَ جا رستا کول تون،
سوچ کي سرهاڻ ڏي،
ذهن ۾ هٻڪار ڪر، پيار جو اظهار ڪر.

آدميءَ کي مانُ ڏي، درد جو درمان ڏي.
دشمنن سان ٻي ڪڏهن،
ڪين تون آزار ڪر، پيار جو اظهار ڪر.

ڪوڙ کان انڪار ڪر، سچ جو واپار ڪر،
پنهنجي دل کي او سڄڻ!
سڪ سان سرشار ڪر، پيار جو اظهار ڪر.

ج. ع. منگهاڻي

غزل

جن کان ڏور ڪنارا هوندا،
ڪيئن نه سي ويچارا هوندا.

ڳالهين سان نه ميٽيا ٽرهيا، دلين ۾ جي ڳهارا هوندا.
پنهنجن کي جي وساريندا هن، ڪيڏا سي ته آسارا هوندا.
ڪڙيل مک مان ڪيئن ڪو ڄاڻي، اندر کي شوڪارا هوندا.
هرڪ دل جو مرهم جن وٽ، ماڻهو سيئي پيارا هوندا.
سپنا ڀوڙيا شمشانن ڏي، ڇرڪيا سارا تارا هوندا.
لڙڪ لڙڪ جي قيمت ڪٿبي، سي منظر سوچارا هوندا.
درماندي راتين ۾ سوچون، ڪنهن جا ڪنهن وٽ پيارا هوندا.
ٽڪل من کي آٿت ڏيندا، چارا سيئي ڳوارا هوندا.

ايندڙ ڏينهن "منگهاڻي" پنهنجا،
خوابن جهڙا نيارا هوندا.

"سوز" هالائي

گيت

بادل برسي پئو، بادل برسي پئو،
من جي اڱڻ مٿي، دل جي ڌرتيءَ تي
بادل برسي پئو.

تو ري، جڻ پرديس ۾ آهيان
جهڙو پرينءَ کي چئو
ڪانگل بڻجي پئو
بادل برسي پئو.

جيسين آهي ديد درڻ ۾
تيسين ترسي پئو
ڪجل بڻجي پئو
بادل برسي پئو.

سارونين جي وسڪارن ۾
هاڻ لکي تو پئو
سالول بڻجي پئو
بادل برسي پئو.

ساڙي "سوز" سڙي رکي
تنهائيءَ جو تئو
ڏاڍل بڻجي پئو.
بادل برسي پئو.

شعبان "بخت"

پٽ ڏٽي

پٽ ڏٽي! پٽ ڏٽي! ڳالهه تنهنجي وٽي،
جيڪا توکان هٽي، سا نه ڪنهن کان هٽي.

(۱)

تون نئي آن ساڀيا، سنڌ جي سوچ جي،
ساک نئي جاڻ جي، خاص آئين ڪٽي،
پٽ ڏٽي! پٽ ڏٽي!

(۲)

ڦيا سلامي سڀئي تنهنجي سهراڻ جا،
لينهن جا ناڪئا، پيار جا پاڻئي،
پٽ ڏٽي! پٽ ڏٽي!

(۳)

پيا نه ڪئين ڦيا هتي، مهر جا موڪي ٻر،
تنهنجي مڏ جي مدرتا آ سڀ کان گهٽي،
پٽ ڏٽي! پٽ ڏٽي!

(۴)

لينهن جو ناز آن، دل جو دمساز آن،
مڏ سٽي، سک لهي، هر ڏکل هڏ هٽي،
پٽ ڏٽي! پٽ ڏٽي!

(۵)

"بخت" جهڙا لکين تنهنجا منگتا ميا،
پيا پنن پيار سان تنهنجي پيرن ڇٽي،
پٽ ڏٽي! پٽ ڏٽي!

"عابد" لغاري

نعت شريف

پرجهلو تو کان سوا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي،
تو سوا ڪو ناخدا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.

تون تہ محبوبِ خدا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي، ۽ امام الانبيا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
تون اسانجو مصطفيٰ، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي، شافعِ روزِ جزا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
ٻني جهان، ڪون و مڪان، تنهنجي ڪري آهن ٻنيا، تون ئي حق آشنا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
دينِ فطرت کي جهان ۾، تو مڪمل آ ڪيو، صاحبِ نورالهديٰ، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
تون شفاعت جو ڌني، تون حوض ڪوثر جو ڌني، منبع هر د و سريٰ، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
تو گنهگارن کي بخشيو ۽ محبت ڏئي ڪئي، عاصين جو رهنما، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
خُلق جي قرآن سان تو جهان قائل ڪيو، صاحبِ صدق و صفا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
تون بشر آهين ته ٿئين جو نور ئي بس نور هئين، ڪنهن ڪيا سڀ حق ادا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
ڪيئي مائڪ لعل موتي هن جهان ۾ ٿيا مگر، تون تہ دُرِ آن بي بها، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
دشمنن کي ٻي سدا، توتي سدا هي ناز هو، تون مجسم آن وفا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
توتي ڪلمو جنهن پڙهيو نور ٿيو ان سان ٻکي، تون بهارِ خوش لقا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
تنهنجي دامن ۾ هميشه پيار ئي بس پيار آ، تون محبت آن سدا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
هي دنيا جو کيل سارو، تو محمد تي ٿيو، ابتدا ۽ انتها، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.
تون ازين آڌار آهين، تون سڀني پرجهلو، تون ئي مشڪلڪشا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.

ڪئين نبي عابد ولي، صوفي صفا عارف ٿيا،
تون سڀن جو پيشوا، ٻيو ڪونهِ ڏيندو يا نبي.

ذوالفقار سيال

غزل

اسان جو زخم ۽ گل جيان ڪوئي مهڪي ٿو ڪڏهن،
ٻرين خيال ۾ ڪو عڪس تنهنجو جرڪي ٿو ڪڏهن.

اسان جي پيار جون لهرون اٿيون ۽ سوڙي ويون،
اچي جي ياد ٿو، ليٿن مان نير برسي ٿو ڪڏهن.

مڃان ٿو تنهنجون به مجبوريون ڪي ته هونديون پر،
مگر اکين مان وري پيار تنهنجو ڇلڪي ٿو ڪڏهن.

سمائي تنهنجا ئي سپنا اکين ۾ سانڍيان حسين،
اٿڻ سان خواب به سانڍيل اسان ڪان وسري ٿو ڪڏهن.

ڪڏهن ڪڏهن ته لڳي پاڻ پيي نه پنهنجو ٿو،
ذهن ۾ "زلف" وري گيت ڪوئي گونجي ٿو ڪڏهن.

مهر پروين

•

گهر اچي گهايل سان گڏجي گهوٽ گهاريندين ڪڏهن،
وصل جي وارث وري تون واڳ واريندين ڪڏهن.

جي لياڻ جا ڪيا وعدا پرين تو وصل ويل،
سي اچي مرڪي مٺا، پيمان پاريندين ڪڏهن.

تو بنا آهيان اڀالي سُور جي گهيري ۾ سُڪَ،
ڇڏا اچي منهنجي اڱڻ، سي سور ٽاريندين ڪڏهن.

ٻار ڳٽين ۾ وئين ڳاري هنيون، ساري مٺي،
جيءُ جڏو منهنجو وري جانب جياريندين ڪڏهن.

وصل ويلي جا ڏني تو، "مهر" کي سُرڪي سڄڻ،
پڪ اها پروين کي پيارا پياريندين ڪڏهن.

اُميد خيرپوري

سليم ڳاڙهوي جي ياد ۾

رهي ’عزيز‘ جي اب تي ٿي هر ڪهڙي زاري،
نه آهه ڪشتي مقدر ’حليم‘ جي تاري،
’سليم‘ توکان سوا بيقرار ٿا ڪهارن،
’منير‘، ’جوش‘، ’رفيقي‘، ’نديم انصاري‘.

نٿي جا ٻرچي اها دائمي نٿي ٻرچي،
رُسي ٻوي جي حياتي وري نٿي ٻرچي،
اديب روئي رڙي نيٺ چپ ڪري ويٺا،
سليم ڳاڙهوي جي شاعري نٿي ٻرچي.

نبي جي در جو گداگر وري ملڻ مشڪل،
اسان کي اهڙو اڪابر وري ملڻ مشڪل،
سجاڳ سيتو ساڃهه سندو سچار سچڻ،
”سليم“ جهڙو سخنور وري ملڻ مشڪل.

خبر نه آهه خطا ڪهڙي ٿي ٻئي آهي!
ادب جي جاءِ تي ويهي رهي رٺي آهي!
ميون ڪٿي ته وڃي مشڪ مٽين جهان ڇڏي،
”سليم“ تنهنجي رُلي شاعري وٺي آهي!

واجد

●

زندگي سان نڀائيندو رهجانءِ،
سُور سيني سمائيندو رهجانءِ.

ڪوهه سپنو مٿان ٿَڻي ڪنهنجو، هر ٻاسي ڪنائيندو رهجانءِ.
ديس پنهنجي جي واڪهه ويرين جا، وجهه سارا وڃائيندو رهجانءِ.
چاهه جي چڻنگ اجهامي نه مٿان، دُود دل ۾ دکائيندو رهجانءِ.
واڪ تي واڪ ٿا لڳن ”واجد“، پنهنجو دامن بچائيندو رهجانءِ.

قاضي عبدالحي "قائل"

غزل

پاڻ پنهنجي دل ۾ دلبر جو پتو ڳولي لڌم،
زندگي گھارڻ جو سهڻو مشغلو ڳولي لڌم.

منتشر ۽ ڇڙوڇڙ هو جڻ تصور تو سوا،
تنهنجي صورت ۾ سڄڻ هڪ سلسلو ڳولي لڌم.

ياد تنهنجيءَ ساڻ منهنجي دل مدينو ٿي وئي،
گنبذِ خضرا جو دلڪش آسرو ڳولي لڌم.

مان غريب و بي نوا تو وٽ نہ پهتس پر مٿا!
تنهنجي دامن ۾ لڪي جڻ ڪو اجهو ڳولي لڌم.

درد جي هن ڌرتيءَ ۾ دل جي آٿت واسطي،
تنهنجي زلفِ عنبرين جو ڇانورو ڳولي لڌم.

رات اوندھ ۾ پريشان دل هئي منهنجي گھڻي،
تنهنجي رخ پرنور جو پر سوجهرو ڳولي لڌم.

پاڪ "قائل" جا پلا جو نقش پا تنهنجو ڏسي،
منزلِ مقصد پڄڻ جو پيچرو ڳولي لڌم.

محمد خان "مسرور" سيال

●

پيچ ڌرتيءَ سان پڪو پختو هجي،
سنڌڙي سان سر سندو سودو هجي.

بغض نفرت ڪوڙ کان خالي ڪجي، دل صفا جڻ چمڪندڙ شيشو هجي.
ديس وارن ساڻ الفت ايتري، جيئن هرساڻي سڄڻ پنهنجو هجي.
شل اچي اهڙو زمانو ڏيهہ ۾، پيار ۽ ڀاپوھ جو چرچو هجي.
نفرتون سڀ موٽ پنهنجي ٿي مرن، ڪلفتن ڪي ڪنڌ ۾ کهو کهو هجي.
مينهن ٿڌڙا ٿر مٿان وسندا رهن، ڪين ڪو مارو مٺو سوڪو هجي.
درد دک سڀ دور ٿين هن ديس تان، هرجڳهہ سک جو سدا سونهو هجي.

ڪوڙ جي ٿئي مات شل "مسرور" ۽،
حق سندو هرڪوٽ ۾ هوڪو هجي.

مقصود ”گل“

غزل

تنهنجي صورت ڏسي، چنڊ ٿي چاولو، چنڊ سان گڏ ستارا ٻه ٿا رقص ڪن.
تون جي مرڪين ته فطرت ٻه مرڪي پوي، تنهنجي آئي نظارا ٻه ٿا رقص ڪن.

نقش تنهنجو آ قدرت جي ڪاريگري، ڇا مصور بڻائي هي تصوير آ،
تنهنجي صورت ڏسي حسنُ حيران ٿيو، مست ٿي ماهپارا ٻه ٿا رقص ڪن.

سونهن تنهنجي ڏسي چپَ چپاڙڻ لڳا. زاهدن کان عبادت ٻه وسري وئي،
تنهنجي در تي رکي سر ۾ سجدا ڪري، بي خوديءَ ۾ پلارا ٻه ٿا رقص ڪن.

مست مهرا تنهنجي اکين ۾ ڇلي، ديد درياهه ۾ دل جون ٻيڙيون ٻڏيون،
تو جي نظرِ ڪرم جو اشارو ڪيو، ٻو خوشيءَ ۾ ڪنارا ٻه ٿا رقص ڪن.

تنهنجي رخسار کي ”گل“ ٿا سمجهن اهي، تنهنجي رخ ڀاڪ تي ٿا ڏين پيرڙا،
تنهنجي چهري چمڻ ڪاڻ حسرت کڻي، ڏس ته هي ڀونئر ڪارا ٻه ٿا رقص ڪن.

شفيع چانڊيو

●

جڏهن اڪيلو ڪهاريو هوندءِ،
سون کي ڏاڍو ساريو هوندءِ.

تنهائيءَ کي دور ڪرڻ لاءِ، گيت منهنجو جهونڪاريو هوندءِ.
سون کي منهنجا سالول سائين، سوچن ۾ ٻه سنياريو هوندءِ.
خالي ڪرسيءَ ڏانهن نهاري، ٻڪ اٿم اوساريو هوندءِ.
آئيني جي آڏو بيهي، منهنجو نانءُ اچاريو هوندءِ.
منهنجي تصويرن کي ٻنهنجي، البم ۾ سينگاريو هوندءِ.
شهر جا بند ڏسي دروازا، منهنجو ڳس نهاريو هوندءِ.

منهنجون ڳالهيون ياد ڪري،
اُب اکين سان هاريو هوندءِ.

عبدالخالق آزاد ڪنيار

●

جنونِ عشق ۾ مون کي قرار ايندو ضرور ايندو،
صنم سان ڪڏ نظر سارو ديدار ايندو ضرور ايندو.
بظاهر شيخ جي فتويٰ، بڻايو رند آ مون کي،
شرابِ عشق لئي هو، باوقار ايندو ضرور ايندو.
ڪوئي مندر ڪوئي مسجد اندر ڳولي جنهين کي ٿيو،
زهي قسمت اهو مون وٽ عطار ايندو ضرور ايندو.
ڪيو جنهن قول هو قالو بليٰ کان وصل جو مون سان،
ڪري سو قرب مون تي قربدار ايندو ضرور ايندو.
اڃي ويندو نه آيو تان، مري ويندس جدائي ۾،
اکين مان آب پڻ زارو قطار ايندو ضرور ايندو.
خدا قسمت ڪٿي اهڙي، ڏسان ٿو يار خوابن ۾،
مگر هڪ ڏينهن مون وٽ هو سچار ايندو ضرور ايندو.
خزان جي سوز آ ساڙيو، چمن سارو اڙي زاهد،
ڪٿي سهسين بهارون شهسوار ايندو ضرور ايندو.
پرندن کان ۽ جيتن کان، پڇي پاڪار هي آ مون،
ڪڏهن پنهنجي ان گلشن ۾ بهار ايندو ضرور ايندو.
ڏنو ساغر هٿن ۾ جن، چيو "آزاد" هو عاشق
جهان سارو ڪندو پنهنجي پچار ايندو ضرور ايندو.

گل پرزو

●

سجڻ کي دل سلام ڪر،
خوشي جو اهتمام ڪر.
زبان کي چئه چپ رهي، نظر کي چئه ڪلام ڪر.
جفا کي ڪر تون درگذر، وفا جو احترام ڪر.
ملي جي انتظار ته به، قرار سان قيام ڪر.
گناه کي ڇڏي به ڏي، ثواب پل مدام ڪر.
ڇنڻ جي ڳالهه ئي نه ڪر، ڳنڍڻ جو انتظام ڪر.
اگر ڪٿي ڪو "گل" ڏسين، ته دل کي خوشخرام ڪر.

سيد شاه مردان ريگستاني

•

چنچ تون چهنب چوري، کي پرينءَ جي پار جون خبرون،
ٻڌائج ڪانگڙا، کي قرب واريون يار جون خبرون.

پلين آئين ڀڪي پيارا، عجيبن کان اڏامي تون،
اچي ويجهو ويهي مون کي، ڏجان دلدار جون خبرون.

ڪڏهن نڪتين قريبن کان، ڪري پرواز پرديسي،
سڻائج صاف ساري تون، هنئين جي هار جون خبرون.

ڪيانتا ڏي خبر ڪولي، پرين پيارا ڪڏهن ايندا،
پڇو پيرو پلارن جو، انهيءَ اسرار جون خبرون.

قسم ڪانگا اٿئي "مردان" کي، محبن جي سکهي سڌ ڏي.
وفا جا واعدا ڪيائون، انهيءَ اقرار جون خبرون.

مشتاق آريسر

ڪافي

آيا اڄ هي اڀاڻا، سانگي سڄا سياڻا،
مون کان سوا ٽرن ٻه، جيڪي وتن ويڳاڻا.

هن حال ۾ جو ڏسندا، روئي اچي هو ملندا،
زاريون ڪري پيو چوندا، مظلوم ڇڏ اياڻا.

پل پل جو حال ساري، هرڪنهن سان واري واري،
سڀ سڄا سنپاري، ڏکڙا نوان پراڻا.

مارن کي دانهن ڏيندس، هت هاڻي ڪين رهندس،
موٽي اتي نه هلندس، ڇڏيم جي ٽاڪ ٽاڻا.

"مشتاق" منهنجا سارو، ساريندا حال سارو،
ٽيندس وطن ڏي وارو، ڏسندس پنهون ۽ پاڻا.

محمد شريف "طالب"

کنديس روح رهاڻ،
ملي مارو جام سين.
منهنجي روز ازل کان آهي ڄاڻ سڃاڻ.
ڀهچان ماڪ مليسر ۾ تن ۾ تاڻو تاڻ.
لڏيون لوئيءَ ۾ مون لالڻون ماروءَ ساڻ.
هردم آس آهائي آهي، مارو ايندو ڄاڻ.
"طالب" جن جي آهيان، ڀهي ايندم ڀاڻ.

پريتم "پياسي"

غزل

اج مني محبوب مرڪي مون کي مرڪائي ڇڏيو،
دام دلڙي کي وجهي منجهه عشق انڪائي ڇڏيو.

مون رسڻ چاتو لئي، پر اوچتو وينس رسي،
هن اچي منهنجي اڱڻ تي مون کي پرچائي ڇڏيو.

هار کي مون هار ڏيئي ٻئي هميشه هيسيو،
پر حريفن جي هٿان اج هوت هارائي ڇڏيو.

اج ڪري سينگار سرسا، مون کي ساجن هو سڏيو،
حسب جو مون کي حبيبن هار پارائي ڇڏيو.

بد رقيبن جي ته مون کي آهه پرواهه ڪنهن طرح،
چا ڏيو جو هن سر بازار بولائي ڇڏيو.

لک پلايون پال پانيان تنهن مني محبوب جا،
جنهن جفائن ساڻ منهنجي دل جگر کهائي ڇڏيو.

خوش نصيب آهي اهو عاشق ازل جي ڏينهن کان،
جنهن جيبن جي هٿان منجهه هيج هارائي ڇڏيو.

دل "پريتم" جي لڳي آ پهچ پنهنجي کان مٿي،
ان لڳي جي لهر لوڏي جيءُ جرڪائي ڇڏيو.

مخدوم جميل الزمان

●

دل زماني کان بيقرار آهي،
ڪنهن شناسا جو انتظار آهي.

موسمن تي يقين ڪهڙو صنم، تنهنجي وعدن تي اعتبار آهي.
خوب ڄاڻي ٿو بيخبر سهڻو، منهنجو هڪڙوئي رازدار آهي.
هي اثر آهي يادِ ماضي جو، ڏس گريبان تار تار آهي.
منهنجي ٻي ربط آرزوئن تي، يار، بس توکي اختيار آهي.
مست نظرن جا وار ڪر ساقي، ذهن اڄا تائين هوشيار آهي.
جيترو آسمان آهي سڄڻ، اوترو منهنجو توسان پيار آهي.
قرب ڪنهن سان ڪيو اٿئي اي جميل، تون گداگر، هو تاجدار آهي.

نرنجن دوداڻي

ڪوچ

ڪنهن ڪوچ ۾ لڏيان ٿو، ڪنهن سان نه ڪُڇ ڪڇان ٿو،
بس، پاڻ کان ڀڄان ٿو،
ڪنهن ڪوچ ۾ لڏيان ٿو؟

ڪنهن ڪوچ ۾ ڪٽل جيئن سالده رهي وڳياني،
ڪنهن چنڊ جي رنگن ۾ مخمور چنڊداني،
محبت جي معاملي ۾ پنڪي رهي گماني،
ڪنهن سور جي صدا ۾ تڙڦي، ڪجهه نه ڄاڻي،
سو سور پيو سهان ٿو، هند درد جو ڏسان ٿو،

هڪ راز جي سليان ٿو،
سو غار اڳ پٽسان ٿو،
ور ور ڪري ڀڄان ٿو،
ڪنهن ڪوچ ۾ لڏيان ٿو؟

پشپا ولڀ

نئين سال جي دعا

نئين سال جي ڪهڙي دعا ڏيان،
گذريل سال وانگر،
هيءُ سال به تنهنجو،
هرپل خوشين سان پريل گذري،
ڪيڏو مذاق ٿيندو؟
نشي جي حالت ۾،
هوا ۾ اڏامندي،
اها ڳالهه ڪير سمجهندو!
سڀ ٺيڪ آهي،
دنيا ۾ سڀ امن امان آهي،
۽ وري سڀ ڪجهه ٺيڪ ٿيندو.

گهٽيون سڀ سنسان هونديون،
ڪٿي ڪانگن جي ڪانءُ ڪانءُ،
ٻڌڻ ۾ ايندي،
يا ڪجهون ڊوڙنديون ڀڄنديون نظر ايندي،
سڀ ٻار پنهنجي مائرن جي هنج ۾ لڪي ويندا،
ش ش! ش ش! گهوڙا ايندا،
هوءَ چوندي.

بارود ۽ دونهين جو بادل ڇانئبو،
ڪوئي ڪيڏانهن ڊوڙندو، ڪوئي ڪيڏانهن،
۽ جڏهن دونهون ويهي رهندو ته،
الائي ڪيتريون ٻيبيون(۱) الائي ڪيترا ٻچڙا،
ڪيترن جا بابا ۽ ڪيترن جون اميون،
دونهون ڳڙڪائي چڪو هوندو.

---

(۱) She-babies.

"اشرف" زمان پيرچنڊامي

غزل

بي وفا کي روبرو اڄ بي وفا چوڻو پيو،
جرم جاتي پيا ٻه تاتي هي ٻه هڪ ڪرڻو پيو.

هار ڀي هاڻي ته چاهي جيت پيئي ٿيندي ڪڏهن،
ظلم جي هن دؤر ۾ ڪجهه صبر سان رهڻو پيو.

ڪونه تو هرگز رکي پيو ڪوبه اڄ ڪنهن جو لحاظ،
يار پر پنهنجو ته هرگز پاڻ کي رکڻو پيو.

ڇوطرف پنهنجي ڏسان ٿو بيڪسي ۽ بيوسي،
حسرتن جو لاش دل جي لحد ۾ رکڻو پيو.

وقت جهڙي تون نصيحت ڇا ڪندين اي ناصحا،
تنهنجي مڪتب کي ڇڏي اڄ وقت ڏي وڃڻو پيو.

تون ڀلي زاهد عبادت ڪر مگر مون کي شراب،
يار جي ديدار خاطر ڇا ڪجي پيئڻو پيو.

زندگي جي سرخرو ڪرڻي اٿئي "اشرف" ته پو،
موت جي منزل طرف بيخوف ٿي وڌڻو پيو.

گوري وليپ

وڃايل وجود

خواهشن جي ڄار ۾
هي قاتل ماڻهو
ڇا پيو ڳولي
پنهنجو وڃايل وجود
يا پنهنجي عمر جا
خوبصورت سال
جيڪي هن پسي
جي مشين ٿيڻ
۾ گذاريا؟

مرتضيٰ ملياڏوي

●

مون چاهيو تو کي چاهہ جيان،
تون مون لئہ سهڻو ساهہ سمان.

اڄ مرڪي مون وٽ پير پري،   مان قدمن تان قربان ٿيان.
تون ريت رسم جي ڄاڻين ٿو،   مان پيار سوا ڪجهہ پي نہ ڪيان.
سنڌ ساڳي موٽي آئي آ،   ٿيا جنهن ۾ هئا اقرار لوان.
ٿي پياس ڪهٽي ۽ آس گهٽي،   ٿئي راس تہ رم جهم ٿي برسان.
"ملياڻوي" پڪيل ساد ل جيان،   تون ترسائين تہ گهڙي ترسان.

خليل عارف سومرو

●

منهنجا سپنا، منهنجا خواب،
ڄڻ ڪي آهن گل گلاب.

جاڳندي ئي گل ڪومائا،   پيا ٽٽي رنگين خواب.
زندگي تي ڀروسو،   آب تي ڄڻ آ حباب.
طلسمي پيا رنگ و روپ،   سونهن تنهنجي لاجواب.
پڙهجي ويا ساراهہ سان،   ورق ڪاغذ ۽ ڪتاب.
جڳ سڄي کي آ پسند،   تنهنجو "عارف" انتخاب.

محمد رمضان "زلفي"

●

هجر جا لمحا گذري ويندا،
دل کي درد اهي وسري ويندا.

هيل جي رم جهم جي رُت آئي،   زخم سمورا ڌوپي ويندا.
شهرِ وفا جي ديوارن تي،   نينهن جا اکرا لکجي ويندا.
ليڪ اسان جا، ناز پرين جا،   پاڻ ۾ پرچي سرچي ويندا.
ويندي ويندي درد اسان کان،   ٻارن وانگر روئي ويندا.
دل دروازا کوليو ورنہ،   محبت وارا موٽي ويندا.
"زلفي" هجر جا پل سمورا،   پنهنجو پاڻ کي پُلجي ويندا.

بشير احمد "شاد"

گيت

تنهنجي نينهن نهوڙيو يار،
تنهنجي نينهن نهوڙيو.
خوشيون ساريون خواب اڌورا
ڏاڍو ڏکن وکوڙيو يار،
تنهنجي نينهن نهوڙيو.
ڏوراهيا ڇا دنيا کي ڏيان
تو به تہ منهنڙو موڙيو يار،
تنهنجي نينهن نهوڙيو.
واڳ اوهان جي وس آ سائين
تاريو تہ ٻوڙيو يار
تنهنجي نينهن نهوڙيو.
ڪارو بات اندارو ٿئي تہ
وار جڏهن تہ ڇوڙيو يار،
تنهنجي نينهن نهوڙيو.
سارا ناتا رشتا ٽوڙي
توسان رشتو جوڙيو يار،
تنهنجي نينهن نهوڙيو.

"آصف" سنياڻوي

وائي

تنهنجي سونهن سببي،
مون شاعري شروع ڪئي.
چانديءَ تي چُرا ۽ ڏسي ٻيو سي،
مون شاعري شروع ڪئي.
توکان مونکي عشق جي، جڏهن چوٽ رسي،
مون شاعري شروع ڪئي.
ڏس جي "آصف" کان، تو جا ڏات کسي،
مون شاعري شروع ڪئي.

قاضي منظر حيات

غزل

ذهن ۾ خلفشار آ،
سوچن ۾ انتشار آ.

هي نفرتن جو شهر آ، هتي نہ ڪوئي پيار آ.
الفتن جو عيوض، ڏڪارڻي ڏڪار آ.
آ دوستي بہ مطلبي، نہ ڪو بہ هتڙي يار آ.
مون محبتن جا گل ونڊيا، ٿيو نفرتن جو وار آ.
سانت جي سفر ڪيو، انسان بيقرار آ.

روشني وري اچي،
هر ڪنهن کي انتظار آ.

بدر قريشي

●

صبح جي هير ۾ خوشبو جيان ڪهُليا آهيون،
گلن جيان باغ ۾ پيارو اسان ڪليا آهيون.

اوهان کي ڪهڙي خبر ڪيئن اسان مليا آهيون،
اوهان جي لاءِ سڄي زندگي هليا آهيون.

ذري ذري کي چمن جي اسان اڏامي ڇميو،
سرءُ جي پن جيان باغ ۾ ٽليا آهيون.

اسان کي وقت ڏني ڪهڙي ربت آ شهرت،
اسوري ڪوڙ جيان شهر ۾ هليا آهيون.

خبر ناهي تہ انجام پنهنجو ڇا ٿيندو؟
هلون بہ تيز ٿا ۽ راهہ بہ پليا آهيون.

عذرا جبين

آزاد نظم

اي منهنجا پرين،
هڪ وارثي سمي!
ان ماڪ تي هل موٽي،
جتي مون تو لئه،
تو ڪارڻ،
ڇڏيو هئم،
پاڻ کي ماري!
۽ چڙهي هيس ڦاسي تي،
پر ڏسان ٿي،
ڦاسي تي چڙهڻ کان پوءِ به،
منهنجو بي چين روح،
۽ وياڪل من،
ڀٽڪندو رهي ٿو،
انَ طرف،
جتان مان هئس گذري،
تو ساڻ،
گڏ هلڻ لئه،
هٿر وک وڌائي،
اي منهنجا پرين،
هڪ وارثي سمي!
ان طرف،
ان ماڪ تي هل موٽي،
ته جيئن،
پنهنجي لاش کي مان،
پنهنجن هٿن ساڻ اچان،
هميشه لئه دفنائي!

ناگور سنڌو

●

وارو ڙي وارو،
مال مري پيو ٿر ۾،
آڻيو ڪو چارو.

پڻ مور نه سڪيا،
ماروئڙا ملير جا،
چاهي رهن پڪيا.

ڪوهستان ۾ ڏڪر،
قضيو هجي پل گهر ۾،
ته به نه وڻن پهت.

وٺو نه وسڪارو،
هيل جبل ٿر،
آيو هر ساهه وارو.

سنڌو جو پاڻي،
رکيو جنهن چپ تي،
جوائي تنهن مائي.

هاري هٿ ۾ هر،
پيٽ پالڻ لاءِ،
وهائي ٿو پکهر.

محمد هنگورجو

ويڙهيچن جو وستار

موٽي منهنجيءَ سنڌ تي ولي نه برسات،
ملي مارون ڙن کي، سورن جي سوغات،
ڏوٽيڙا ڏينهن رات، اڇي ويا ارمان ۾.

ٿيو ڏيهه ڏڪار، ڏوٽي ڏالي ڏور ويا،
ويٺي ويچارن وسري سندن ٻيٽ ٻچار،
رکو اون اڀار، مارن آهي مال جي.

سورن سان سانگيڙا سينو نت ساهين،
ڏهڪن، ڏکن ڪينڪي نه ٿي دل لاهين،
لاچاريون لوڪ ۾ لڪ نه لڪائين،
ٻيلي ٿا ٻانهين، ٻاڪيا ٻڪ ٻرم جي.

ڏڪارن ڏيهه جا، مارو ڪيا محتاج،
ويچارن وطن ۾ نه حيلو هلي حاج،
راڄن سندا راڄ، اڇي ويا ارمان ۾.

لهاري نيپ ۾ ٿڪا نيڻ مون،
ولي ورهه چڏيو آهي ٻيٺمون،
سانگي سيڻ مون، ٻيا هيل ٻرڪ ۾.

وسين نه وڏ ٿڙا، ڪهڙي سبب ڪوهه،
ڪهڙو ڪيو ڏوهه، مارن آ منهنجي.

ڪنڌنديون هيون ڪاله دوناهون دڙن تي،
بلڪل اڄ اي حال، ٻيون آهن ٻڇ ٿي.

نقاش

●

تنهنجي ياد ٻيهر ڪهڙا رنگ رچائي وئي آ،
ليڙون ليڙون دل جي دامن تي داغ لڳائي وئي آ.
نيٺ اڱاري ٻهاريندي تنهنجي پيار جي شڪتي،
وقتي طور تي پنهنجي لڱن جي سک چڏائي وئي آ.
ڪاڪ منجهند جو، ننهڻ آس ۾ تنهنجي راهه تڪيندي،
اڄ نڙيءَ ۾ ٻير جي ڏينگهري چڻ اٽڪائي وئي آ.
سهنا سپنا سپيان جو ٽڪ ٽي ويا، سارا خواب ٽٽي ويا،
هاءِ حقيقت ڪيڏي ظالم، ننڊ اڏائي وئي آ.
ڏينهن جا تارا ڏسي اسان جا دوڏا نڪري آيا،
جهڙوڪر سج جي نڙگهٽ ڪي رات دٻائي وئي آ.
واڳونءَ جي ڄاڙين ۾ ڦاٽل ٻوٽيون چٽندي چٽندي،
ٻاز ڪي پنهنجي ماضيءَ جي ڪا ياد ستائي وئي آ.
پنهنجي نفرت ايڏي ڪٺڙي، جيڏي الفت پنهنجي
پنهنجي سيٽ سيٽ تيلانهين هر جال ۾ ڳائي وئي آ.
مخدومن جي جهيڙي ۾ ڪي خادم ڪالهه ڪٺا هئا،
تن جي خون تي نيرو واري ٻين وڄائي وئي آ.
مون، نقاش، تي سمجهيو تنهنجي لڪڻ مان ڪجهه نه حاصل،
پر اڄ ميڇير، تنهنجي ساري ذات سجائي وئي آ.

عمر سيال

●

راهه ۾ پنجي ويو آ لٽ،
اٿلي پيو آ ماڳيو ڦٽ.

سانولڙا چيو ديرُ ڪئي ٿئي، ڪوهه نه آهي تنهنجي مت.
سنڌ اهائي آئي موٽي، سارين ۾ پٺي آهي ست.
آءٌ صدين جو سور سٺو آ، منهنجون چڪون اٿين نه پٽ.
چڪي پئي آ ڪنوڻ نه ڪوئي، هر ڪاهي وٺ چورا جهٽ.
لانگهه تڪيري ٿي آ ساڄن، ڪيئن ٿئي سا تو ٻن ڪهٽ.
سانوڻ ڪاري رات ”عمر“ جي، گذري وئي هئي ڪا تو وٽ.

امير ابڙو

نثراڻو نظم

سِڪ اسان جي سپنن ۾ جي سمائجي سگهجي ها
هيءَ حياتي توکي سارڻ لئه ڪافي هجي ها
پر سِڪ ته سمنڊ جي ڇاتارن کان
آڪاش جي اوچائين تائين
ڦهلي پيئي آ
وکري پيئي آ
شايد مڌ پيتي آهي سِڪ تنهن جي سڄڻ
جو ڪائنات جي ذري ذري ۾ ڪونجي وڃڻ
گيتن ۽ سرن جي آلاپڻ کان پوءِ به
جڻ ته اڌوري آ، اڻپوري آ.

—

مان جهومندڙ ۽ ڳائيندڙ وڻن وٽان گذران ٿو
ڏرنگي دنيا جي پاريل ڀاڄ جي آڙاهه مان لڪري
ستارن ۽ سارونڻين جي دنيا ۾ جهومان ٿو
اڄ و شاخ به آهي، موسم جا چٽيل پيلا پنَ
ڀاڻيءَ ۾ منهنجي شڪست ڪاڏل جيون جيان
ترن ٿا، سندن رستو ۽ منزل آهي جهنگل ۽ پنَ
جڏهن وڻن جون شاخون نه لڏيون آهن
ستارا سهندا آهن، چنڊ غائب ٿي ويندو آ
تڏهن جهنگل جي گهڪهه اونداهيءَ ۾ ليڻ تنهن جا
پرندا آهن، باقي تن وڃائجي ويندو آ.

ايازگل

دل جي ديس مان جلاوطن يادون

● آهي ۽ ڏينهن هتا!

روز روز ملبو هو
۽ ڳالهه چا ۽ هجي
تهڪ ڏيڻي ڪلبو هو
ڇپن تي پنهنجون پراڻون هزار آڪاڻيون
آدب تي، آرٽ تي، فلمن تي ۽ ڪتابن تي
طويل بحث، رُساما، عجب عجب ڳالهيون!
۽ وچ وچ ۾ اکڙين جون پنهنجون شيطانيون!
عجب نشي ۾ تي گذريا، سي ڏينهن ۽ راتيون
نہ پنهنجو هوش، نہ دنيا جي ڪا خبر/ پرواهہ!

۽ هي ۽ ڏينهن ٿيا!

ٿا ڪڏهن ڪڏهن گڏجئون
ملون تہ ائين جو ست ڪوٽ اوپرائپ جا
ڪنهن جوڪ (Joke) تي ۽ رُڳو مرڪ، سا بہ زوريءَ جي
نہ مان ئي ساڳيو آهيو ۽ نہ تون آها ساڳي!
اکيون آهي ئي مگر هاڻي تن ۾ ويرانيون
پرائي شهر ۾ ڪنهن اجنبيءَ جون حيرانيون!
۽ چار جملا، لڳن ٽيپ ٿيل زبانن تي!

”اوهان جي ڪيئن آ طبيعت، ڪٿي ۽ ڪيئن آهيو؟
لڪو ٿا؟

لڪئي ۽ شايد چڏي ڏنو هاڻي!
گهڻن ڏينهن ڪان اوهان جو نہ ڪجهہ پڙهيو آهي.
ڏسو تہ ڪيڏي نہ آهي خراب موسم اڄ
هوا ۾ هيڏي ميٽي، بس زڪام، کنگهہ، بُخار!“

۽ وچ ۾ وري خاموش، چانهہ جو وقفو:

جي ڪوپ ڏيندي ٽئي آڱرين جو ٽورو ڇهاءِ
تڪڙ ۾ هٿ ڇڪڻ، سوري (Sorry)، ٽورڙو پڇتاءِ
نگاهون هيٺ، رڳو ماٺ، ماٺ ۾ هڪ گهاءُ
عذاب ماٺ جو جنهن پل وڌي وڃي حد کان
”چڱو هلان ٿو!“ چوڻ
دَر ڏانهن وڌڻ، وڌي رڪجڻ
اِهائي آس، اِجهو موٽ ۾ ڪوئي چوندو:

”اجا نہ ويهہ، اجا وقت ٿي ٿيو ڇاهي؟
جڏهن بہ ايندين، ائين تڪڙ ۾ ڪيون ايندين!“
مگر جواب ۾!
”ڀوءِ چڱو -- وري اچجو!“
پٺ ڏي، نڙيءَ ۾ ڪائي شيءِ اٽڪندي پاڻهي
۽ تيز تيز قدم، ڊوڙ ڊوڙ راهه تي.

اهي بہ ڏينهن ٿيا!
هاءِ، اهي بہ ڏينهن ٿيا!

عزيز ڪنگراڻي

وائي

ساروڻين جي پنڌ پکي آ،
دل ۾ چڻ ڪا چيت چُپي آ.
هاڻ هلي آ.

سيما سيما رت ذمي ٿو، هاڻ تي ٿي هئي رت ڪِرڙي آ.
اکڙين ۾ اوسيئڙو تنهنجو، رُت مستان هئي رُت ڦيري آ.
هيڪل وياڪل آءٌ رهان ٿو، جڏهن کان توسان اک لڳي آ.
عشق جي آتش ايئن اندر ۾، ٻيلي ڪي جڻ باهہ لڳي آ.
آس نراس ۾ چنڊ لڙي ويو، جهيڻي جهيڻي چانڊوڪي آ.
ايلاز ”عزيز“ ڪيا مون ڪيڏا، تو نہ اجا ڪا سار لڌي آ.

اسحاق "راهي"

غزل

رند جي نظرن کي ساقي جي اکين ڌوڪو ڏنو،
ميڪشن کي بزم ۾ آ ميڪشن ڌوڪو ڏنو.

جام هٿ ۾ آيو ۽ لرزش بدن ۾ ٿي پئي،
مئي پرستن جي لبن کي آ هٿن ڌوڪو ڏنو.

ٿي پيو آهي نظامِ بزم سان ڪو اختلاف،
سادگي منهنجي کي آخر انجمن ڌوڪو ڏنو.

سادگي چئجي يا چئجي سمجهه ۾ ڪوئي خلل،
"رهبرن جو ويس پائي رهزنن ڌوڪو ڏنو."

اختلافن جي به ڪا حد هوندي آهي دوستو؟
لب تلاش لب رهيا، ليڪن لبن ڌوڪو ڏنو.

باغ ۾ گلڙن کان اڳ خارن ڪيو خوش آمديد،
دشمنن ڪئي آجيان ۽ دوستن ڌوڪو ڏنو.

جن کي گل سمجهيم اهي خارن کان وڌ ٿي خار پيا،
ڪيترو دستِ طلب کي آ گلن ڌوڪو ڏنو.

باغ ۾ آيس ته گلزاري کي سون نالان ڏٺو،
ڪيترو شاخ و شجر کي آ چمن ڌوڪو ڏنو.

جيئن پيا دست طلب دامن ۾ دامن پيو ڏنگي،
هي غضب آهي جو آخر پيرهن ڌوڪو ڏنو.

غرق ٿي اميد جي ڪشتي سهارا ويا ٽٽي،
رازدان طوفان ٿيا پر ساحلن ڌوڪو ڏنو.

ويو ملي مستين کان مون کي آ سراغ زندگي،
ڀروسو جن تي هيو تن عاقلن ڌوڪو ڏنو.

ڪاروان منهنجي جي قسمت تي اهي حملا ڏسو،
راهه بخشيا حوصلا، پر رهزنن ڌوڪو ڏنو.

ٿي نظامِ ڪاروان ويو منتشر، منزل کان اڳ،
راهه ۾ "راهي" کي آهي قافلن ڌوڪو ڏنو.

مقالات

سنڌ

—”جنهن وقت هتي جي تير جي، ميدانِ جنگ ۾ تعريف ٿي رهي هئي، تڏهن ڪن دوستن ’سنڌ‘ جي فضيلت کان انڪار ڪيو، جو درست ناهي.

—”منهنجي جان جو قسم! هيءَ اها برڪت ڀري پلاري سرزمين آهي، جنهن تي جڏهن مينهن وسي ٿو، تڏهن ان مان ماڻهن جي سينگار واسطي چڱ موتي ۽ ياقوت پيدا ٿين ٿا. سونهن ۽ سوپيا وڌائڻ لاءِ هتي مشڪ، ڪافور، عنبر، عود، اگر ۽ طرح طرح جي خوشبوءِ موجود آهي، ۽ پڻ قسم قسم جا عطار ۽ جعفر، سنبل، عاج، ساڳ ۽ صندل موجود آهن.

—”۽ هتي ڪانگ، طوطا، مور ۽ ڪبوتر آهن. هتي ناريل آهن، آبنوس آهن، ۽ هتي ڪارن مرچن جا وڻ آهن. هتي جي ترار بي‌نظير آهي، جنهن کي تيز ڌار ڏيڻ جي ضرورت ئي ناهي. هتي جا تير اهڙا تيز آهن، جو جڏهن ڪمانن مان نڪرن ٿا، تڏهن دشمن جي ساري فوج ۾ دهشت ڇانئجي وڃي ٿي.

—”پوءِ افسوس! سواءِ بيوقوف جي ٻيو ڪير انهن خوبين کان انڪار ڪري سگهي ٿو؟“ (ترجمو)

—ابو ضلع سنڌي

(هجري پهرين صديءَ جو عربي شاعر)

متهلوي (متعلوي) سادات ۽ شاهه عبداللطيف جو نسب نامو

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

شهر هرات جي هڪ سادات گهراڻي جي سرڪردي سيد علي هراتي جي فرزند سيد حيدر جي اولاد جي هڪ شاخ سنڌ ۾ متعلوي يا متياروي سيد آهن، جن مان مشهور ولي ۽ عارف شاهه عبدالڪريم ٿيو، جنهن جو ڏٺو پوٽو شاهه عبداللطيف هو. سيد حيدر هراتي جو مٿيون پيڙهيون هن طرح آهن (١): حيدر بن علي بن محمد بن حسين بن علي بن يوسف بن حسين بن ابراهيم بن علي الجّواري بن حسين الاڪبري بن جعفر ثاني بن موسيٰ ڪاظم بن جعفر صادق بن محمد باقر بن زين العابدين بن امام حسين بن حضرت علي بن ابي طالب. جعفر ثاني ۽ ان کان اڳ هي سادات عراق ۽ بغداد ۾ رهيا؛ حسين الاڪبري کان محمد تائين شيراز يا ترمذ ۾ رهيا؛ ۽ ان بعد غالبا سيد علي پهريون بزرگ هو، جنهن اچي هرات کي وسايو. سيد علي هراتي وڏي اثر رسوخ وارو هو، ۽ جڏهن امير تيمور هرات مان چڙهائي ڪري مهيني محرم سن ٨٠١هه (سيپٽمبر ١٣٩٨ع) ۾ هندوستان فتح ڪيو، تڏهن سيد علي ۽ سندس پٽ ۽ ساٿس گڏ هئا، جن مان سيد حيدر پنهنجي پيءُ کان موڪلائي سير سفر ڪندي اچي سنڌ جي شهر 'هالا ڪندي' (اصلي اڳيون هالا شهر) ۾ پهتو. سنڌ ۾ اهو سمن جي حڪومت وارو دور هو ۽ سندن طرفان ميران محمد 'هالا ڪندي' جي علائقي جو حاڪم هو، جنهن هالا قبيلي وارن تي ڳرو ڏنڊ وڌو، جيڪو سيد حيدر هنن جي پاران ڀري ڏنو. انهيءَ احسان جي ڪري، هالا قبيلي جي سربراهه شاهه محمد ولد دريا خان هالي، پنهنجي نياڻي سيد حيدر کي پرڻائي. هو پوءِ ٽيهن مهينا کن

(١) متعلوي ساداتن جي شجري ۾ ائين ڏنل آهي، پر انهن ۾ غالبا ڪي پيڙهيون ڪٽل آهن. امام موسيٰ ڪاظم سن ١٨٣هه ۾ وفات ڪئي ۽ سيد علي بن سيد حيدر ٨٠٢-٨٠٣هه ۾ ڄائو. اهو وچ وارو عرصو ٦١٧ سالن کن جو آهي، مگر امام موسيٰ ڪاظم کان پوءِ سيد حيدر تائين جملي ١١ پيڙهيون ڄاڻايل آهن، جيڪي انهيءَ وچ واري ٦١٧ سالن جي وڏي عرصي لاءِ گهٽ آهن. جيڪڏهن هڪ صدي لاءِ ٣ يا ٤ پيڙهيون ڳڻجن ته به جملي پيڙهيون ١٩ کان وٺي ٢٥ تائين ٿيڻ گهرجن.

هالا ڪنڊي ۾ رهيو، جو ڪيس سندس والد جي وفات جي خبر پهتي. گهر ۾ اميد واري هئي ۽ وصيت ڪيائين ته جي پٽ ڄمي ته منهن ڏاڏس جو نالو "علي" رکجؤ. پنهنجي منڊري ۽ پنهنجو خنجر نشاني طور ڇڏي پاڻ هرات روانو ٿيو ۽ هيءُ جي وفات سبيان اتي ئي رهي پيو، تان جو ٽن سالن ستاويهن ڏينهن بعد وفات ڪيائين. پويان ' هالا ڪنڊي' ۾ ڪيس پٽ ڄائو، جنهن جو نالو ' علي' رکيائون. شجري جي هن روايت موجب سيد علي سنڌي، سن ٨٠٢-٨٠٣هه واري عرصي ۾ ئي ڄائو هوندو (١). هيءُ سيد علي سنڌي (٢) جڏهن وڏو ٿيو ته هرات ويو، جتي سندس ٻه ڀاءُ (محمد ۽ حسين) موجود هئا. انهن کي جڏهن حال ڏنائين ۽ نشانيون ڏيکاريائين، تڏهن هنن ڪيس پنهنجو ڪيو ۽ پڻ پيءُ جي ورثي مان ڀتي ڏني، پر هو اتي ڪونه رهيو، پر موٽي 'هالا ڪنڊي' ۾ پنهنجي والده وٽ آيو. هرات ڪان پنهنجي چاچي شرف‌الدين کي پڻ پاڻ سان وٺي آيو، جنهن پوءِ هتي ئي وفات ڪئي.

سيد علي سنڌي ٻه شاديون ڪيون؛ هڪ سندس ناناڻن واري 'هالا قبيلي' مان ۽ ٻي ترڪن جي قبيلي مان، ۽ ٻنهي گهرن مان ڪيس جهجهو اولاد ٿيو، جنهن شجري جي مختصر خاڪي مان معلوم ٿيندو.

---

(١) سيد علي سنڌي جي هالا ڪنڊي ۾ ٨٠٢-٨٠٣هه وارن سالن ۾ ولادت ۽ سندس اولاد مان شاهه عبدالڪريم جي سنه ٩٤٤هه ۾ ولادت جي وچ ۾ جملي عرصو ١٤٣ سالن کن جو آهي، مگر وچ واريون پيڙهيون اٺ آهن؛ يعني ته پيڙهيون گهٽيون ۽ عرصو ٿورو آهي. جيڪڏهن شاهه ڪريم کان مٿي سيد علي سنڌي تائين شجرو بالڪل صحيح آهي ته پوءِ سيد علي ٨٠٢-٨٠٣هه کان اڳ ڄائو هوندو. انهيءَ جي معنيٰ ته سندس والد سيد حيدر جو تيمورلنگ سان گڏجي اچڻ واري روايت ضعيف آهي. ساڳيءَ طرح سيد حيدر سنائي کان مٿي سيد علي سنڌي تائين ڏهه پشتون آهن، پر سيد حيدر (ولادت ٥٨٧هه) کان سيد علي سنڌي (ولادت ٨٠٢-٨٠٣هه) تائين مدو بالڪل ٿورو آهي. انهيءَ جي معنيٰ ته سيد علي گهڻو اڳ ۾ ڄائو هوندو. انهيءَ لحاظ سان، سيد حيدر هراتي جو تيمورلنگ جي هندوستان تي حملي کان اڳ سنڌ ۾ اچڻ تسليم ڪري سگهجي ٿو.

(٢) سندس ڏاڏي 'سيد علي هراتي' جي نالي ۽ سندس نالي ۾ فرق ڪرڻ لاءِ هت ڪيس 'سيد علي سنڌي' ڪري لکيو ويو آهي. جيئن ته هو سنڌ ۾ ڄائو، انهيءَ ڪري اهو نالو سندس واسطي مناسب ٿيندو. ساداتن جي شجري ۾ ٻنهي نالا 'مير علي' ڪري لکيل آهن. ان دور جي فارسي اصطلاح ۾ 'سيد' بدران 'مير' لکيو ويندو هو. انهيءَ ڳالهه کي صحيح طور نه سمجهڻ سبيان پوئين دور جي مصنفن 'مير علي' پڪو نالو ڪري ڄاڻيو آهي، جيڪو صحيح ناهي. 'مير علي' معنيٰ 'سيد علي' اصل ذاتي نالو 'علي' آهي ۽ نه 'مير علي'.

سيد (مير) حيدر هراتي

سيد (مير) علي سنڌي

- (ترڪ قبيلي واري گهر مان)
  - سيد احمد
    - (اولاد 'ميرپوٽا': پوڙا پاڙا 'موسي' ۽ 'مير حسن': 'موسن' مان وڌيڪ ٽي پاڙا ٿيا)
- (هالا قبيلي واري گهر مان)
  - سيد شرف الدين (اولاد شرف پوٽا)
    - سيد جلال عرف جراڙ (گهڻو اولاد جيڪو 'جراڙ' يا جراڙ پوٽا سڏجي)
      - سيد حاجي
        - سيد هاشم
          - سيد عبدالمنعم
            - سيد لال محمد عرف لال شاه
              - سيد جلال شاه (ڪاني اولاد: ٽي پٽ جن مان لڪڙ واري شجري' مطابق هڪ ابوالقاسم هو جيڪو شاه ڪريم جو ناني هو)
              - سيد عبدالڪريم شاه بلڙي وارو (اولاد ڪريم - پوٽا)
            - سائينڏنو شاه
            - محمد هاشم شاه
            - طاهر محمد شاه
            - صاحبڏنو شاه
      - سيد محمود (اولاد منعمالي لڪڙ وارا ۽ پيا)
      - سيد ابوبڪر عرف بڪر (اولاد اجناڻي ۽ پيا)
      - سيد اسماعيل (اولاد، جن مان مشهور ولي سيد رڪن الدين شاه ٿيو)
    - سيد زڪريو عرف ڪيڙيو (اولاد پاتيل پوٽا، ڪيڙياڻي ۽ ڏ توريا)
    - سيد احمد (سندس اولاد ميين پوٽا ۽ سنائي سيد ۽ پيا)
  - سيد مرتضيٰ عرف پريو (جنهن جو اولاد سندس پڙپوٽي سيد ميرڻ جي نالي پويان 'ميرڻ پوٽا' سڏجن: جن مان حبيب شاه ۽ هارون شاه شاعر ٿي گذريا)

هالا ڪنڊي مان مٽياري واري ماڳ تي اچڻ

سيد علي سنڌي سنہ ٨٠٢-٨٠٣ هجري وارن سالن ۾ 'هالا ڪنڊي' ۾ آيو ۽ سندس پيڙهي مان شاهہ عبدالڪريم ٩٤٤ هجري ۾ موجوده شهر مٽياري ۾ آيو. انهيءَ هڪ سؤ ڇاٽيتاليهن کن سالن واري عرصي ۾ سيد علي سنڌي جو اولاد وڌيو ويجهيو ۽ هالا ڪنڊي مان ٿري موجوده 'مٽياري' واري ماڳ تي آيو. مير عبدالحسين خان سانگي پنهنجي ڪتاب 'لطائف لطيفي' ۾ حضرت شاهہ عبداللطيف جي وڏن جي نقلِ مڪاني بابت لکيو آهي تہ:

"و بزرگان اوشان اولا در هالہ ڪندي و بعده از متعاله بہ متعلوي و از آنجا بہ بلڙي شريف و آخر در ڀي پور بودند."

يعني تہ: "حضرت (شاهہ عبداللطيف) جن جا وڏا بزرگ ڀهريائين هالا ڪنڊي ۾ (هئا)، ان بعد 'متعاله' مان 'متعلوي' ۾ (آيا)، جتان پوءِ بلڙي شريف ۾، آخر ۾ 'ڀي پور' ۾ رهيا"(١). هن عبارت مان ظاهر آهي تہ هنن سيدن جڏهن هالا ڪنڊي (قديم هالا) کي ڇڏيو تہ پهريائين اچي 'متعاله' ۾ ويٺا ۽ پوءِ 'مٽياري' واري ماڳ تي آيا، جيڪو اڄ موجود هو. اهو اصل چانگن جو شهر هو، جيڪو پوءِ هنن ساداتن جي هتي اچڻ ۽ رهڻ بعد سندن نالي پويان 'متعلوي' سڏجڻ لڳو. اهڙي تصديق سيد علي سنڌي بابت شجري ۾ ڏنل هيٺين حوالي مان ٿئي ٿي:

"سندس قبر شهر متعله نزديڪ پرگنه پينگاره ضلع هاله ۾ آهي. انهين ئي سببان سندس اولاد کي متعلوي ڪوٺيندا آهن(٢)."

يعني تہ: "سيد علي سنڌي جي قبر شهر متعله ۾ آهي، جيڪو پينگهاري پرڳڻي جي پرسان ۽ هالا ضلعي جي حد ۾ آهي". هالا ضلعو ان وقت پرڳڻن (=تعلقن) ۾ ورهايل هو، جنهن جو هڪ پرڳڻو پينگهارو هو ۽ ٻيو لاڳيتو پرڳڻو خود 'پرڳڻو متعله' هو، جنهن جو مرڪزي شهر 'متعله' يا 'متعاله' هو. 'متعله' مان مراد يقيني طور 'متهلو' آهي، جيڪو شهداد پور کان ٩ ميل

---

(١) مير عبدالحسين خان جو اهو حوالو تہ 'هالا ڪنڊي' مان 'متعاله' ويا ۽ اتان 'متعلوي' (مٽياري) ۾ آيا، يقيني طور ڪنهن شجري تان ورتل آهي ۽ بالڪل ممڪن آهي تہ اهو شجرو بلڙي جي سجاده نشينن وٽ هو، جيڪو صاحبڏني شاهہ جي معرفت مير صاحب کي مليو.

(٢) مٽياري جي ساداتن جي 'باقيل پوٽا' شاخ وٽ رکيل شجري ۾ (جيڪو حاجي مير اول شاهہ جي وقت مان اصل فارسي تان سنڌي ترجمي جي صورت ۾ اتاريو ويو ۽ هن وقت محبوب علي شاهہ وٽ آهي) ائين ڄاڻايل آهي. متهلي جي آسپاس وارن مقامن مان ڪي اڳاٽا آهن جن ۾ سيد علي جي قبر جو گمان ٿي سگهي ٿو. هڪ 'ڏينبو ڏينبي وارو مقام'، جيڪو هن وقت ٻچل شاهہ جو مقام سڏجي ۽ ميتلن جي ڳوٺ کان ڏکڻ-اولهہ طرف نمبر منڊي تي آهي، ۽ ٻيا آڳاٽي عام روايت موجب سٽن ولين ڀائرن جا ماڳ مقام، جن جا نالا عالي شاهہ، باقر شاهہ، ابراهيم شاهہ، قائم شاهہ، مراد شاهہ، ميهو شاهہ ۽ مصري شاهہ چيا وڃن ٿا.

ا ۾ طرف آهي. ڀنڪهارو، شهدادپور کان ۸ ميل اولهه طرف آهي. 'ڀنڪهاري' توڙي 'متعلي' جي آڳاٽي جغرافيائي ۽ انتظامي اهميت جو ثبوت ان مان ملي ٿو، جو هن وقت تائين ڀونڪهارو 'ديهه ۽ ٽپو' آهي ۽ پڻ متهلو ديهه توڙي ٽپو آهي.

سيد علي ڇو هالا ڪنڊي کي ڇڏيو ۽ متهلي ۾ وڃي ويٺو، ان بابت لکيت ۾ ڪو حوالو موجود ڪونهي. اصل شجري موجب ڀريائين سندس پٽ شرف‌الدين پنهنجي آڪهه سان حويلي جدا ڪري وڃي ويٺو. باقي ڀاڻس احمد پنهنجي آڪهه سميت ڀيءُ سان گڏ رهيو. شرف‌الدين جي لاڏي جدا ويهڻ (اصل لفظ: "سيد شرف‌الدين شاهه متأهل شده و حويلي علاحده سکونت ساخت) مان گمان ٿئي ٿو ته غالبا سيد شرف‌الدين ئي ڀريائين لاڏي وڃي متهلي ۾ ويٺو ۽ ڪجهه عرصي کان پوءِ سندس والد سيد علي به متهلي ويو. ڀانئجي ٿو ته 'لطائف لطيفي' ۾ جاءِ بل نالو 'متعاله' اصل نالي 'مت هالا' (مت عاله=مت هاله) جي بدليل صورت آهي: يعني ته ان ماڳ جو اصل نالو 'مت هالا' هو، ۽ جٿي ته اهو هالا ضلعي جي حدن اندر هو ته اتي به هالا قبيلي جي ئي زمينداري ۽ اختياري هئي. ان ماڳ تي ايندڙ ويندڙن جي سهوليت لاءِ ڀانيءُ جو مٽ رکايل هو، جنهن جي ڪري ان ماڳ تي 'مٽ هالا' (متعاله) يا 'مٽ هالو' (متعله) نالو پيو، جٿي اڳ هالا قبيلي جي مرڪزي شهر کي اتي ڀيڻل 'ڪنڊي جي وڻ' سبان 'هالا ڪنڊي' سڏيو ويو. اهي گمان جيڪڏهن وزندار آهن ته پوءِ ٿي سگهي ٿو ته شاهه محمد هالي پنهنجي نياڻي کي متهلو (مٽ هالو) ڏاج ۾ جاگير ڪري ڏنو هجي، جو ڀريائين سيد علي جو پٽ سيد شرف‌الدين پنهنجي عيال سميت اتي ويو ۽ پوءِ سيد علي به اتي ويو ۽ وفات به اتي ڪيائين سيد علي ڀاڻ ۽ سندس اولاد ڪيترو وقت اتي رهيا سو معلوم ناهي. سيد علي ۸۰۲-۸۰۳هه ۾ ڄائو ۽ جيڪڏهن چوهٺ-پنجهٺ سالن جي عمر ۾ سنه ۸۶۶هه ڌاري متهلي ۾ سندس وفات ٿي هجي ته ڪم از ڪم ان سال تائين هو ڀاڻ پنهنجي عيال سوڌو متهلي ۾ رهيو. ان سال کان سلطان ڄام نظام‌الدين ٿي جو بادشاهه ٿيو جنهن جي دور ۾ ديندار عالمن جي وڏي عزت هئي. غالبا متهلي طرف درياءَ جي رخ بدلائڻ سبان جيئن پوءِ ٽيئن ڀانيءَ جي اٿاٽ ٿيڻ لڳي ۽ هنن ساداتن کي ڀين جاين تي زمينون مليون، جنهنڪري سيد علي جو اولاد گهڻي ڀاڱي اندازا ڏهين صدي جي شروعات (۹۰۰-۹۱۰هه) ڌاري(۱) 'متهلي' مان لاڏي اچي چانگن جي شهر (مٽياري) ۾ ويٺو(۲) جتي کين 'متهلوي' سيد سڏيو ويو، ڇاڪاڻ جو اڳ هو 'متهلي' جا ويٺل هئا. وقت گذرڻ سان

---

(۱) جي- ايم- سيد لکيو آهي ته پوري طرح سان پتو نٿو پوي، ليڪن تخمينا اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته ۸۳۵-۸۵۰هه جي وچ ڌاري سيدن جو مختصر حصو هالن مان لاڏي اچي 'مٽ واري ڪوٽ' (=مٽياري) ۾ رهيو.

(۲) هڪ روايت موجب، چانگ جنگجو قبيلو هئا ۽ سرڪشي ڪئي، جنهنڪري سلطاني فوج حملو ڪري کين سندن شهر مان ڪڍيو جن سيدن کي هتي وسايو. ٻي روايت موجب، سيدن چانگن کان زمين خريد ڪئي.

'متهلوي' جو اچار ڦري 'متعلوي' ٿيو(١) جيڪو پوءِ وڌيڪ عامي اچار سان 'مٽياري' سڏجڻ لڳو. 'چانڪن جي شهر' مان 'متعلوي' سڏجڻ واري تبديلي سنه ١٠٣٨هه/١٦٢٨ع) کان اڳ واقع ٿي، ڇاڪاڻ جو ان سال تصنيف ٿيل ڪتاب 'بيان العارفين' ۾ شهر جو نالو 'متعلوي' ڄاڻايل آهي.

مٽياري سان سيدپور (بلڙي) سنتقلي

متهلي مان 'چانڪن جي ڪوٽ' ۾ لڏي اچڻ کان ٽيهه-چاليهه سال کن پوءِ سيد شرف الدين جي ڪڙم (شرف پوٽن) سان سندس پٽ سيد جلال عرف جراڙ جي اولاد (جراڙ پوٽن) مان سيد لال محمد عرف شاهه للهه (بن عبدالمنعم) جي گهر سنه ٩٤٤ هجري (٢٠- جنوري ١٥٣٨ع) ۾ عبدالڪريم شاهه ڄائو، جنهن جي اولاد 'ڪريم پوٽن' مان شاهه عبداللطيف ٿيو. سندس وڏو ڀاءُ جلال شاهه هو. لال محمد شاهه جو گهر، مٽيارين واري جامع مسجد جي ڏکڻ - الهندي ڪنڊ سان لڳو لڳ هو، جنهن جي يادگار طور مسجد شريف جي ديوار ۾ نشان قائم ڪيل آهي. سيد لال محمد شاهه هڪ وڏو ديندار درويش هو ۽ حضرت غوث بهاءُ الدين ذڪريا ملتاني جي سهروردي سلسلي ۾ شامل هو، ۽ گهڻو وقت لاڙ ۾ غوثي جماعت جي فقيرن ۾ گذاريندو هو. غالبا بلڙي طرف به سندس اچڻ وڃڻ ٿيندو هو، ۽ اتي جا ماڻهو سندس معتقد هئا. آخر ۾ وفات بدين طرف ڪيائين، ۽ غوثي بزرگ شهاب الدين قريشي جي مقام ۾ مدفون ٿيو. هي مقام شهر بدين کان ٻه ميل کن اتر- اولهه طرف آهي ۽ عام طرح "شاهه ٻتدي (يعني 'شهاب الدين' جو مقام سڏجي" (٢)، جتي شاهه للي جي تربت هن وقت تائين موجود آهي.

تحفة الڪرام موجب شاهه للو پنهنجي وقت جو هڪ وڏو درويش هو(٣). شاهه للي کان جيڪا نيڪنامي، دينداري ۽ درويشي شروع ٿي، سا شاهه ڪريم جي ڪريمانه اخلاق ۾ آئي، ۽ پوءِ شاهه عبداللطيف جي معياري فڪر ۾ موجزن ٿي. شاهه ڪريم ننڍڙوئي هو جو سندس والد گذاري ويو، ۽ وڏي ڀاءُ جلال شاهه ۽ والده سندس پرورش ڪئي. سندس شادي مٽياري ۾ ئي ٿي، جنهن جو ذڪر 'بيان العارفين' ۾ موجود آهي. پاڻ پوءِ پنهنجي والد وانگر لاڙ طرف

---

(١) اهو گمان صحيح نه ٿيندو ته ڪو هتي ساداتن ڪي سندن ڏاڏي علي (سنڌي) يا اڃان به مٿي حضرت علي رضه جي نسبت سببان 'متعلوي' سڏيو ويو، ڇاڪاڻ جو عربي لغت جي لحاظ سان 'متعلوي' جي معنيٰ ٿيندي اهو جيڪو 'علي جي اولاد هجڻ جي دعويٰ ڪري.' اهڙي مفهوم ۾ 'دعويٰ' ۽ 'دعويٰ ۾ سمايل شڪ' وارو عيب آهي. انهيءَ ڪري 'متعلوي' واري نسبت حسب نسب واري ناهي، پر سندن رهايش واري ماڳ جي نالي سان 'متهلوي' جي بدليل صورت آهي.

(٢) شهر 'بدين' جو نالو به قريشي پير شهاب الدين جي نالي سان پيو، جو 'شهاب الدين' مان عام اچار ڦري 'شاهه بدين' ٿيو، ۽ اهو پوءِ رڳو 'بدين' رهجي ويو.

(٣) ترجمو سنڌي مطبوع سنڌي ادبي بورڊ سنه ١٩٥٤ع، ص ٤٣١.

هميشه لاءِ ايندو ويندو رهيو، ۽ پوءِ اتي جي مريدن معتقدن جي محبت ۾ شهر مٽياري ڪي ڇڏي اوڏانهن لڏي ويو. غالبا وڏي ڀاءُ جلال شاهه جي وفات بعد الدازا ڇاليهه-پنجاهه سالن کن جي عمر ۾ لڏيائين (١). هڪ روايت موجب جناب مخدوم نوح رحه جي ارشاد تي ٻلڙي طرف لڏيائين، ۽ جيئن ته مخدوم نوح رحه ٩٩٨ هه ۾ وفات ڪئي، جڏهن شاهه ڪريم جي عمر ڇوونجاهه سال هئي ته ضرور ان وقت کان ڪافي اڳ لڏيو هوندائين. شاهه ڪريم اتي پنهنجو پوٽ پڌو، جيڪو 'سيدپور' سڏجڻ لڳو، جيڪو 'ٻلڙي' واري جوءِ ۾ درياءَ جي ڪنڌيءَ لڳ هو (٢).

اوائلي عمر ۽ نوجواني بعد، ميين شاهه ڪريم جي پڪي ۽ موٽ جواني توڙي پيري 'سيدپور' ۾ گذري ۽ سندس پڻ مان جيڪي سندس حياتيءَ ۾ فوت ٿيا سي ٻڻ اتي ئي دفن ٿيا. ميين شاهه ڪريم پاڻ تاريخ ٧- ذوالقعده سنه ١٠٣٢ هه آچر رات سانجهي نماز وقت اناسي ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي ۽ کيس ٻڻ سيدپور (ٻلڙي) ۾ ئي دفنايو ويو. اهڙيءَ طرح شاهه ڪريم ۽ سندس اولاد جو مرڪزي ماڳ 'مٽياري' مان ڦري ٻلڙي جي علائقي جي 'سيدپور' ڳوٺ ۾ ٿيو، جتي شاهه ڪريم پنهنجن پٽن سميت ڪم از ڪم پنجاهه کن سالن جو عرصو گذاريو. هيءُ ماڳ اڳتي لاءِ ميين شاهه ڪريم جي ڪريم-پوٽن ساداتن ۽ ميين شاهه ڪريم جي درگاهه جي ڪري توجهه جو مرڪز بڻيو.

شاهه ڪريم جو اولاد "ڪريم پوٽا"

ميين شاهه ڪريم کي اٺ پٽ ۽ ٽي نياڻيون ٿيون. ٺٽڙ جي سيدن جي شجري موجب ميين شاهه ڪريم هڪ نياڻي پنهنجي وڏي ڀاءُ جلال شاهه جي پٽ ابوالقاسم کي ڏني. مختلف شجرن ۾ سندس اٺن ئي پٽن جا نالا ڏنل آهن، پر سندن ننڍ وڏائي بابت متفق طور وضاحت ٿيل ڪانهي

(١) جلال شاهه به غالبا مريدن خادمن وارو ٿيو. سندس مريد ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ طرف ٿيا ۽ پڇاڙيءَ ٿو ته وفات به ڪاٺياواڙ طرف ڪيائين ۽ سندس اولاد به اوڏانهن رهيو. پاڪستان ٿيڻ بعد سندس پيڙهي سان ڪي لڏي آيا ۽ ڪجهه وقت اڳ ڪنهن مٽياري ۾ شادي ڪئي.
(٢) بيان العارفين ۾ ميين شاهه ڪريم جي 'سيدپور' توڙي 'ٻلڙي' جو جدا جدا ذڪر آيو آهي. پاڻ پنهنجي ڳوٺ سيدپور کان نڪري 'راهوٽ' جو رخ ڪندا هئا ۽ وات تي پين ڳوٺن مان انگهي پوءِ درياءَ سان پانهڙيو تري پيءَ پر مڪليءَ واري پاسي کان ٿي ويندا هئا (ص ١٦). پيءَ جاءِ تي آهي ته ٻلڙيءَ جي کن پنهوارن درياءَ جي ڪپ تي مڇ پاريو هو. شاهه ڪريم اسر جو اٿيا ته دريا تان تڙ ڪري اچي مڇ تي ويٺا (ص ٧٣). معلوم ٿئي ٿو ٻلڙي هڪ جُوءِ يا تر جو نالو هو، جنهن ۾ سيدپور هڪ ڳوٺ هو. بعد ۾ ان مرڪزي ڳوٺ کي ئي ٻلڙي سڏيو ويو.

ڪن شجرن ۾ هڪ ٻن نالن ۾ پڻ جزوي اختلاف آهي. ڪن شجرن ۾، ڪن پٽن جو اولاد لکيل آهي ۽ ڪن ۾ لکيل ناهي. بهرحال ميين شاهه ڪريم جي جنهن پٽ جي پيڙهي مان شاهه عبداللطيف جو والد حبيب الله شاهه ٿيو، تنهن تائين پيڙهين جو سلسلو متفقه طور موجود آهي.

ميين شاهه ڪريم جي فرزندن جي سلسلي ۾ اختلاف جون ٻه صورتون آهن، جن جي وضاحت ضروري آهي.

(الف) سنه ١٠٣٨ھ ۾ 'بيان العارفين' جي مصنف محمد رضا جيڪو شجرو ميين شاهه ڪريم ۽ سندس اولاد جو لکيو، سو وڏي تصديق وارو شمار ڪري سگهجي ها، پر اهو هن وقت اسان جي آڏو موجود ناهي(١). البت اصلوڪي بيان العارفين جي سنڌي ترجمي جو نقل جنهن کي مخدوم عبدالصمد نورنگ پوٽي اختصار سان سنواري شايع ڪيو، تنهن ۾ شاهه ڪريم جا فرزند هيٺينءَ طرح ڄاڻايل آهن(٢)، جن ۾ هڪ جو نالو سيد 'جلال' هو جنهن جي اولاد مان شاهه عبداللطيف ٿيو.

سيد عبدالڪريم

پهريون فرزند	ٻيون فرزند	ٽيون فرزند	چوٿون فرزند	پنجون فرزند	ڇهون فرزند	ستون فرزند	اٺون فرزند
لال شاهه	سيد عبدالرحيم	سيد جلال	سيد برهان	سيد ميوشاهه	سيدڏين محمد	سيدحسين	سيدعبدالقدوس

جيئن ته مخدوم نورنگ پوٽي وارو ڇاپو 'بيان العارفين' جي نقل جو نقل آهي، انهيءَ ڪري ڇپبو ته مٿيان نالا 'بيان العارفين' مطابق ڏنل آهن، البت "پهريون، ٻيو، ٽيون وغيره"

---

(١) ڊاڪٽر دائودپوٽي مرحوم پنهنجي تاليف "شاهه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام" (پهريون ڇاپو، ١٣٥٦ھ/١٩٣٧ع) ۾ ان شجري جو ذڪر ڪيو آهي (ص ١١٦) ۽ انئين ڄاڻايو آهي ته هن اهو شجرو سندس پنهنجي ان تاليف ۾ آندو آهي (ص ١٩) ۽ پڻ ڪتاب جي ٻاٻن جي فهرست ۾ شجري وارو عنوان ڏنو آهي، باوجود ان جي، ڊاڪٽر صاحب مرحوم پنهنجو ڪتاب جيڪو راقم کي پنهنجي دستخط سان ٢١-٩-١٩٤٥ تي ڏنو، تنهن ۾ شجرو موجود ناهي. انهيءَ ڪري في الحال ان بابت ڪجهه چئي نٿو سگهجي.

(٢) محمد رضا جي اصلوڪي فارسي ۾ لکيل 'بيان العارفين' جو، (جوڻن لڳ وينل) عبدالرحمان بن محمد ملوڪ ڪاٽ ٻانڀڻ نالي هڪ عالم سنه ١٣١٣-١٣١٤ھ ۾ سنڌي ۾ ترجمو ڪيو، جنهن کي مخدوم عبدالصمد نورنگ پوٽي ڪجهه اختصار سان سوڌي سنواري پهريون ڀيرو سنه ١٣٩٣ھ ۾ بمبئي مان ڇاپايو. ساڳيو ڪتاب سکر جي تاجر ڪتب هريسنگ سنه ١٣٧٠ھ ۾ اسلامي پريس لاهور مان ڇاپايو، جنهن ۾ شاهه ڪريم جي پنجين فرزند جو نالو 'مبشر' ڪري ڇاپيو ويو آهي.

ڪاٿيڻي جا عدد ٿي سگهن ٿا، جن مان ننڍي-وڏائي واري سلسلي بابت پڪو نتيجو ڪيڻ شايد صحيح نه ٿئي: يعني ته پوري تصديق سان چئي نه سگهبو ته ڪو 'لعل شاهه' سڀني کان وڏو هو ۽ سيد 'عبدالقدوس' سڀني ۾ ننڍو هو.

مير علي شير قانع 'تحفة الڪرام' (دهلي ڇاپو، جلد ٣، ص ١٤٢-١٤٣) ۾ اهي نالا هن ساڳئي سلسلي موجب هيٺينءَ طرح ڏنا آهن، جنهن مان پاڻنجي ٿو ته قانع جي آڏو پڻ 'بيان العارفين' هو، جنهن تان اهي نالا ڪنيائين. انهن ۾ ٻيو نمبر 'جلال' آهي جيڪو شاهه لطيف جو پڙڏاڏو هو.

سيد عبدالڪريم شاهه

لله	عبدالرحيم	جلال	برهان	لله (ثاني)	دين محمد	محمد حسين	عبدالقدوس
(ننڍي هوندي گذاري ويو)	پيءُ جي حياتي ۾ فوت ٿيو	ڦورن هٿان شهيد ٿيو					پيءُ جي حياتي ۾ فوت ٿيو

هت پنجون نمبر فرزند 'لله' آهي، جنهن کي عبدالصمد 'مبو شاهه' ڪري لکيو آهي. شاهه ڪريم جي والد جو نالو 'سيد لله' (عام سنڌي عرف ۾ 'للو شاهه') هو، جنهن ڪري پنهنجي پهرئين پٽ تي به ساڳو نالو رکيائين، پر جيئن ته اهو ننڍڙي هوندي گذاري ويو ته پنجين پٽ تي به ساڳيو نالو رکيائين، پر عام طور تي ڪيس 'مبو' (مبو شاهه) ڪري سڏيو ويو.

قانع طرفان ڏنل ڇئن فرزندن جي فوت ٿيڻ وارن حوالن مان اها حقيقت واضح ٿئي ٿي ته اهي شاهه ڪريم جي گاديءَ جا سجاده نشين ڪين ٿيا هوندا. ان جي تصديق ٻين هيٺ ڏنل 'شجرن' مان ٿئي ٿي، جن جي متفقه حوالن موجب فقط نمبر پنجون (لله)، ڇهون (دين محمد) ۽ ستون (دين محمد) سجاده نشين ٿيا. انهيءَ اعتبار سان، پاڻنجي ٿو ته 'برهان' پڻ والد جي وقت ۾ گذاري ويو يا هو جسماني صحت سببان اهڙو نه هو جو سجادگي جي ذميواري سنڀالي سگهي.

(ب) ميين شاهه ڪريم جي فرزندن يا مجموعي طور سان 'ڪريم پوٽن' جي پيڙهين جي باري روايت اها آهي جيڪا 'بيان العارفين' کان پوءِ ٻين شجرن ۾ جدا جدا صورتن ۾ قلمبند ٿيل آهي. انهن مان هڪ شجرو اهو هو جيڪو پٽ جي ميين احمد پٽي وٽ لکيل هو، جيڪو هن مير عبدالحسين خان سانگي توڙي ليلارام وتڻ مل لالواڻي کي ڏنو، جنهن مطابق هنن ميين شاهه ڪريم جي فرزندن ۽ سندن اولاد جا نالا پنهنجن ڪتابن ۾ آندا. ٻنهي ميين شاهه ڪريم جي پٽن جا نالا (ٿوري ڦيرگهير سان) هيٺينءَ طرح ڏنا آهن(١):

---

(١) مير عبدالحسين خان سانگي جو ڪتاب 'لطائف لطيفي' (ص ص ٨-٩)، ۽ لالواڻي جو انگريزي ۾ لکيل ڪتاب 'شاهه لطيف' (پهريون ڇاپو، ڪراچي ١٨٩٠ع، صفحا ٤-٦). ميرزا قليچ بيگ پنهنجي 'احوال شاهه عبداللطيف' ۾ هن سلسلي جا جيڪي نالا ۽ حوالا آندا آهن، سي ساڳيا مير عبدالحسين خان سانگي وارا آهن.

سيد عبدالڪريم شاهه

لال شاهه سيد عبدالرحيم جمال شاهه برهان شاهه لنگر شاهه دين محمد شاهه حسين شاهه سيد عبدالقدوس

سجاده نشين (لاوائي جي ڪتاب ۾ 'لالو شاهه') سجاده نشين سجاده نشين

هنن نالن جي سناءَ ۽ ترتيب ۾ ساري مٿي ڏنل 'بيان العارفين' واري روايت سان ملي ٿي، سواءِ انهيءَ جي جو ٽئين فرزند جو نالو 'جلال شاهه' بدران 'جمال شاهه' ڪري لکيو ويو آهي. هن ڦيرگهير جو سبب سمجهه ۾ نٿو اچي، ڇاڪاڻ جو ميين شاهه ڪريم جي وڏي پاءُ جو نالو جلال شاهه هو، جنهن کيس پاليو ۽ سنڀاليو هو ۽ انهيءَ ڪري سندس نالو ٽئين پنهنجي فرزند تي رکيو هوندائين.

(ج) نالي جي هيءَ تبديلي ڀهريائين اسان کي هڪ فارسي دان شاعر ۽ اديب 'صالح محمد بن محمد افضل' جي منظوم داستان ۾ نظر اچي ٿي، جيڪو هن ١٢٣٠-١٢٤٣هه واري سالن ۾ پٽائي پيرن جي سجاده نشين لطف علي شاهه جي وقت ۾. غالبا سندس ئي ترغيب تي مرتب ڪيو. هن شاهه ڪريم کان وٺي ويندي لطف علي شاهه تائين هڪ 'مدح نامو' سنه ١٢٤٠هه مثنوي جي صورت ۾ منظوم ڪيو، جنهن جو صاف اتارو تاريخ ڀهرين ربيع الثاني سنه ١٢٤٣هه ۾ ٽي سؤ سٺ ابيات ۾ لکي پورو ڪيائين. ازانسواءِ شاهه ڪريم کان مٿيون شجرو پڻ منظوم ڪيائين ۽ پڻ سندس پنهنجي بيان موجب ڪتاب 'بيان العارفين' کي اختصار سان فارسي مثنوي ۾ منظوم ڪيائين (١)

مختصر در نظر آوردم چنين — جمله را بين در بيان العارفين.

انهيءَ جي معنيٰ ته 'بيان العارفين' جو اصل فارسي متن يا ان جو سنڌي ترجمو وٽس موجود هو. پر باوجود ان جي هن 'جلال شاهه' بدران 'جمال شاهه' لکيو. جيئن ته صالح محمد جو اهو منظوم بيان وٽندڙ هو، انهيءَ ڪري ان جا نقل مشهور ٿيا (٢)، جن جو نتيجو اهو نڪتو

---

(١) مٿي بيان ٿي چڪو آهي ته جيڪڏهن محمدرضا جي فارسي ۾ لکيل اصل "بيان العارفين" ۾ جيڪو شجرو هو سو موجود هجي ها ته ڇٽي سگهجي ها ته اصل نالو جلال شاهه هو يا جمال شاهه.

(٢) صالح محمد جو منظوم ڪيل احوال، بيان العارفين جو اختصار، پٽائي پيرن جي سجاده نشينن جو احوال، شاهه ڪريم ۽ شاهه لطيف جي وصال جون منظوم تاريخون وغيره شامل سڄو بياض راقم کي گهوڙڪي جي پيرن صاحبن جي ڪتبخاني جي باقي بچيل ذخيري ۾ مليو، جنهن جو نقل اتاريو ويو. صالح محمد جو اهو منظوم مواد، 'بيان العارفين' جي پوئين دؤر وارن قلمي نسخن ۾ توڙي پين ڪن بياضن ۾ پڻ اتاريو ويو آهي.

جو ۱۲۳۰-۱۲۶۳ھ بعد 'ڪريم پوٽن' جا جيڪي شجرا لکيا ويا، تن ۾ ٻن جلال شاھ بدران جمال شاھ لکيسو ويو. مثلاً مٽياري ۾ باقيل پوٽن ساداتن وٽ تورڙي ٽکڙ جي ساداتن وٽ جيڪو شجرو آهي، تنهن ۾ شاھ ڪريم کان 'مٽيون شجرو' اصل آڳاٽي دور جي فارسي ۾ لکيل شجري تان اتاريل آهي، پر 'پوين پيڙهين' جو شجرو پوءِ جو لکيل آهي. انهن شجرن ۾ 'پوين پيڙهين' وارو شجرو، تورڙي مين احمد وارو شجرو جنهن جا نقل مير عبدالحسين خان سانگي ۽ ليلارام وتڻمل لالواڻي کي ڏنائين، تن سڀني جو بنياد صالح محمد وارو منظوم داستان آهي، جيڪو پٽائي پير لطف علي شاھ جي خوشنودي خاطر جوڙيو ويو.

مٽياري جي باقيل پوٽن ۽ ٽکڙ جي منعماڻين وارن ٻن شجرن ۾ شاھ ڪريم جي فرزندن جا نالا هن طرح درج ٿيل آهن:

سيد عبدالڪريم شاھ

سيد عبدالقدوس (اولاد ڏنل ڪونهي)
سيد حسين سجاده نشين (اولاد ڏنل ڪونهي)
سيد برهان (اولاد ڏنل ڪونهي)
سيد اٽل محمد عرف لٽلؒ سجاده نشين (اولاد ڏيکاريل)
سيد لعل عرف اٽلؒ (اولاد ڏيکاريل)
سيد جمال سجاده نشين (اولاد ڏيکاريل)
سيد دين محمد
سيد عبدالرحيم (اولاد ڏيکاريل)

هنن نالن مان سجاده نشينن جي تصديق ٿئي ٿي، پر البت ننڍ-وڏائي بابت ڪو اشارو موجود ڪونهي، پيو ته جنهن سلسلي مان نالا لکيل آهن سو ٻن اڳ وارن شجرن ۾ ڄاڻايل سلسلن کان مختلف آهي.

مٿين تفصيل ذريعي خاص اختلافن ۽ پين اشارن ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ بعد، هيٺ مين شاھ ڪريم جي اولاد يعني 'ڪريم پوٽن' جي شجري جو مختصر خاڪو ڏجي ٿو، جنهن ۾ خاص طرح شاھ عبداللطيف جي والد حبيب الله شاھ جي مٿين پيڙهين ۽ درگاھ بلڙي جي سجاده نشينن جا نالا تفصيل سان ڏنل آهن.

سيد عبدالڪريم شاهه

(ميون شاهه ڪريم بلڙي وارو، ۹۴۴-۱۰۳۲هه)

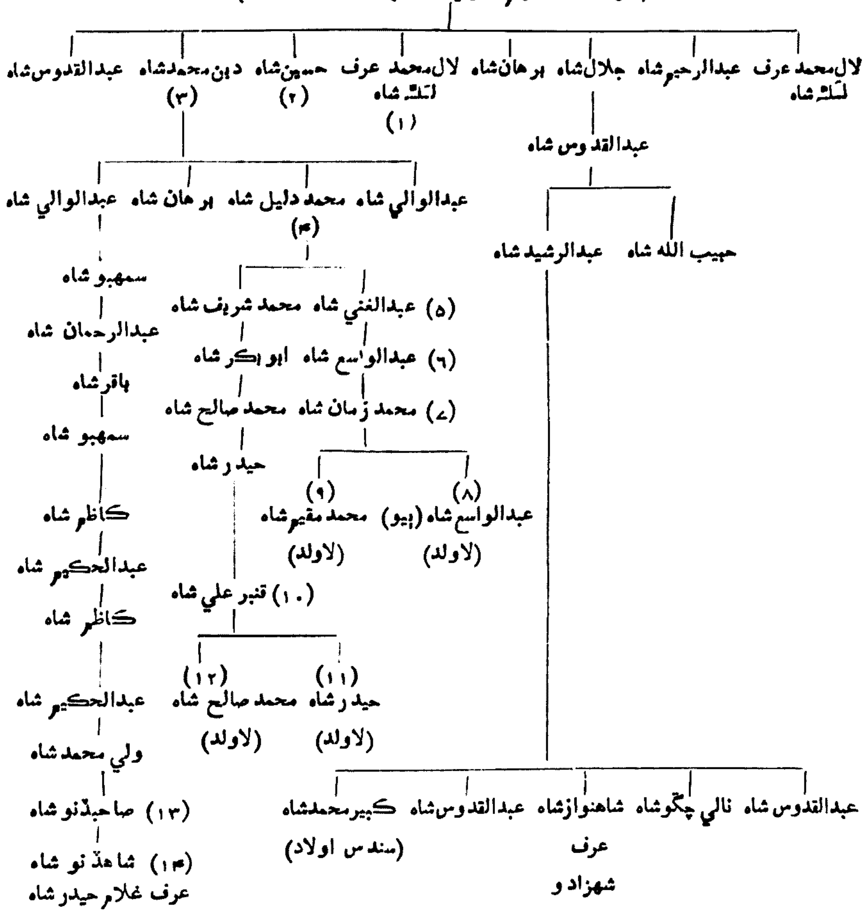

ڪريم پوٽن جي شجري جي هن مختصر خاڪي ۾ جن شخصن جا نالا آيا آهن، تن بابت آخري نتيجي طور هيٺيان وضاحتي اشارا ڪري سگهجن ٿا.

(الف) ميين شاهہ ڪريم جا فرزند. سندن نالا توڙي نئين-وڏائي جي لحاظ سان هڪ ٻئي پويان سلسلو 'بيان العارفين' جي ان روايت موجب رکيو ويو آهي، جيڪا سنڌي ترجمي جي صورت ۾ عبدالرحمان ڪاٽ پاڻيئن کان عبدالصمد نورنگ پوٽي تائين پهتي. غالبا مير علي شير قانع پڻ 'بيان العارفين' جي آڌار تي ساڳيا نالا قلمبند ڪيا. عبدالصمد جو ٻلڙي جي سجاده نشينن سان پڻ ملڻ ٿيو، جتان غالبا ڪيس اهو معلوم ٿيو ته پهريون پٽ لال محمد شاهہ هو ۽ ان بعد سلسلي وار ٻيا ٿيا. 'بيان العارفين' جي هن روايت ۾ ٽئين فرزند جو نالو 'جلال شاهہ' آهي جيڪو قائم رکيو ويو آهي (جيستائين ڪا ٻي آڳاٽي پڪي شاهدي ملي ته سندس نالو جمال شاهہ هو). هو شاهہ عبداللطيف جو پڙڏاڏو هو. عبدالصمد (توڙي قانع)، حسين شاهہ جو نالو دين محمد شاهہ کان پوءِ رکيو آهي پر هو غالبا لله شاهہ کان پوءِ ۽ دين محمد شاهہ کان اڳ سجاده نشين ٿيو. دين محمد شاهہ ٽيون سجاده نشين هو، جنهن کان پوءِ سندس پٽ محمد دليل شاهہ سجادو ٿيو. انهيءَ ڪري حسين شاهہ کي دين محمد شاهہ کان اڳ رکيو ويو آهي. ميني حوالن موجب ان مان چار فرزند شاهہ ڪريم جي وقت ۾ ئي گذاري ويا. پويون فرزند لال محمد عرف للهٌ شاهہ ابدي هوندي گذاري ويو. عبدالرحيم شاهہ وڏو هو ۽ کيس چار فرزند ٿيا (جن جو ساداتن جي شجرن ۾ ذڪر آهي) پر هو به شاهہ ڪريم جي حياتي ۾ گذاري ويو. جلال شاهہ ڦورن هٿان شهيد ٿيو. عبدالقدوس شاهہ به جي حياتي ۾ فوت ٿيو ۽ برهان شاهہ جو شجرن ۾ فقط نالو آهي، پر وڌيڪ ڪوبہ حوالو موجود ڪونهي. سندس قبر شاهہ ڪريم جي روضي جي ٻاهران آهي. جيڪڏهن هن شاهہ ڪريم جي حياتي ۾ نہ گذاريو تہ بہ غالبا جسماني صحت سببان اپترو تہ معذور هو جو گادي تي ڪونہ ويٺو.

(ب) ميين شاهہ ڪريم جا سجادا. شاهہ ڪريم جي وفات بعد سندس ٽي پٽ، نئين-وڏائي جي لحاظ سان، هڪ ٻئي پويان سجاده نشين ٿيا: پهريون لال محمد شاهہ عرف لله شاهہ (لاولد)، ٻيو حسين شاهہ (لاولد)، ٽيون دين محمد شاهہ (١) جنهن کي ڪافي اولاد ٿيو. ڪالئن پوءِ جيڪي سجادا ٿيا تن جي نالن آڏو سلسليوار نمبر (٤، ٥، ٦ وغيره) ڏنا ويا آهن. ڇهون سجاده عبدالواسع شاهہ (اول) هو، جيڪو ميين شاهہ عنات جو همعصر هو(٢). عبدالواسع شاهہ (ٻيو) شاهہ عبداللطيف جي زندگيءَ جي پوئين دور ۾ سجاده نشين هو ۽ پنهنجي تنگ نظري سببان پاڻيائين تہ شاهہ عبداللطيف ٻلڙي جي درگاهہ تي پنهنجو حق ٿو ڄمائي. عبدالواسع شاهہ توڙي

---

(١) ميرزا قليچ بيگ پنهنجي ڪتاب "احوال شاهہ عبداللطيف ڀٽائي" ۾ ۽ محترم جي. ايم. سيد پنهنجي تصنيف "مختصر احوال سادات متاري بمع شجرا" ۾ ڄاڻايو آهي تہ ميين شاهہ ڪريم جي پٽن مان پهريون سجاده نشين للهٌ شاهہ، ٻيو حسين شاهہ ۽ ٽيو دين محمد شاهہ ٿيو. جئن تہ اهي نئين-وڏائي جي لحاظ سان هڪ ٻئي پويان سجاده نشين ٿيا هوندا، انهيءَ ڪري هن خاڪي ۾ حسين شاهہ جو نالو اڳ ۾ لکيو ويو آهي.

(٢) جي ايم- سيد: مختصر احوال سادات متاري.

سندس پاءُ محمد مقيم شاهه بني لاولد فوت ٿيا. هو پنجين سجادي عبدالغني شاهه جي اولاد مان هئا. ڪانئن پوءِ سجادگي ڦري آئي عبدالغني شاهه جي پاءُ محمد شريف شاهه جي اولاد ۾، جنهن جو پوٽو محمد صلاح شاهه 'ڍنڍي' جي شهر ۾ رهندو هو ۽ پتائي صاحب جو عقيدتمند هو. پتائي صاحب جي ڪيس دعا هئي ۽ اتفاق به اهڙو سهڻو ٿيو جو سجادگي ملي سندس پوٽي قنبر علي شاهه ۽ سندس پُٽ فرزلدن ڪي (١)، جن مان محمد صلاح شاهه جڏهن لاولد گذريو ته گادي ملي سندس زوجه جي پاءُ صاحبڏني شاهه کي، جيڪو اديب ۽ شاعر هو ۽ مير عبدالحسين خان سانگي جو دوست هو.

(ج) جلال شاهه پُٽ ميين شاهه ڪريم جو اولاد. سواءِ انهيءَ فرق جي جو پوئين دور جي شجرن ۾ 'جلال شاهه' جو نالو جمال شاهه ڪري لکيو ويو آهي، باقي سڀني شجرن ۽ حوالن ۾ متفق طور ائين ڄاڻايل آهي ته جلال شاهه کي فقط هڪ فرزند عبدالقدوس شاهه ٿيو جنهن کي ٻه پٽ ٿيا: شاهه عبداللطيف جو بابو حبيب الله شاهه ۽ سندس چاچو عبدالرشيد شاهه جنهن کي سڀني حوالن مطابق پنج پٽ ٿيا، جن جا نالا شجري واري خاڪي ۾ ڄاڻايل آهن ۽ جيڪي مائٽي ۾ شاهه عبداللطيف جا سڳا سؤٽ هئا.

هن کان پوءِ جدا باب هيٺ حبيب الله شاهه يعني شاهه حبيب جي ڪٽنب جو تفصيلي بيان آندو ويندو.

[هي مضمون، 'شاهه جي رسالي' جي جامع ۽ مستند متن جي مقدمي جو هڪ حصو آهي]

---

(١) جي- ايم- سيد جي لکيي موجب قمبر علي شاهه پاڻ به سجادو ٿيو، مگر اها ڳالهه وڌيڪ غور طلب آهي.

حضرت سلطان الاولياء خواجه محمد زمان رحه جي ڪلام ۾ محبت الاهيءَ جو عنصر

ڊاڪٽر قرايشي حامد علي خانائي

سنڌي زبان جي مشهور عالم ۽ اديب ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي پنهنجي مشهور علمي ۽ ادبي شاهڪار ”لواريءَ جا لال“ ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي ته ”حضرت سلطان الاولياء جون ڪي خاص وصفون، جي سچ ڪان ٻه وڌيڪ ظاهر هيون، سي هيءَ هيون: رضا، توڪل، صبر، سخاوت، بي اسبابي، خدا جي توحيد جي طلب ۽ گوشي نشيني.“ اسان هتي هن اجوڪي مجلس ۾ خواجه محمد زمان رحه جي خدا طلبي يا محبت الاهيءَ جي باري ۾ ڪجهه ذڪر ڪنداسون.

اصحابِ طريقت ۽ ارباب حقيقت جو انهيءَ ڳالهه تي پورو پورو اتفاق آهي، ته انسان جي پيدائش جو سڀ کان اهم مقصد ۽ مطلب اهو آهي ته هو پنهنجي پالڻهار سان محبت جو پيوند ڳنڍي. اهوئي ڪارڻ آهي، جو صوفين ”محبت الاهيءَ“ کي پنهنجي زندگيءَ جو اصل مقصد ٺهرايو آهي. جڏهن هڪ شخص پنهنجي حياتي صرف الله تعاليٰ لاءِ وقف ڪري ٿو، ته پوءِ هن جي باطن ۾ هڪ انقلاب اچي ٿو. دنيا جي هرڪم ۾ سندس اهائي نيت هوندي آهي، ته الله تعاليٰ هن سان راضي ٿئي. هو کاڌو کائي ٿو، انهيءَ لاءِ نه ته کو هن کي ان کاڌي مان لذت اچي ٿي، مگر هو انهيءَ لاءِ طعام کائي ٿو، ته جيئن هن جو جسم تندرست رهي ۽ ”ذڪر الاهي“ پوريءَ طرح سان ڪري سگهي ۽ ان ۾ سستي يا ڪاهلي نه ٿئي. شيخ سعدي رحه ان لاءِ کهڙو نه سچ چيو آهي:

> خوردن براي زيستن و ذڪر ڪردن است،
> تو در گمان ڪه زيستن از بهر خوردن است.

دنيا ۾ جڏهن صوفي انهيءَ رنگ ۾ ڊنگ سان زندگي گذارڻ لڳي ٿو، ته پوءِ هن جو هر قول ۽ فعل عبادت بڻجي وڃي ٿو. هر دنيوي ڪم ۾ هن کي ”ذڪر الاهي“ جي تنوار هوندي آهي. قرآن پاڪ ۽ حديث نبويءَ مان پڻ ”محبت الاهي“ جي نوعيت ۽ ان جي اهميت تي ڪافي روشني پوي ٿي. قرآن پاڪ ۾ ”محبت الاهيءَ“ کي سڀ کان وڏي علامت ۽ خاصيت قرار ڏنو ويو آهي. قرآن پاڪ ۾ ارشاد رباني آهي:

وَالَّذِيْنَ اٰمَنُوْا اَشَدُّ حُبًّا لِّلّٰهِ ط (البقرة، ۱۶۵)

”۽ جن ايمان آندو، اهي سڀ کان وڌيڪ خدا سان محبت رکندا آهن.“

ساڳيءَ طرح قرآن پاڪ ۾ هڪ ٻي هنڌ ۾ تنبيهه ڪئي وئي آهي:

يٰاَيُّهَا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا مَنْ يَّرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِيْنِهٖ فَسَوْفَ

يَاْتِي اللّٰهُ بِقَوْمٍ يُّحِبُّهُمْ وَيُحِبُّوْنَهٗ (المائده، ۵۴)

”اي ايمان وارو! اگر اوهان مان ڪو به شخص پنهنجي دين جي راهه تان هٽي ويو (اهو هو نه سمجهي ته ڪو دعوت-حق کي هُن کان نقصان پهچندو) ءَ عنقريب الله هڪ گروهه (سچي خدا جو پوڄيندڙ) کي پيدا ڪندو، جنهن کي الله جي محبت حاصل هوندي ۽ هو الله کي محبوب رکڻ وارو هوندو.“

رسول ڪريم صلعم جن جي حيات پاڪ ”محبت الاهيءَ“ جي جذبي سان سرشار هئي. سندن حديث پاڪ آهي: اللهم حبک احب الي من نفسي و اهلي و من الماء البارد (ترمذي شريف) يعني الاهي! تون پنهنجي محبت کي منهنجي جان کان، منهنجي اهل عيال کان ۽ ٿڌي پاڻيءَ کان به وڌيڪ منهنجي نظر ۾ محبوب بڻاءِ!

پاڻ سڳورا صلعم راتين جون راتيون دير تائين الله پاڪ جي عبادت ڪندا رهندا هئا. سندن پير مبارڪ سُڄي پوندا هئا. عام ماڻهو ائين سمجهندا هئا ته سندن عبادت مشيت الاهيءَ جي ڪري آهي، مگر جيئن ته الله پاڪ کين گناهن کان پاڪ ڪري ڇڏيو هو، انهيءَ ڪري ايتري تڪليف واري عبادت جي ضرورت ڪانه هئي. ليڪن پاڻ سڳورن انهيءَ شڪ ۽ گمان کي دور ڪرڻ لاءِ فرمايو هو ته انهيءَ عبادت جو مقصد صرف ”الاهي محبت“ آهي، انهيءَ ڪري صوفين ”محبت الاهيءَ“ کي پنهنجي حياتيءَ جو مقصد بڻايو.

سلطان الاولياءِ خواجه محمد زمان رحه صوفي صادق هئا ۽ پاڻ ”محبت الاهيءَ“ جي مقصد کي پنهنجي حياتيءَ جو سڀ کان اولين مقصد بنايائون. انهيءَ باري ۾ خواجه صاحب پنهنجي هڪ بيت ۾ چون ٿا، ته زندگيءَ جو مقصد عشق الاهي آهي ۽ عشق جو مذهب خدا تعاليٰ جي نگاهه ۾ سڀ کان افضل آهي. پاڻ چوي ٿو:

آهي عُشّاقن جو، مذهبُ مشتاقن،

جنُ ڪنڌيرُ ڪينَ پَسَنِ، هيڏين سين هوتَن ري.

سلطان الاولياءِ جو چوڻ آهي ته ”محبت الاهي“ راز-حيات آهي. جيڪڏهن هُن جي دل ۾ جاءِ نه آهي، ته پوءِ اها گوشت جو هڪ بي جان ٽڪرو سمجهڻ گهرجي. ”محبت الاهيءَ“ واري منزل تي آهي ٿي رسندا، جن پنهنجو تَنُ ۽ مَنُ رب جي محبت طرف رجوع ڪيو هوندو. جيئن پاڻ انهيءَ سلسلي ۾ تجريد ۽ تسليم ڏي اشارو ڪندي فرمائن ٿا:

تانسين تُون ئَ فقيرُ، جانسين سَانگُ سِپيءَ جو،

ماڻيو تَنِ مَنيرُ، جَنِ جُسو مالُ مُباحُ ڪيو.

دراصل ”محبت الاهيءَ“ جو مقصد هيءُ آهي تہ انسان جي زندگي سميتجي هڪ خاص مرڪز تي اچي ۽ سندس رڳ رڳ پڪارڻ لڳي، تہ منهنجي نماز، قرباني، زندگي ۽ موت الهيءَ پروردگار عالم لاءِ ئي آهن. پوءِ ئي هو موحد بڻجي پوندو آهي ۽ هو هروقت اهو محسوس ڪندو آهي، تہ خدا منهنجي سامهون آهي ۽ هو مون کي ڏسي رهيو آهي. پوءِ هن جي اڳيان دنيا جي ڪابہ قيمتي شيءِ ڪا حيثيت نہ رکندي آهي. انهيءَ جي عيوض هن کي ”عرفان“ حاصل ٿيندو آهي ۽ ”عارف“ دنيا جي حقيقت کان واقف ٿي ويندو آهي. اهوئي سبب آهي، جو الله جي سچن عاشقن کي هڪ پلُ بہ الله جي محبت کان سواءِ آرام حاصل نہ هوندو آهي ۽ کين هروقت هن مالڪ حقيقيءَ جي يادگيري رهندي آهي. خواجہ صاحب الهيءَ ساري ڪيفيت جو بيان هنن لفظن ۾ ڪري ٿو:

سَجَڻُ ڏِٺو جَن، تَن ڏِسڻُ غيرُ گُناهہ،
جَنِين لَڌي راهہ، وِهَڻُ تَنِين وِهہ ٿيو.

خواجہ محمدزمان رحہ الله جي محبت جي راهہ ۾ سالڪ کي ٻڌائي ٿو، تہ عارف ۽ عشاق پنهنجي محبت جو ثمر محبوب جو ديدار ۽ مشاهدو مائڻ پسند ڪندا آهن، باقي سڌڙيا، جي صرف جنت جا طالبو ٿين ٿا، يعني دل ۾ خواهش جي تمنا اٿن، سي هن ئي دنيا ۾ حقيقي محبت جي راهہ کان اورتي ئي رهجي ويندا آهن. جيئن پاڻ فرمائي ٿو:

عَارفَ ۽ عُشّاقَ، پَسڻُ ڪهُرن پِري جو،
جَنّتَ جا مُشْتَاقَ، اجا اوراهان ٿيا.

صوفين وٽ رضا الاهي مقصود آهي. هو پنهنجي ذاتي نفس لاءِ هن دنيا ۾ رهڻ پسند نہ ڪندا آهن. سچن صوفين ۽ درويشن جو هن فاني جهان ۾ زنده رهڻ بہ صرف خدا لاءِ ئي هوندو آهي. خواجہ صاحب اهڙن نيڪ ۽ صاحبِ دل بزرگن جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

پِرِيَان جي پَچارَ ۾، اچي جَن آرامُ،
دُنيا تَنِ کي دامُ، پُڄَنِ مَوسِم مَوتَ جي.

سلطان الاولياء انهيءَ مٿينءَ بيت ۾ ”محبت الاهيءَ“ ۾ غرق ٿيڻ کان پوءِ طالب جي حالت بيان ڪئي آهي. دراصل هن بيان ۾ اُن سالڪ جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جنهن جو نفس خدا جي يادگيريءَ سان سانتيڪو ٿيل هجي. سالڪ دنيا جي ڪنهن بہ شيءِ سان محبت نہ رکندو آهي. هن فاني جهان جو مانداڻ هن لاءِ قيدخانو هوندو آهي. انهيءَ ڪري ئي هو موت جو طالب ٿيندو آهي ۽ اهوئي رستو هن کي محبوب حقيقيءَ سان ملائيندو آهي. انهيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو تہ مُطْمَئِنّة“ يعني سانتيڪو ۽ سيتل نفس هميشه خدا جي طرف دائمي توجهہ ڏياري ٿو. انهيءَ ڪري سالڪ چاهيندو آهي، تہ موت وقت سندس لاڙو خدا جي طرف هجي.

”محبت الاهيءَ“ جي سلسلي ۾ خواجہ صاحب هڪ ٻئي بيت ۾ فرمائن ٿا تہ جيڪڏهن حق جو طالب هن ساري دنيا ۽ آخرت جي تمنا ڇڏي، صرف پنهنجي محبوب حقيقي جي طرف متوجهہ ٿئي ٿو، تہ پوءِ هن لاءِ اهو سودو سهانڪو آهي. ان متعلق شيخ سعدي رحہ ڪهڙو نہ سچ چيو آهي:

رايگان است يڪ نفس با درست،
ڪه بدنيا و آخرت بخري.

سلطان الاولياء پڻ اها ساڳي ڳالهه هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو:

ڇڏيسان هيءُ جهانُ، هُو پڻ گهوري گهوريان،
پسڻڪَ پريان سان، جي مُون سري جيڏيُون.

سچ پچ اهائي رضا الاهيءَ جي وات آهي، جيڪا صوفين ۽ مشائخن جو آخرين مقام آهي. ليڪن ان ۾ رهبانيت جائز نه آهي. دنيا ڪان لڪ لاڳاپا ٽوڙي گوشي نشين ٿي ويهي رهڻو نه آهي. سالڪ شادي به ڪري، ڪمائي به، دنيوي اجاين ڪمن ڪان به پري رهي ۽ الله جي بندن سان ميل ميلاپ رکندو رهي. صرف اهو خيال رکڻو اٿس ته دنياوي شين سان زياده مانوس نه ٿئي ۽ انهن جي اشڪنجي ۾ جڪڙجي پنهنجي حقيقي محبوب کي وساري نه ويهي. مگر هر ڪم ۾ رضا الاهيءَ جو طلبگار رهي ۽ اهو ئي نُڪتو آهي، جو انساني زندگيءَ جي مرڪزي محور کي ڦيرائيندو آهي. انهيءَ سلسلي ۾ سلطان الاولياء فرمائن ٿا.

دل ڪڻُ ديڻُ دُنيا ڪان، دل ۾ دوسُ رهاءِ،
اوچي لالڻ لاءِ، دُور ڪَر دارين ڪي.

جڏهن سالڪ جي زندگي ان طرح سان بسر ٿيڻ لڳندي، ته پوءِ هُن جي جذبن ۽ احساسن ۾ پڻ تبديلي اچي ويندي آهي ۽ سندس هر ڪم عبادت ۾ شمار ٿيندو آهي. سندس سموري دنيوي حياتي ”عبادت الاهي“ جو هڪ جُز بڻجي ويندي آهي ۽ صحيح معنيٰ ۾ ”ايمان با الله“ جو نتيجو محبت الاهيءَ جو مظهر هوندو آهي. ليڪن سوال اهو ٿو پيدا ٿئي ته بندي کي ”الله جي محبت“ جي عملي راهه ڪيئن حاصل ٿيندي آهي؟ ان لاءِ مولانا ابو الڪلام ”آزاد“ قرآن پاڪ جي تفسير ”ترجمان القرآن“ ۾ هڪ هنڌ لکي ٿو ته ”خدا جي محبت جي راهه هن جي بندن جي محبت ۾ ملي ٿي. جو انسان چاهي ته خدا سان محبت ڪريان، ته هُن کي گهرجي ته خدا جي بندن سان محبت ڪري سگهي.“ صوفي بزرگن انهيءَ طرح سان ”محبت الاهيءَ“ جي عملي راهه اختيار ڪئي آهي. هنن پلارن ۽ نيڪ انسانن جي سموري حياتي الله جي مخلوق کي فيض ڏيڻ ۾ گذرندي آهي. هنن جو ڏينهن توڙي رات، عام انسانن جي دلين جو رشتو خدا سان ڳنڍڻ ۾ گذرندو آهي ۽ اهو ئي هنن جي زندگيءَ جو مول مقصد هوندو آهي. حضرت سلطان الاولياء رحه جي تمام زندگي پڻ ڪيل انسانن جي دل جي اُنل تار کي خدا سان ڳنڍڻ ۾ گذري. خواجه صاحب خود پنهنجي هڪ بيت ۾ چون ٿا ته انهن نيڪ ۽ صاحب دل ماڻهن وٽ هلي وڃ، جيڪي ”محبت الاهيءَ“ جي شراب جي مستي پري ڏين ٿا، يعني ”محبت الاهيءَ“ جي راهه ۾ ڪامل مرشد جي طلب ڪر، جنهن جي صحبت مان انهيءَ محبت جي شراب جو هڪ ڦڙو به حاصل ٿئي ٿو. پاڻ جيئن چوي ٿو.

اَڪَرُ پڙُهه عِشقَ جو، ڪَنزُ قُدُوري ڇڏ،
ڇڙُهه تنين جي سَڏ، جي مستي ڏين شراب جي.

جڏهن سالڪ کي انهيءَ محبت جي شراب جي سُتيي لصيب ٿئي ٿي، تہ هوءَ هُن جو نفس اجاين خيالن کان آزاد ٿئي ٿو ۽ هو لنڊ ۾ ملڪوتي سير ڪري ٿو. هُن جو روح بيداريءَ اوڙي لنڊ ۾ جاري رهي ٿو. خواجہ صاحب جيئن فرمائي ٿو:

سُتيي اِن شرابَ، جن سَرِي سي سونُ ٿيا،
سمهڻ تَن ثواب، ڪَنڻُ تَن ڪي ڪيميا.

امام غزالي رحہ "احياءُالعلوم" ۾ دل جي اصلاح تي سڀ کان زيادہ توجهہ ڏنو آهي، يعني دل جڏهن انساني خواهشن کان بلڪل پرهيز ڪري ٿي، تڏهن ئي هُن جي دل کي مڪاشفو حاصل ٿئي ٿو. اِها آها منزل آهي، جا خدا جي ڪامل شخص کي حاصل ٿيندي آهي ۽ اهائي "نبين" جي پيروي آهي، جاڪاڻ تہ نُوري روشني حاصل ڪرڻ کان اڳ ۾ خواهشن کي ترڪ ڪرڻو آهي. شيخ سعدي ان لاءِ ڪهڙو نہ سچ چيو آهي:

سعدي حجاب نيست تو آئينه صاف دار،
زلڪـار خورده کي بنمايـد جمال يـار.

يعني اي سعدي! حقيقت ۾ حجاب ڪونهي، تون رکو پنهنجي اندر جو آئينو صاف رکـہ. ڪَٽُ چڙهيل آئينو يار جي سُونهن کي ڪيئن ڏيکاريندو؟

هڪ ٻئي عارف جو قول آهي:

چـو مرآة دلـرا دهي تـو صفا،
شوي صـاف صـوفـي ببيني خـدا.

يعني جڏهن تون پنهنجي دل جي آرسي صفا ڪندين، تڏهن ئي تـون صاف صوفي ٿيندين ۽ خدا کي ڏسندين.

انهيءَ سموري مضمون کي خواجہ سلطان الاولياء رحہ هنن لفظن ۾ ورجايو آهي:

صُوفين صاف ڪيئو، ڏوئي ورق وجُود جو،
تـڏهـن تـِن ٿيئو، جيتـري پسڻُ پـِريَ جو.

الله جا عارف پنهنجي اکين سان محبوب حقيقيءَ جو ديدار پسند ڪندا آهن. سندن اک ذات الاهيءَ کانسواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڏسڻ گوارا نہ ڪندي آهي. هو هميشه بصيرت واري لظر سان محبوب جو جلوو پسندا رهندا آهن. پر جي ڪنهن وقت سندن قلب تـان اهو تجلو پرو ٿي ويندو آهي، تہ هو افسوس ۽ ارمان ڪندا آهن. خواجہ صاحب فرمائن ٿا:

نڪي اوڏو اکـ کـي، نڪـي نظران ڏُور.
وڃان ان وهلور، جن ڏنـوئي اڻ ڏٺ ۾.

ساڳيءَ ريت صوفين جو اهو بہ قول آهي تہ جڏهن خدا تعاليٰ ڪنهن کي پاڻ پسائي ٿو، تہ وري ان کان پاڻ نٿو لڪائي. هوءَ سالڪ وسيلن ۽ ذريعن بنا اهڙو ڪلام سٺي ٿو، جو نہ اندر آهي ۽ نہ ٻاهر. خواجہ صاحب چون ٿا:

جيتي ڪَتِيُنَ نَه آيُنَ، اُتِ مَتِيُوئُي عَيُنُ،
وڃَنا ڳَنيو عَيُنُ، سُورجُ سَدا پَڌَرو.

پوءِ اهڙو سالڪ خدائي ذات جي حقيقت کان سواءِ ٻيو ڪجهه اتي ڏسي سگهي. سالڪ کي گهرجي ته ”باطن“ يا ”حقيقت“ کي ڏسڻ لاءِ پنهنجي نفس جي حقيقت کي سڃاڻي ۽ جاچي ڏسي ته منجهس ڪهڙي ڪوتاهي آهي. ان ڪوتاهيءَ جي دور ڪرڻ کان پوءِ ذات جي حقيقي بند دروازي کي کوليندو ۽ محبوب جو مشاهدو حاصل ڪندو. سلطان الاولياء ان حقيقت جو اظهار ڪندي چون ٿا:

جنين ڏٺو پاڻُ، تنين ڏٺو سُپرين،
غلط اِيُ گُمانُ، ته عارفُ پَسي آرسي.

آخر ۾ خواجه صاحب انهيءَ مسئلي تي ٻه روشني وڌي ته محبوب حقيقيءَ جو ديدار هن مادي دنيا ۾ حاصل ٿيڻ ممڪن آهي يا نه. ان باري ۾ ڪاملن جو اعتماد آهي ته پهريائين طبعي موت واقع ٿيندو ۽ ان کان پوءِ ئي محبوب جو ديدار حاصل ٿيندو. عالمن جو وري انهيءَ باري ۾ هيءُ خيال آهي ته دنيا ۾ ديدار حاصل نه ٿيڻ جو سبب صرف هيءُ آهي، ته ”فاني“ اک ”باقيءَ“ (الله) کي ڏسي نه سگهندي. ليڪن صوفي انهيءَ ڳالهه تي زور ڏين ٿا ته ”فاني“ (انسان) لاءِ ”فاني“ اک خلقي وڃي ٿي، جنهن سان هو ديدار ڪري سگهي ٿو. انهيءَ مان سندن مقصد آهي ”اندر واري اک“، جنهن سان روشني حاصل ٿئي ٿي ۽ پوءِ محبوب حقيقيءَ جو ديدار ممڪن نظر اچي ٿو.

سلطان الاولياء رحه ٻنهي عالمن واري نظريي جو قائل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. انهيءَ سلسلي ۾ پاڻ رسول الله صلعم جن جي حديث پاڪ يعني ”توهين تيستائين پنهنجي رب کي هرگز نه ڏسندا، جيستائين نه مرندا“ جو دليل ڏيئي فرمائي ٿو، ته رسول الله صلعم جن کي رب پاڪ جو ديدار معراج واري رات ٿيو، يعني هن دنيا کان لنگهي ٻاهر نڪتا ۽ ٻئي جهان ۾ وڃي پهتا. پاڻ فرمائي ٿو:

مَرُ تَه پَسين پِري ڪي، ڇڏ دُنيا جو دارُ،
لَنُ تَرُوا رَبَّڪُمُ حَتي تَمُوتُوا، جيسَري ميڙي نَه جارُ،
عالَمَ جي سردارَ، مُلڪُ لنگهيو مِعرَاجَ سين.

عربي - سنڌي رسم الخط جي اوسر جو تاريخي پس منظر

غلام محمد لاکو

سنڌي ٻولي پنهنجي قدامت ۽ ساخت جي شاندار ورثي سبب ڏيهان ڏيهه مشهور آهي. تاريخ جي ڊگهي سفر ۾ ان ڪيئي لاها چاڙها ڏٺا آهن. جدا جدا زمانن ۾ ان کي مختلف صورتن ۾ تحرير هيٺ آندو ويو آهي. عربن جي سنڌ تي ڪاهه وقت اسان جي ٻولي، خروشطي خط ۽ ديوناگري توڙي ٻين متعدد صورتن ۾ ضبط تحرير ٿيندي هئي (۱). عربن سنڌ تي ٽي صديون راڄ ڪيو. ان دور ۾ عربي زبان هتان جي علمي، سرڪاري ۽ مذهبي ٻولي رهي. اهوئي سبب آهي جو عربي ٻولي، سنڌي زبان جي هيئت، لسانيات ۽ لغت تي اڻ مٽ اثرات ڇڏيا. ان جو لازمي نتيجو هي نڪتو جو آهستي آهستي قديم رسم الخط جي بجاءِ سنڌي ٻولي به عربي رسم الخط ۾ لکجڻ شروع ٿي. اڳتي هلي ان کي عربي-سنڌي رسم الخط سڏيو ويو. عام طرح ٽٽي جي مخدوم ابوالحسن کي هن قسم جي رسم الخط جو موجد سڏيو وڃي ٿو ۽ سندس ڪتاب "مقدمه الصلوات" کي "پهريون سنڌي ڪتاب" سڏيو ويو آهي. اڄ کان پنجاهه ورهيه اڳ خانبهادر محمد صديق ميمڻ ان متعلق لکيو هو ته:

"۱۶۵۰ع کان پوءِ نواب حفظ الله جي حڪومت ۾ ٺٽي ۾ هڪ اهڙي تحريڪ جاري ٿي، جنهنڪري سنڌي عالمن مجبور ٿي پارسي ۽ عربيءَ جي بدران سنڌي زبان ۾ تصنيف شروع ڪئي. بغداد جي مشهور قطب رباني سيد شيخ عبدالقادر جي اولاد مان شيخ يوسف الدين بغدادي ٺٽي ۾ آيو ۽ سندس وعظ ۽ نصيحت جي ڪري هزارن جي تعداد ۾ ڪيترا غير مسلم اسلام ۾ داخل ٿيا. سنڌ ۽ ڪڇ جا ميمڻ (مومن) انهيءَ شيخ جي هدايت تي ٺٽي ۾ مسلمان ٿيا...

"ان وقت جو عالم مشهور فقيه مولوي ابوالحسن، جو سنڌ جي تختگاهه ٺٽي ۾ هو، تنهن سمجهيو ته ايترن عمر رسيده ماڻهن کي پارسي عربي سيکاري اسلامي واقفيت ذهن نشين ڪري فقه جي مسئلن کان واقف ڪرڻ ممڪن نه آهي، تنهنڪري هن ماڻهن جي مادري زبان يعني سنڌيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيو... ابوالحسن پنهنجو ڪتاب "مقدمه الصلوات" سال ۱۷۰۰ع ڌاري لکيو... ۽ ۱۷۱۵ع تائين پاڻ ٺٽي ۾ پاڙهيندو ۽ سمجهائيندو هو." (۲)

جنهن وقت هي راءِ ڏني وئي، اهو مواد جي لحاظ کان قحط جو زمانو هو. بعد ۾ ايندڙ سالن ۾ تازه ترين تحقيق پيش ڪرڻ لاءِ ڪافي ڪم ٿيو آهي، تاهم اسان جي ادبي تذڪره نويسن

۽ مصنفن حسب دستور ابوالحسن کي هن رسم الخط جو باني ۽ ٻهرئين سنڌي ڪتاب جو مصنف ٺهي سڏيو آهي!

محمد صديق ميمڻ جي راءِ جو تنقيدي جائزو:

ان ڪان اڳ جو اسين اصل عنوان طرف اچون، بهتر ائين ٿيندو ته مرحوم محمد صديق ميمڻ جي مٿي ذڪر اقتباس جو تنقيدي جائزو وٺجي.

(الف) مخدوم ابوالحسن جو زمانو: ميمڻ صاحب، پنهنجي ڪتاب ۾ هن بزرگ جي مختصر سوانح ڏني آهي. سندس ماخذ "تحفة الڪرام" ۽ "ڪنزالعبرت" آهن. مير علي شير قانع پنهنجي ڪتاب ۾ مخدوم ابوالحسن جو ذڪر ته ڪيو آهي، ليڪن هو هن عالم فاضل جي وفات ۽ پيدائش جي سالن يا زماني متعلق خاموش ڏسجي ٿو (٣). ميمڻ صاحب "ڪنزالعبرت" جي آڌار تي، ٻڌائي ٿو ته سنڌ جو هي آڳاٽو مصنف سن ١٠٧٥ هه / ١٦٦١ع ۾ پيدا ٿيو ۽ نوي ورهين جي ڄمار ۾ وفات ڪيائين (٤). هن حساب موجب مين ابوالحسن جي وفات ١١٦٥ هه/ ١٧٥١ع ۾ ٿي هوندي. سال ١٠٧٥هه ۾ عيسوي سن ١٦٦٤ بيهي ٿو، نه ڪي ١٦٦١ع، جيئن محمد صديق ميمڻ تجويز ڪيو آهي.

ابتدا ۾ "ڪنزالعبرت" مخدوم ابوالحسن جي هڪ عزيز ميان عبدالله واعظ (مهان موريو) جي تصنيف سمجهيو ويو. هي ڪتاب ١١٧٥ هه/ ١٧٦١ع ۾ تصنيف ٿيو. علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي تحقيق موجب، جيڪي تصنيفون ميان عبدالله واعظ جي نالي منسوب ٿيون آهن، اهي سڀ ڪتاب مخدوم عبدالله نرئي واري جا لکيل آهن (٥). اهڙي تصديق مشهور سنڌ شناس مصنف رچرڊ برٽن به ڪئي آهي (٦). برٽن جي تحرير سان اندازو ٿئي ٿو ته، مخدوم عبدالله نرئي واري سال ١٨٢١ع ڌاري وفات ڪئي. ميان عبدالله واعظ مصنف ته نه هو، البت سندس هڪ ٽيهه اکري مشهور آهي.

ميان عبدالله واعظ مصنف نه هو، تڏهن به پاڻ ننگر ٺٽي ۾ هڪ اهم شخصيت ضرور ٿي گذريو آهي. مير علي شير سندس وفات جو سال ١١٦٧ هه (١٧٥٣ع) ڏنو آهي (٧)، ۽ ٻڌائي ٿو ته ميان عبدالله جي جنازي ۾ عوام جو وڏو هجوم شريڪ ٿيو هو. مير علي شير "تحفة الڪرام" ۾ مخدوم ابوالحسن جو ذڪر، هڪ سنڌي مصنف جي حيثيت ۾، وڏي ادب ۽ احترام سان ڪيو آهي. ليڪن هي مصنف، ابوالحسن جي زماني ۽ وفات يا ڄم جي سالن متعلق بلڪل خاموش ڏسجي ٿو. محمد صديق ميمڻ جي اندازي موجب، هن عالم جي وفات سن ١١٦٥ هه ۾ ٿي هوندي. ان جو مطلب ته ابوالحسن به ان دور ۾ ٿي گذريو، جنهن زماني ۾ شاهه عبداللطيف، مخدوم معين، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ٿي گذريا آهن. مير علي شير هنن بزرگن جي زماني متعلق مواد ڇڏيو آهي، ليڪن ابوالحسن متعلق بلڪل خاموش آهي. مير علي شير قانع

جنهن انداز سان مشهور سنڌي شاعر ميين عنات جو ذڪر ڪيو آهي(٨)، ٺيڪ ان ريت پاڻ ابوالحسن متعلق به اظهار خيال ڪيو اٿس (٨-الف). هن مان هي گمان لڪري ٿو ته، شاهه لطف الله قادري، ميون عنات رضوي ۽ ابوالحسن - لڳ ڀڳ هڪئي زماني ۾ ٿي گذريا. هولئن به مخدوم عبدالله ۽ "ڪنز العبرت" متعلق چند چاڻ ڏيڻ بعد، محمد صديق ميمڻ جي راءِ پنهنجي وقت وجائي ويئي هئي. پوءِ به خبر نه آهي ته ڪيئن اينڊڙ دور جي تذڪره نگارن، وري وري ساڳي ڳالهه پئي دهرائي آهي.

(ب) نواب حفظ الله جو زمانو: محمد صديق ميمڻ مرحوم سن ١٦٥٠ع کان پوءِ نواب حفظ الله جي دور ۾ هڪ تحريڪ جو ذڪر ڪندي، ان کي سنڌي ڪتب نويسيءَ جو محرڪ سڏيو آهي.

تاريخي طرح اسان کي مذڪوره نواب جو زمانو معلوم آهي. نواب حفظ الله سن ١١٠٣ھ/ ١٦٩١ع ۾ ٺٽي ۽ سيوهڻ جو حاڪم ٿي آيو. جڏهن ميان دين محمد ڪلهوڙي مضبوط ٿي، مغل شهنشاهه جي قوت کي للڪاريو، تڏهن شهزادو معزالدين ان کي پڪڙڻ لاءِ سنڌ ۾ داخل ٿيو. حفظ الله شهزادي جي حڪم تي سيوهڻ ۾ پهل ڻاهڻ جي ڪم جي خود نگراني ڪئي. سخت گرمي سبب ڪيس ڏينهن لڳو ۽ هو ١١١٢ھ/ ١٧٠٠ع ۾ فوت ٿي ويو (٩). مخدوم ابوالحسن جي سوانح جي ضمن ۾، محمد صديق ميمڻ هڪ وڏيڪ عملدار نواب شهامت خان جو ذڪر ڪيو آهي (ص ١٢٩). حقيقت ۾ ان نالي سان ڪوبه نواب ٺٽي ۾ نه پهتو هو(١٠). اهڙيءَ ريت ميمڻ صاحب ٺٽي جي نوابن متعلق جيڪو مواد مهيا ڪيو آهي، تاريخي طرح اهو درست ڪونهي يا وري انهن جو زمانو صحيح نه ڏنو ويو آهي.

(ت) شيخ يوسف الدين جو ٺٽي ۾ اچڻ: فاضل مصنف جي تحرير موجب، شيخ يوسف الدين جي تحريڪ سبب، ٺٽي جا غير مسلم وڏي تعداد ۾ مسلمان ٿيا ۽ انهن جي تعليم واسطي ابوالحسن "مقدمة الصلوات" نالي هڪ ڪتاب لکي، سنڌي زبان ۾ ڪتب نويسيءَ جو بنياد وڌو.

شيخ يوسف الدين جي هن تحريڪ لاءِ تاريخي طرح ڪوبه ثبوت ڪونهي. خبر نه آهي ته هن بيان جو ماخذ ڪهڙو آهي؟ مشهور مصنف ڪاڪو ڀيرومل ان ڏس ۾ لکي ٿو:

"سمن جي صاحبيءَ کان وٺي، سنڌ جا ڪيترا لهاڻا ڦري ميمڻ ٿيا ۽ اهي وڌيا ويجهيا، ته ائين مسلمانن جو تعداد سترهين صديءَ ڌاري وڌي گهڻو ٿيو." (١١)

بلاشبه ننگر ٺٽو صدين کان وٺي اسلامي تعليمات جو هڪ اهم مرڪز رهندو پئي آيو آهي. لهذا، اتي مسلمانن جو تعداد به قدم بقدم وڌي رهيو هو. اُن پس منظر ۾ شيخ يوسف جي فرضي تبليغي تحريڪ کي ڪابه وقعت ڪانهي. بهرحال ان ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي، ته سترهين صدي

ڏاري سنڌي مسلمانن جي تعليم واسطي، سنڌيءَ ۾ تصنيف ۽ تاليف جي ازحد ضرورت سمجهي وئي ۽ اهڙي سوچ "مقدمه الصلوات" کان به گهڻو وقت اڳي پيدا ٿي چڪي هئي.

سنڌ جو ملڪي، ادبي ۽ تهذيبي پس منظر:

عربي-سنڌي رسم الخط سنڌ ۾ اسلامي دور جي پيدائش آهي. امڪاني طرح ان جو زمانو مغل دؤر (ارغون، ترخان ۽ مغل) حڪومت ڏسجي ٿو. هي رسم الخط ڪهڙي تهذيبي صورتحال، ادبي ماحول ۽ ملڪي ممڪنات ۾ وجود ۾ آيو ان جو سرسري خاڪو همعصر ذريعن مان هن ريت ملي ٿو.

سن ۷۱۲ع/۹۳هه ۾ سنڌ تي عربن جو راڄ قائم ٿيو. عرب دور حڪومت سنڌ لاءِ مڪمل تهذيبي، علمي ۽ ادبي تبديلي آندي. سنڌ ۾ ان پوري عرصي ۾ عربي زبان دفترن، مدرسن ۽ درسگاهن ۾، سرڪاري زبان جي حيثيت ۾ موجود رهي. عربن جي زوال کان پوءِ، هن ملڪ تي سومرن ٽن صدين (۱۳۵۰ع تائين) لاءِ راڄ ڪيو. هن دؤر ۾ بہ عربي زبان ڪورٽ ۽ تعليم جي ٻولي رهي(۱۲). ان بعد سمن جي سلطنت قائم ٿي. هي بادشاهي اٽڪل روءِ بہ صديون (۱۵۲۰ع تائين) برقرار رهي. هن دؤر ۾ فارسي زبان کي عربيءَ جي پٺ ۾ اڳتي آڻڻ جي ڪوشش ٿي. ليڪن ان دؤر جو لوس تاريخي ۽ علمي اپياس ٻڌائي ٿو تہ سمن جي دؤر ۾ عربي ٻولي، سرڪاري ۽ تعليمي زبان طور برقرار رهي(۱۳).

سن ۹۲۷هه/۱۵۲۰ع ۾ دولهہ دريا خان جي شهادت سان، سنڌ تي ارغونن جو راڄ مڙهجي ويو. هن سياسي تبديلي سبب، سنڌ جي سموري تهذيبي فضا توڙي علمي ۽ ادبي صورتحال تبديل ٿي وئي. سنڌ جي پنهنجي هر آرٽ، هنر ۽ فن کي متاثر جي رڻا نهي. ارغونن مڪليءَ تي فن تعمير لاءِ بہ وچ ايشيا جي ڪاريگري استعمال ڪئي(۱۴). شاهہ بيگ کان پوءِ سندس پٽ شاهہ حسن ارغون سنڌ جو حاڪم بنيو. سندن مادري زبان فارسي هئي، انڪري وچ ايشيا، قنڌار ۽ ايران مان سوين فارسي گو شاعر، عالم ۽ اديب سنڌ پهچڻ لڳا. انهن کي هر طرح سان همت نوازيو ويو. شاهہ حسن جي دربار ۾ مرزا حسين بايقرا (و-۹۱۱هه) جو ديوان پهتو، تڏهن هو ان جي احترام ۾ باادب اٿي بيٺو(۱۵). هي قدرداني ڏسي فخري هروي "روضة السلاطين" (۹۵۸هه) نالي هڪ تذڪرو تيار ڪري، سندس نالي معنون ڪيو. فخري هڪ ٻيو تذڪرو "جواهرالعجائب" (۹۶۲هه) نالي تيار ڪيو ۽ عيسيٰ ترخان جي زال جي نالي منسوب ڪيائين.

سن ۱۵۵۵ع ۾ مرزا شاهہ حسن وفات ڪئي. اتر سنڌ تي سلطان محمود بکري راڄ قائم ڪيو. هو ظالم هوندي بہ فارسي علم ادب جو مداح هو. لٽي ۾ ترخانن جو راڄ قائم ٿيو عيسيٰ، باقي بيگ، جاني بيگ ۽ غازي بيگ-- خونريزي سبب سنڌ جي تاريخ ۾ نهايت ڏسي ٻڌا آهن، ليڪن فارسي علم ۽ سخن پروري ڪري، سنڌ جا هي حاڪم ايران، هند توڙي سنڌ ۾ مشهور آهن. سلطان محمود بکري سن ۹۸۲هه/۱۵۷۴ع ۾ فوت ٿيو، تڏهن اهو سنڌ مغل

سلطنت جو حصو اٿي. سن ١٠٠١هه/١٥٩٢ع ۾ ٺٽو صوبو به اڪبري سلطنت ۾ شامل ٿي ويو. هن دؤر ۾ ٺٽو، سيوهڻ ۽ بکر — سرڪاري مرڪزن جي حيثيت ۾ فارسي علم ۽ شعر جي پرورش ۾ پيش پيش رهيا.

اڪبر سلطنت جي هر حصي ۾ فارسي زبان جي ترقي لاءِ خاص حڪم جاري ڪيا. ان پس منظر ۾ مغل جاگيردارن، نوابن ۽ حاڪمن هن ٻوليءَ جي ترقي ۽ واڌاري ۾ خاص دلچسپي ورتي. سرڪاري ڪارندن کان علاوه هتان جي مختلف خاندانن — اميرخانين، بلگرامي ساداتن، بيگلارن، پورالين ۽ شڪرالاهي سيدن، پڻ سنڌ جي علمي ۽ ادبي فضا ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو. نواب اميرخان، ابو نصرت خان، حفظ الله خان، امين الدين خان، احمد يار خان، محبت خان، سيف الله خان، دلير دل خان ۽ مير لطف علي ٻارن عملدارن ٺٽي ۾ وڏي پيماني تي شاعرن، اديبن ۽ عالمن جي سرپرستي ڪئي(١٦). هونئن ته ارغونن کان مغلن تائين، سنڌ ۾ سوين اهل قلم هئا، جي هتان جي دربار تي ڇانيل رهيا، تاهم هي نالا ان ڏس ۾ وڏي اهميت رکن ٿا: مير طاهر محمد، يوسف ميرڪ، سيد مير محمد، ادراڪي بيگلاري، عبدالشڪور ٺٽوي، قاضي محمود ٺٽوي، مير معصوم بکري، شاه جهانگير هاشمي، سيد علي ثاني، عبدالغفور سيوهاڻي، محمد بن بايزيد پورالي، عطا ٺٽوي، سيد عبدالقادر، مير غلام علي آزاد ۽ عبدالرشيد ٺٽوي وغيره. هنن بزرگن سورهين ۽ سترهين صدي ۾ سنڌ اندر فارسي زبان ۾ تصوف، عرفان، تاريخ، مشاهير، لغت، تذڪري ۽ شعر و سخن جا سوين جلد تيار ڪيا ۽ انهن جو بهترين ڀنڊار ڇڏيائون!

مغل دور ۾ سنڌي ادب جي واڌاري جا اهم نقطا

سنڌي شعر و سخن جا ابتدائي اهڃاڻ، اسان کي عربن جي دؤر ۾ ملن ٿا، تاهم سومرن ۽ سمن جي راڄن ۾ سنڌي شاعري مناسب ترقي ڪئي. موجوده معلومات جي آڌار تي اسان کي پنهنجي علم ادب جا پختا اهڃاڻ ۽ ثبوت ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي حڪومت واري زماني ۾ ملن ٿا. ملڪي توڙي ادبي ليول تي هنن ٽنهي راڄن جي حاڪميت کي هڪ زماني ۾ شمار ڪيو ويو آهي. هنن سنڌ ۾ سورهين ۽ سترهين صديءَ ۾ حڪومت ڪئي. هن دور ۾ فارسي ادب، سرڪاري سرپرستيءَ ۾ مثالي ترقي ڪئي. ان جي مختصر جهلڪ اسان مٿي ڏني آهي. هن دور ۾ سنڌي ساهت جي واڌاري ۽ عربي-سنڌي رسم الخط جي اوسر جي حوالي سان اسان کي هي نقطا ذهن ۾ رکڻ گهرجن.

(١) هر زبان جو اوائلي تحريري سرمايو ان جو آڳاٽو شعر آهي. ان طرح سنڌي زبان جو تحريري شعر قاضي قاضن (قادن) کان شروع ٿئي ٿو(١٧).

(٢) مرحوم محمد صديق ميمڻ پڻ آڳاٽي شعر جي حوالي سان قاضي قادن جو نالو کنيو آهي. هو لکي ٿو ته:

"سنڌيءَ ۾ قاضي قاضن جهڙي اهل الله، شاهه عبدالڪريم جهڙي ڪامل ولي، مخدوم محمدهاشم جهڙي فقيه ۽ مولوي ابوالحسن جهڙي محدث جيڪا خدمت ڪئي آهي، سا ڪنهن کان ڳجهي نہ آهي." (١٨)

(٣) سنڌي زبان ۾ الف اشباع جي طرز تي شعر جو پهريون سلسلو پير محمد لکوي (و- ١٦٠٠ع) جي حوالي سان مليو آهي. پوءِ جي زماني ۾ ٿتي جي بزرگن ان جي تقليد ڪئي (١٩).

(٤) شاهه عبدالڪريم جي مريد محمد رضا، سنڌي گفتن کي فارسي زبان ۾ "بيان العارفين" جي نالي سان سن ١٠٣٨هه/١٦٢٨ع ۾ تيار ڪيو. ان ۾ هن صاحب قاضي قادن ۽ شاهه ڪريم جا سنڌي بيت بہ نقل ڪيا. هن وقت جي چاڻ جي آڌار تي عربي-سنڌي رسم الخط ۾ سنڌي تحرير جو هي پراڻي ۾ پراڻو تجربو اسان جي آڏو اچي ٿو. بعد ۾ ڊاڪٽر دائود پوٽي بيان العارفين ۽ ان جا سنڌي شعر ڇاپي پڌرا ڪيا.

(٥) سچل نيشنل سيمينار خيرپور ميرس (١٩٨٢ع) ۾ ڪتابن جي نمائش ۾ سنڌ جي هڪ علمي شخصيت ڊاڪٽر عباس علي گهمري، ولهاري بزرگن جي ڪتبخاني ۾ موجود سنڌيءَ ۾ يارهين صديءَ ۾ لکيل قلمي ڪتاب جو هڪ جهونو دستخط آندو. اخبارن هن نسخي جي رپورٽنگ هن ريت ڪئي:

"هن نسخي ۾ جملي ٢٨ موضوع شامل آهن، جن ۾ نبي ڪريم صلعم جي سوانح عمري، مدح ۽ منقبت، مخدوم عثمان جو چئن علمن بابت تفصيل، فارسي ۽ عربي مان ترجمو ٿيل ۽ رسالا، معراج نامو، نورنامو ۽ چار قصا شامل آهن. هي عربي سنڌي رسم الخط ۾ هيل تائين هٿ آيل قلمي ڪتابن ۾ جهوني ۾ جهونو نسخو آهي. هن جو ڪاتب عزت پٽ سليمان آهي ۽ ڪتابت جو سال ١٠٦٨هه/١٦٥٧ع اٿس." (٢٠)

(٦) مشهور بزرگ ۽ شاعر شاهه لطف الله قادري سن ١٠٧٨هه/١٦٦٧ع ڌاري فارسي ۾ تصوف بابت "منهاج المعرفت" نالي هڪ نسخو تيار ڪيو. ان ۾ ڪجهه سنڌي بيت بہ شامل ڪيائين. هي بيت سنڌس چيل هئا. ڊاڪٽر دائودپوٽي ابتدا ۾ انهن بيتن کي ڇاپيو (٢١).

(٧) شاهه لطف الله قادري هن تصنيف بعد، وطني حق ادا ڪرڻ ۽ عام سنڌي عوام جي ڄاڻ لاءِ مڪمل سنڌي ڪتاب جوڙڻ جو فيصلو ڪيو ۽ ان کي "سنڌي رسالو" سڏيائين. پاڻ ئي ان جي اهميت هن ريت ٻڌائي ٿو:

ڪوڏا ڪيئو رسالو اِيُ فقير جوڙي بيتن،
تہ هوءِ سِنڌيَ وائيَ سُهڻو ٻُجهڻُ ابوجهن،
پاهنجي ٻوليِ ڪري سِکائيسنُ اِيُ سِکن،
لطف الله چئي، لِٿيِ ٻيو، وِرُ سِکن ۽ ٻڙهن. (٢٢)

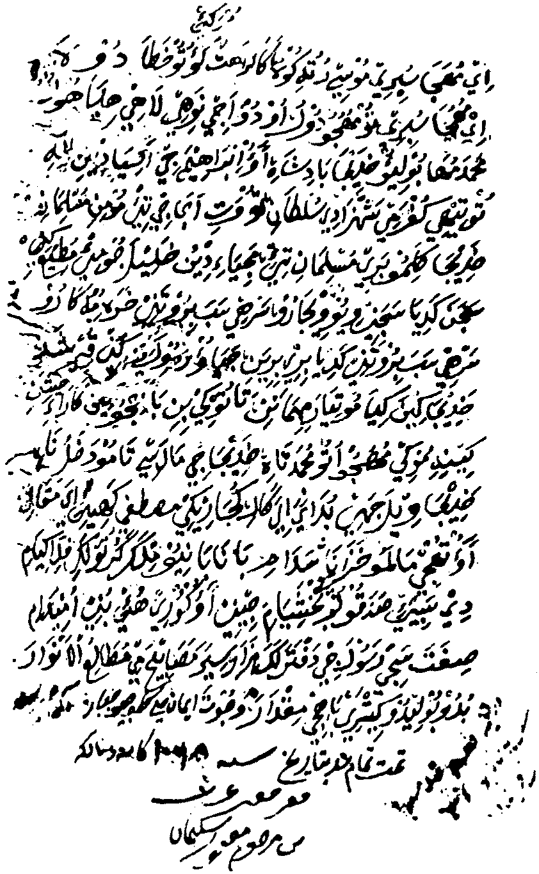

دلهاري بزرگن جي ڪتبخاني ۾ موجود سنڌي ۾ ١١ صدي ۾ لکيل قلمي ڪتاب جو هڪ ورق.

(بشڪريه روزانه ”عبرت“، ٢٧- مارچ ١٩٨٢ع)

(٨) تذڪره نگارن موجب مخدوم ابوالحسن سن ١١١٢هه/١٧٠٠ع ۾ "مقدمة الصلواة" نالي ڪتاب تيار ڪيو. ان کان سنڌي زبان ۾ ڪتاب نويسي شروع ٿي(٢٣).

مغل دور ۾ سنڌي ادب جي واڌاري متعلق هي نقطا ذهن ۾ رکڻ سان، اسان آڏو عربي سنڌي رسم الخط جي اوسر جو هڪ چٽو تصور ابري ٿو.

عربي سنڌي رسم الخط جو نروار ٿيڻ ۽ ان جي پس منظر ۾ محرڪ جذبا:

سنڌي ٻولي تاريخ جو هڪ طويل ۽ ڪٺن سفر ڪيو آهي اسلامي دور کان اڳ به ان کي جدا جدا صورتن ۾ قلمبند ڪيو ويندو هو. عربن کان پوءِ تاريخ جي ڪهڙي دور ۾ سنڌي ٻولي به، پنهنجي پاڙيسري فارسي زبان وانگر، عربي رسم الخط ۾ لکجڻ ۾ آئي، ان متعلق ڪو چٽو مواد يا حوالو موجود ڪونهي. مشهور محقق جناب ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب لکي ٿو ته:

"اهو چئي نٿو سگهجي ته عربي رسم الخط، انهيءَ تدبر خط جي جڳهه ڪڏهن والاري، يقيناً اسلامي فتوحات کان پوءِ سنڌ جي ماڻهن (خاص طور مسلمانن) جلد ئي اسلامي خط (عربي خط) اختيار ڪيو هوندو" (٢٤).

عربن جي ٽن صدين جي حڪمراني بعد، سنڌ ڏيهه تي سومرن طويل عرصي لاءِ حڪومت ڪئي. هنن جي زماني ۾ سنڌي ٻولي، شعر ۽ ڪلچر ۾ جان پئي. سومرن جي زوال ڌاري ابن بطوطه سنڌ پهتو. هن لاڙ ۾ هڪ قتل شهر ۾ سنڌي تحرير ڏٺي هئي. هو لکي ٿو:

"اتي ڪيترين ئي ديوارين تي سنڌي زبان ۾ ڪي اکر لکيل هئا" (٢٥).

اندازو آهي ته ان تحرير جو طرز ديوناگري هو، جيئن هن جي سفرنامي جي انگريزي ايڊيشن مان ظاهر ٿئي ٿو (٣٦).

سمن جامن اٽڪل روءِ ڏيڍ صديون، سنڌ تي آزادي ۽ استقلال سان راڄ ڪيو. هنن جي مادري زبان سنڌي هئي. سمن اٿي ويٺي ۽ محفل توڙي معرڪن جي ٻولي سنڌي هئي. فطري طور تي ان دور ۾ سنڌي زبان جي ترقي ۽ ترويج ڪي ڪافي هٿي ملي، ليڪن وطن دوست سلاطين جي حيثيت ۾، هنن سنڌي ٻولي ۽ ساهت توڙي تحرير ڪي هٿي ڏيڻ لاءِ ڪو غيرمعمولي قدم نه کنيو. ان جو سبب ڪٿي ڪهڙو به هجي، ليڪن جڏهن اقتدار جي واڳ پنهنجي هٿ ۾ هجي، تڏهن ڪنهن به ڳالهه جو فڪر باقي نٿو رهي.

ارغون حاڪميت قائم ٿيڻ سان (٩٢٧ هه)، سنڌ جي سموري تهذيبي، علمي ۽ ادبي فضا تبديل ٿي وئي. غير ملڪي عالمن، شاعرن ۽ سوين ڌارين قبيلن جي اچڻ سان، هتان جو اصل سماجي ڍانچو لڏي ويو. سنڌي عالمن ۽ اديبن مان ڪن گجرات ۽ حجاز مقدس جو رخ رکيو

۽ ڪجهه بزرگن وطن ۾ رهي سنڌي ٻولي ۽ ساهت جي آبياري شروع ڪئي. شيخ لاڏ جيو وطن کي ياد ڪندي گجرات ۾ ڪافيون جهونگاريندو هو (٣٧). مڪلي ۽ ٻين درگاهن تي فقيرتن صوفين سماع جون محفلون ڪري سنڌي سخن جي خدمت جاري رکي. حضرت مخدوم نوح رح جهڙي مثالي درويش، ان دؤر ۾ سنڌي عوام جي ٻيڪسي هن ريت ظاهر ڪئي:

"ٻيئي ڄـا ٻرپات، سـا مـاڪ ۾ پانيو ماٺهنا
روئي ڇڙهي رات، ڏسي ڏکو ٻن ڪي" (٣٨).

سنڌ جي علمي دنيا ۾ آيل تبديلين کي هڪ عالم هن ريت ٻڌايو آهي:

"هي عجيب واقعو آهي جو ارغونن جي حڪومت جو زمانو فارسي تصنيفات جي لحاظ کان سنڌ لاءِ علمي عروج جو زمانو ثابت ٿيو. اهو ساڳيو زمانو سنڌي ٻوليءَ جي تحرير يعني لکت ۾ اچڻ جو ٻڻ زمانو آهي.

"مهدوي تحريڪ کان اڳ تصوف جو سمورو مواد ڪجهه عربي ۽ زياده تر فارسي ۾ هو. پانئجي ٿو ته مهدوي تحريڪ جي بزرگن کي انهيءَ رمز جو احساس ٿيو ۽ انهن صوبائي زبان ۾ پنهنجي خيالات ادا ڪرڻ جي ابتدا ڪئي" (٣٩).

مرحوم محمد صديق ميمڻ، هن راءِ جي برعڪس سنڌي ادب ۾ آيل تڪڙي تبديلي ۽ ترقي لاءِ ارغون حڪومت کي جوابدار سمجهي ٿو. هو لکي ٿو:

"ارغون اصل مغل هئا، تنهنڪري انهن پنهنجي حڪومت ۾ ايران جا شاعر ۽ عالم آندا. شاهه بيگ وڏو پڙهيل هو، ۽ پاڻ قرآن شريف جو ترجمو ۽ تفسير پارسيءَ ۾ تيار ڪيائين. ارغونن جي حڪومت ۾ سنڌ جي سيني وڏن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ فارسي مدرسا ٻرپا ٿيا ۽ فارسيءَ جي تعليم رائج ٿي."

ميمڻ صاحب وڌيڪ لکي ٿو:

"زبردست عالمن ارغوني دربار جي اثر کان بيزار ٿي وڏيءَ جرئت سان سنڌي علم ادب جي خدمت ڪئي" (٣٠).

مغل دور جي مٿي آيل تهذيبي ۽ علمي اپياس تورڙي الحاج الهه بخش عقيلي ۽ محمد صديق ميمڻ جي مٿي ڏنل اقتباسن جي آڌار تي، هي چوڻ ۾ ڪاهه هڪ نه هجڻ گهرجي ته ارغونن، ترخانن ۽ دهليءَ جي عملدارن - سنڌ ۾ جيڪا تعليمي ۽ عمراني پاليسي اختيار ڪئي، ان دور الدر سنڌي ساهت جي ترقي ۽ سنڌي-عربي رسم الخط، ان جي رد عمل ۾ لسري نروار ٿي. ان قسم جي علمي تحريڪ لاءِ عقيلي صاحب مهدوين ۽ قاضي قادن کي رهبر طور اڳتي آڻي ٿو. بلاشبه

قاضي قادن هن دور ۾ سنڌي شعر ۽ بزم جي پرورش ۾ پهلانپهل حصو ورتو آهي (۳۱). سورهين سترهين صديءَ ۾ حاڪمن طرفان سنڌي ساهت ۽ زبان ڏي جيڪو رخ اختيار ڪيو ويو، ان ڪي اسان جي عالمن، صوفين ۽ شاعرن وڏيءَ شدت سان محسوس ڪيو: ان جي تصديق ميمڻ صاحب مرحوم به ڪئي آهي (تعجب آهي ته ايڏو واضح هوندي به، هن صاحب ان قسم جي خاص علمي تحريڪ ڪي شيخ يوسف الدين جي خيالي هلچل سان لاڳو ڪري ڇڏيو!) شاهه عبدالڪريم (و- ۱۶۲۲ع) جي درويشي عالم آشڪار آهي. ان بزرگ به سنڌي سخن ۾ زبردست دلچسپي ورتي. مغل دور جي زوال ڏاري ميين شاهه عنات رضوي جي، سنڌي سماج سان دلچسپي ۽ لاڳاپي جو هي حال هو، جو هن پنهنجي شعر ۾ ميان نصير محمد، ميان دين محمد ۽ ميان يار محمد ڪلهوڙي جي وڌندڙ طاقت کي ساراهيو ۽ انهن جي فتح ۽ سوڀ لاءِ دعائون ڪيون (۳۲). شاهه لطف الله قادري (و- ۱۶۷۹ع)، ابتدا ۾ ته فارسي زبان ۾ سلوڪ ۽ طريقت بابت ڪتاب تيار ڪيو، ليڪن ستت ئي کيس هي احساس ٿيو ته، سنڌي عوام جي تعليم ۽ تربيت لاءِ، سنڌي زبان ۾ تصنيف ضروري آهي. ان پس منظر ۾ هاڻ "سنڌي رسالو" جوڙي راس ڪيائين. مرحوم محمد صديق ميمڻ ان صورتحال جي پس منظر ۾ ڪهڙو نه سچ لکيو آهي!

"ديس ۾ ڌارين جي ٻولي ڪيتري به ترقي ڪري وڃي ۽ پڙهيلن جي دل ۾ گهر ڪري وڃي ته به، ممڪن نه آهي ته عام ماڻهن لاءِ اها زبان مقبول ۽ محبوب ٿيندي" (۳۳).

شاهه لطف الله قادري پنهنجي دور جو ناليرو عالم ۽ درويش هو، جنهن بزرگ پنهنجي پوري ارادي ۽ نيت سان، سنڌي عوام جي تعليم واسطي سنڌي رسالو تيار ڪيو. خاطري آهي ته ان جي ذهن ۾ پنهنجي پورهئي کي، ٻني تسي اثاري محفوظ ڪرڻ ۽ عام پڙهندڙن تائين پهچائڻ جي سوچ ۽ تصور به موجود هوندو. عربي-سنڌي رسم الخط ۾ تصنيف تاليف جو گهڻ ۾ گهڻ هڪ پختو مثال ۽ ثبوت، قادري صاحب جي سنڌي رسالي کان به ڏهاڪو ڪن ورهيه اڳ جو اڄ اسان جي اڳو موجود آهي. عزت پٽ سليمان سن ۱۰۶۸ هه (۱۶۵۷ع) ۾، عربي سنڌي خط ۾ مختلف عنوانن تي هڪ نسخو ڪتابت ڪيو، جنهن جو ذڪر مٿي اچي چڪو آهي. هي واقعو ان دور جو آهي جڏهن اورنگزيب وڏي ڪشت و خون سان، مغل شهنشاهت تي قبضو ڪيو هو. هن دستخط جو تفصيلي اڀياس ان ڏس ۾ اميد ته ڪارائتو مواد مهيا ڪندو. مخدوم ابوالحسن جو "مقدمة الصلوات" هن رسالي کان به، ۴۴ سال پوءِ تيار ٿيو آهي. الف اشباع جي طرز جي نظم جو باني به، ملتائي بزرگن کي سمجهيو ويندو آهي. حقيقت ۾ ان قسم جي نظم جو پهريون مثال، اسان کي ابوالحسن جي تصنيف کان هڪ صدي اڳ، پير محمد لکويءَ جي ضمن ۾ ملي ٿو.

هت هي سوال ٿو اٿي ته جڏهن وسيع پيماني تي سنڌي زبان ۾ تصنيف ۽ تاليف جي ضرورت محسوس ٿي، تڏهن ديوناگري يا ٻين قسمن جي رائج الوقت رسم الخط کي ڇو نه اختيار ڪيو ويو؟ مرحوم الهه بخش عقيلي ان متعلق لکي ٿو:

”سنڌي زبان هڪ ٻولي جي حيثيت ۾ ته تمام آڳاٽي آهي، پر ان کي هڪ مستقل تحريري شڪل ڏيڻ جو مرحلو ان وقت پيش آيو، جڏهن قاضي قاضن ۽ ان کان پوءِ ايندڙ بزرگن اسلامي تعليمات ۽ تصوف جي مسئلن بيان ڪرڻ لاءِ ان کي سنڌي عوام جي خاطر هڪ ذريعي طور اختيار ڪيو. جيئن ته هنن جون ڪوششون خالص اسلامي نوعيت جون هيون، تنهنڪري اصلي پراڪرت جو قديم رسم الخط هنن کي انهيءَ مقصد لاءِ موزون نظر نه آيو.“ (٣٤)

ان ۾ ڪو به شڪ نه آهي ته هن قسم جي تحريڪ خاص اسلامي تعليم جي ڦهلائڻ لاءِ ظاهر ٿي، تاهم ان جي پس منظر ۾ جيڪي به بزرگ هئا، انهن پنهنجي دور جي حاڪمن ۽ بادشاهن جي تنگ نظر پاليسين کان هٽي، همه گير پيغام واري وحدت الوجودي فلسفي جو پرچار شروع ڪيو. ان ريت شاهه ڪريم، ميين شاهه عنات، لطف الله قادري ۽ قاضي قادن سنڌي زبان کي جيوت به بخشي ۽ ان جي سماجي ڪارج ۾ به تازگي پيدا ڪئي. بعد ۾ ايندڙ شاعرن: شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سامي ۽ سچل سرمست پنهنجن اڳين بزرگن جي مشن کي تڪميل تي پهچايو.

عربي-سنڌي رسم الخط جو موجد ڪير هو يا ان خاص ڪهڙي زماني (ارغون يا ترخان يا وري مغل) ۾ جنم ورتو، ان متعلق في الحال ڪجهه چوڻ مناسب ڪونهي. سنڌي سماج صدين کان ڇڙوڇڙ پنهنجو سفر جاري رکيو آهي. سورهين سترهين صديءَ ۾ جڏهن عربي رسم الخط ۾ سنڌي ڪتب نويسي شروع ٿي، تڏهن عالمن متحد يا متفق ٿي، ان قسم جي رسم الخط کي جنم نه ڏنو، ليڪن حالتن جي دٻاءَ تحت اتر کان لاڙ تائين، هر محب وطن اديب، شاعر يا مصنف پنهنجي روءِ سوءِ سنڌي ٻوليءَ جي خدمت جاري رکي. اوڻيهين صديءَ ۾ جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي، تڏهن اسلامي (عربي) رسم الخط ۾ سنڌي ڪتابن جو چڱو تعداد موجود هو. ان کان علاوه متعدد ٻيا خط به ان وقت ڌاري سنڌ ۾ رائج هئا. اهوئي سبب آهي جو جڏهن سنڌ جي ڪمشنر سر بارٽل فريئر سنڌي زبان کي صوبي جي واحد سرڪاري ٻولي بنايو، تڏهن ان لاءِ هڪ متفق رسم الخط جي ضرورت اڃا باقي هئي (٣٥).

ادبي محققن بنا ڪنهن تاريخي جواز جي، مخدوم ابوالحسن کي ڪلهوڙن جي دور جو مصنف سڏيو آهي. اسان جي تحقيق موجب هي بزرگ به ان دور ۾ ٿي گذريو، جنهن ۾ ميين شاهه عنات ۽ لطف الله قادري پنهنجو ادبي ڪردار ادا ڪيو. مخدوم صاحب سڄي زندگي ننگر ٺٽي ۾ گذاري ۽ پنهنجو ڪتاب ”مقدمه الصلوات“ به اٽي ٿي سن ١٧٠٠ع ۾ تيار ڪيو. تاهم سنڌس دور جو تعين ڪرڻ لاءِ ڪجهه اهم واقعا ذهن ۾ رکڻ گهرجن.

١- سنڌ جي هيٺئين حصي ۾ شاهه لطف الله قادريءَ جي وفات	١٠٩٠هه/١٦٧٩ع
٢- ٺٽي ۽ سيوهڻ تي نواب حفظ الله جي مقرري	١١٠٣هه/١٦٩١ع
٣- شهزادي معزالدين جي سنڌ تي ڪاهه	١١١٢هه/١٧٠٠ع
٤- مقدمه الصلوات جي تصنيف	١١١٢هه/١٧٠٠ع
٥- نواب حفظ الله جي وفات	١١١٢هه/١٧٠٠ع
٦- ڀکر ٺٽي تي نواب سعيد خان جي مقرري	١١١٣هه/١٠٠١ع
٧- شهنشاهه اورنگزيب جي وفات	١١١٩هه/١٧٠٧ع
٨- ميين شاهه عنات جي وفات	١١٢٠هه/١٧٠٨ع
٩- نواب اعظم خان هٿان شاهه عنايت جي شهادت	١١٣٠هه/١٧١٨ع
١٠- ٺٽي ۾ آخري نواب صادق علي خان جو تقرر	١١٤٩هه/١٧٣٦ع
١١- ٺٽي سميت سڄي سنڌ مان مغل راڄ جو خاتمو	١١٥٠هه/١٧٣٧ع

حوالا ۽ حاشيا

(١) پروفيسر عبدالڪريم لغاري: ”سنڌي الف بي جي ارتقا“ ص١٩-٢٧، سنڌالاجي سال ١٩٧٦ع

(٢) ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ (برٽش حڪومت کان اڳ)، ص ١١٣-١١٥، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي، سال ١٩٣٧ع

(٣) ”تحفة الڪرام“ سنڌي ڇاپو، ص ٥٥٩-٥٦٠، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٧٦ع

(٤) ”سنڌ جي ادبي تاريخ“ (برٽش حڪومت کان اڳ)، ص ١١٣ ۽ ص ١٣٠

٥) عبدالجبار جوڻيجو؛ ”سنڌيون“ ص ٧٢، سنڌالاجي سال ١٩٧٠ع

(٦) مترجم: محمد حنيف صديقي ”سنڌ ۽ سنڌو ماٿر پروسندڙ قومون“ ص ٨٠، سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٧١ع.

(٧) سيد حسام الدين راشدي؛ ”مقالات الشعرا“ ص ٣٩٦، سال ١٩٥٧ع.

(٨) ”تحفة الڪرام“ سنڌي ايڊيشن، ص ٣٩٨.

(٨- الف) ”تحفة الڪرام“ سنڌي، ص ٥٥٩.

(٩) ”تحفة الڪرام“ سنڌي، ص ٢٤٣-٢٤٤.

(١٠) سيد حسام الدين راشدي؛ ”تحفة الڪرام“ ص ٣٨٦-٣٨٧، سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٧١ع.

(١١) ”سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ“ ص ٢٢٨، سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٤٢ع.

(١٢) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: ”سنڌي ادب جو تاريخي جائزو“ ص ٦، ايڊيشن پهون.

(١٣) غلام محمد لاکو: "سمه دؤر کي علمي اور سرکاري زبان" سه ماهي اردو، ١٩٨١/٢ انجمن ترقي اردو ڪراچي.
(١٤) ايڇ. ايڇ. پنهور: "ڪرانالاجيڪل ڊڪشنري آف سنڌ" تصوير ص ١٦١ جي سامهون، سنڌالاجي سال ١٩٨٣ع.
(١٥) فخري هروي: "روضة السلاطين و جواهرالعجائب" ايڊٽ سيد حسام الدين راشدي، ديباچي، ص ٢ ۽ ٣، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٦٨ع.
(١٦) ڊاڪٽر ايڇ. آء. صدارنگاڻي: "پرشن پوئٽس آف سنڌ"، ص ١٨-١٩، سنڌي ادبي بورڊ ١٩٥٦ع.
(١٧) الهه بخش سرشار عقيلي: "سنڌي ادب ۽ مهدوي تحريڪ" ڪتابچو، ص ٤.
-مقاله نگار، ميان عبدالغني پيڪ (ڪراچي) جو شڪرگذار آهي، جنهن منهنجي گذارش تي مهدوي تحريڪ متعلق مواد فراهم ڪيو. ان جي اپياس ڪان سواءِ هن پيپر جي تشڪيل ۾ هولڊ تشنگي رهجي وڃي ها.
(١٨) "سنڌ جي ادبي تاريخ" ص ٤٣.
(١٩) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" ص ٦٥، سال ١٩٨٣ع.
(٢٠) روزنامه عبرت حيدرآباد، رپورٽ مجيد ميمڻ، ٢٧- مارچ ١٩٨٢ع.
(٢١) مرتب خديجه خالد دائود پوٽو: "مضمون ۽ مقالا" ص ٢٠-٢٣، شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز حيدرآباد سال ١٩٧٨ع.
(٢٢) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: "شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام" ص ٣، سنڌالاجي سال ١٩٦٨ع.
(٢٣) سيد حسام الدين راشدي: "سنڌي ادب" ترجمو غلام محمد لاکو، ص ١٠٥-١٠٦، گرامي پبليڪيشن دولتپور صفن سال ١٩٨١ع.
(٢٤) "سنڌي صورتخطي" ص ٢٣، سنڌي زبان پبليڪيشن حيدرآباد ١٩٦٩ع.
(٢٥) "ابن بطوطه جو سفرنامو" سنڌي از: محمدابراهيم عباسي، ص ١٥، سنڌي ادبي بورڊ سال ١٩٧٦ع.
(٢٦) ابن بطوطه: "ٽريولس ان آفريڪا اينڊ ايشيا" ص ١٨٥، سروس بڪ ڪلب راولپنڊي سال ١٩٨٥ع.
(٢٧) محمد غوثي مانڊوي: "گلزار ابرار" اردو ڇاپو، ص ٣٤٤، طبع دوم لاهور.
(٢٨) ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو: "سنڌي ادب جي مختصر تاريخ" ص ٦٦.
(٢٩) الحاج الهه بخش عقيلي "سنڌي ادب ۽ مهدوي تحريڪ" ص ٧.
(٣٠) "سنڌ جي ادبي تاريخ" ص ٤٢ ۽ ٤٧، سال ١٩٣٧ع.
(٣١) هيرو ٺڪر: "قاضي قادن جو ڪلام" دهلي، سال ١٩٧٨ع.

- قاضي قادن جي شخصيت، ڪلام ۽ فڪر تورڙي سنڌس شعر جو زمانو، ابتدا کان ڪري سنڌ ۾ تڪراري موضوع بڻي رهيا آهن. راقم الحروف هنن عنوانن تي تفصيلي چنڊڇاڻ ڪئي آهي، جنهن ڪي عنقريب ڪتابي شڪل ۾ شايع ڪيو ويندو.

(٣٢) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: "ميين شاهه عنات جو ڪلام" مقدمو، ص ٤٧-٥١، سنڌي ادبي بورڊ، سال ١٩٦٣ع.

(٣٣) "سنڌ جي ادبي تاريخ" ص ٤٦-٤٧.

(٣٤) "سنڌي ادب ۽ مهدوي تحريڪ" ص ٨.

(٣٥) رچرڊ برٽن ؛ "سنڌ ۽ سنڌو ماٿر ۾ وسندڙ قومون" سنڌي، ص ١٤٢-١٤٦.

شيخ عبدالرزاق ”راز“

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

ورهاڱي کان ٿورو پوءِ سنڌي زبان جي بلند پايه شاعر ۽ اديب محترم شيخ عبدالرزاق ”راز“ جي سرپرستيءَ ۾ سنڌي زبان ۽ ادب جي ترقي ۽ واڌاري لاءِ سکر ۾ ”حبيب پبليڪيشن“ نالي هڪ ادارو قائم ٿيو هو، جنهن ۾ مقبول صديقي سندس رفيق ڪار هو. سنڌي زبان ۽ ادب جي خدمت ۽ سنڌي ڪتابن پڙهڻ جي شوق واري جذبي وچان ان اداري جي ڪتابن جو خريدار ٿيو هوس. ان اداري محترم ”راز“ جي شعر جو مجموعو ”سارنگ“ ۽ افسانن جو مجموعو ”ڊاڪ بنگلو“ ڇپيو هو ۽ شيخ اياز جو ”پنهل کان پوءِ“. ”راز“ جي افسانن ۽ آزاد نظم مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو هو. ايتريقدر جو انهيءَ رنگ ۽ ڍنگ ۾ آزاد نظم ۽ افسانن لکڻ جي ڪوشش به ڪرڻ لڳو هوس. آزاد نظم ته پاڻ تائين محدود رکيم، پر ڪجهه افسانا ڇپجي ويا. اهڙيءَ طرح ”راز“ سان منهنجي غائبانه واقفيت ٿي، سندس فن جي ذريعي

ان ڳالهه کي ڪجهه عرصو گذري ويو. اداري جي ڪتابن جي اشاعت بند ٿي وئي، پر راز صاحب جو نالو دل تي نقش رهيو، توڙي جو ورهين جا ورهيه کيس ڏٺو نه هوم. کيس پهريون پيرو ١٩٥٧ع ۾ ”سنڌي ادبي سنگت سکر“ جي هڪ ادبي نشست ۾ ڏٺم: جنهن جي هو صدارت ڪري رهيو هو. ان نشست ۾ مون هڪ لوڪ ڪهاڻي پڙهي هئي، جنهن تي تبصرو ڪيو هئائين، ۽ لوڪ ڪهاڻيءَ جي فن تي به ڳالهايو هئائين. سندس تبصري ۽ فن تي ڪيل بحث مون کي متاثر ڪيو هو. اهڙيءَ طرح سندس ناقدانه حيثيت کان به متعارف ٿيو هوس. ان زماني ۾ ساڻس ڪا ملاقات ڪانه ٿي سگهي، البته ايترو معلوم ٿيو، ته هو ان زماني ۾ سکر جي ميونسپالٽيءَ جو چيف آفيسر هو: ۽ ان وقت جيڪي ادبي جلسا، مشاعرا ۽ ادبي نشستون ٿينديون هيون، اهي سندس محنتن، ڪوششن ۽ تعاون جو نتيجو هوندو هو.

راز صاحب سان پهرين ملاقات ڊسمبر ١٩٦١ع ۾ شام جو حبيب منزل پراڻي سکر ۾ ٿي، جڏهن آءٌ اسلاميه ڪاليج سکر ۾ سنڌيءَ جي ليڪچررشپ جو انٽرويو ڏيڻ ويو هوس راز صاحب اصولن جي بنياد تي سکر جهڙي ميونسپالٽي جي چيف آفيسري ڇڏي چڪو هو، ۽ ميونسپل هاءِ اسڪول سکر جو هيڊ ماستر ۽ اسلاميه ڪاليج سکر جو پروفيسر ٿيو هو. هو اسلاميه ڪاليج ۾ سنڌي ادب ۽ تاريخ اسلام پڙهائيندو هو، انهيءَ ڪري مون ساڻس ملڻ، ۽ ڪاليج جي نوڪريءَ متعلق مشورو وٺڻ ٿي گهريو. اها ملاقات منهنجي هڪ دوست محترم ميرمحمد هڪڙي جي معرفت ٿي، جيڪو ان زماني ۾ اسلاميه ڪاليج جو طالب علم هو.

پهرين ۽ ٻي ملاقات مان اِئين معلوم ٿيو، جڻ اسين ازل کان هڪٻئي کي سڃاڻون. نهايت خوش خلق ۽ خوش مزاج. ملاقات ۾ ڳالهين ڪندي رازصاحب پنهنجي زندگيءَ جا مختلف واقعا ٻڌايا، جن مان معلوم ٿيو ته ظاهري طرح هي لفاست، لطافت ۽ نزاڪت پسند انسان آهي، پر صحيح معنيٰ ۾ صوفي منش آهي، جنهن هروقت اصولن تي تڪليفون سٺيون آهن ۽ ڪڏهن نه ٻڇتايو آهي، ڪنهن جي آڏو ڪنڌ جهڪائڻ قبول نه ڪيو آهي، پر خدا تي توڪل رکيو آهي، ۽ لالچ لوڀ کي ڪڏهن به ويجهو اچڻ نه ڏنو آهي. الهن ڳالهين مون تي ايترو اثر ڪيو، جو مون به ڏهن سالن واري پي. ڊبليو. ڊي. واري پڪي ۽ چڱي عهدي واري نوڪري ڇڏي، اسلاميه ڪاليج سکر ۾ سنڌي ليڪچراري قبول ڪئي. اها "راز" صاحب جي شخصيت هئي، جنهن مون کي ڪشش ڪئي.

ان کان پوءِ محترم "راز" سان ساٿي ٿـي ڪاليج ۾ ڪم ڪيم. هو وڏو همدرد دوست هو. هونءَ ته ڪجهه سنجيده ۽ گوشه نشين زندگي گذاريندڙ هو، پر يارن جو يار هو. سائس گڏجي ادبي محفلن ۽ جماعتن ۾ حصو ورتم، ۽ روزانو سائس گهڻو ڪيترو وقت ويهي ڪچهريون ڪيم. هرمجلس ۾ لطف اندوز ٿيندو رهيس ۽ ڪڏهن به بوريت محسوس نه ڪيم، پاڻ جيئن پوءِ تيئن محبت ۽ سڪ سوائي ٿيندي رهي. "راز" صاحب لاابالي طبيعت جو مالڪ هو، ڪنهن جي ڪاڻ ڪيڏڻ ته هن سکي ئي نه هئي، ان جي باوجود منهنجون خاميون ۽ ڪوتاهيون نظرانداز ڪري، منهنجون نازبرداريون سهندو هو. اسان ٻـي هڪٻئي لاءِ بيحد محبت ۽ عزت هوندي هئي.

شيخ عبدالرزاق "راز" مرحوم منهنجو اهو دوست هو. جنهن سان دل جو حال اوري، بار هلڪو ٿيو هو: جيڪو آٿت ڏيندو هو، ۽ جنهن جي متوڪلانه طبيعت مون ۾ اتساهه پيدا ڪندي هئي. هو مون سان ملي دلي طرح خوش ٿيندو هو، ۽ تاڪيد ڪندو هو ته ملڻ ۾ گهڻي وٿي نـه وجهندو ڪر. مون کي احساس هوندو هو تـه "راز" صاحب جا تمام ٿورا دل گهريا دوست آهن، جن سان ملڻ جـي هو دلي تمنا رکندو هو ۽ جن سان ملي هو خوش ٿيندو هو. سندس الهن دوستن جي تمام مختصر فهرست ۾ هن ناچيز جو نالو بـه شامل هو. دل گهرندي هئي تـه سائس وَرَ وَرَ ڪري ملجي، پر زماني جي گردش به انسان جو عجيب حال بڻائي ڇڏيو آهي. هن کي حالتن بيوس بڻائي ڇڏيو هو.

"راز" صاحب عجيب طبيعت جـو مالڪ هو. ڪيس گهڻن ماڻهن سان ملڻ، عام ڪچهريون ڪرڻ، ۽ هرڪنهن سان بي تڪلفانه ملڻ ۽ گفتگو ڪرڻ نـه وڻندو هو. هـو تمام ٿورڙن ماڻهن سان دل جـي خوشيءَ سان ملندو هو، خوش طبعي ڪندو هو، بي تڪلفانه گفتگو ڪندو هو، ادب ۽ فن جي مختلف موضوعن تي خيالن جي ڏي-وٺ ڪندو هو. هي ناچيز بـه انهن ٿورڙن ماڻهن ۾ شامل هو. هو مون کي دلي طرح ياد ڪندو هو، ۽ بي تڪلفانه گفتگو ڪندو هو.

رازصاحب مخلص ۽ باوفا دوست هو. جنهن سان ناتو رکيائين، ان سان توڙ نباهيائين. ڪن دوستن سان وقتي ويڇا ۽ وڇاندر به ٿيس، پر هرحال ۾ اينهن جو ناتو ٽٽڻ نه ڏنائين. يعني شاهه ڪريم جي هن مصرع جي عملي صورت هو:

"سڄڻ ڏڇڻ نه ٿئي، توڙي رسي سؤ وار."

رازصاحب ڪي عام جام گهمڻ نه وٽندو هو. صرف ٻه-ٽي دوست هئس، جن جي گهر ڪڏهن ڪڏهن ويندو هو، ورنه گهر ۽ پاڻ. جيڪڏهن ڪجهه قدر وڌيڪ ڪنهن ڏانهن ويندو هو ته اهو هو، سکر پراڻي جو "ميان پيرمحمد پيرزادو." ان سان دلي لڳاءُ هوس، ۽ ان جي اوطاق تي ڪڏهن ڪڏهن ويندو هو. محترم آفاق صديقي ۽ شيخ اياز سان به تمام گهڻي محبت هيس، شيخ اياز وٽ به گهٽو ويندو هو. هن ناچيز سان به قرب جو ڪاڌو هو. دل چاهيندي هيس ته مون وٽ به اچي، پر سفر کان دل گهٻرائيندي هيس. وس پڄندي سفر اختيار نه ڪندو هو. پوئين زماني ۾ ته بيمار به رهندو هو، ۽ ڪمزور به ڏاڍو ٿي ويو هو. منهنجي دلي تمنا هوندي هئي، ته هڪ ڀيرو کيس ضرور پنهنجي گهر وٺي اچان. آخر هڪ ڀيرو چوڻ موڻائي نه سگهيو، ۽ باوجود ڪمزوري ۽ بيماري جي گهر جي ڀاتين سان گڏجي، منهنجي گهر لاڙڪاڻي آيو. لاڙڪاڻي اڳي به هڪ-ٻه ڀيرو مون ڏانهن آيو هو. پوئين ڀيري ١٩٨١ع ۾ آيو. ڪهڙي خبر ته هو جلد ئي اسان کان هميشه وڇڙجي وڃڻ وارو آهي.

آخري عمر ۾ هو گهٽو بيمار رهيو. اڪثر وٽس ويندو رهندو هوس، پر ڪڏهن ڪڏهن وڏي وٿي به پئجي ويندي هئي، جنهن تي هو ڏاڍو ساريندو هو. گهڻي وقت کان پوءِ وٽس ويندو هوس، ته سبب پڇندو هو، ۽ ڏاڍيون ميارون ڏيندو هو. آخري عمر ۾ انهن جذبن جو اظهار لفظن ۾ ڪري نه سگهندو هو- اکين ۽ منهن جي رونق مان اهي تاثرات نمايان ٿيندا هئا، ۽ اڪثر سائس اکيون اکين ۾ ملائڻ جي سگهه ساري نه سگهندو هوس.

هي جهان به عجيب آهي. اچ-وڃ جو جهان، جنهن ۾ جيڪو آيو، سو ضرور وارو وڃائي هليو ويو. البت ڪي ڪي انسان اڻمٽ نشان ڇڏي ويندا آهن، جيڪي ڪڏهن به منجي ۽ ميسارجي نه سگهندا آهن. رازصاحب به اهڙن عظيم انسانن مان هو. هن سنڌي ادب ڪي اثر توڙي نظم ۾ اهي شاهڪار ڏنا آهن، جو جيستائين سنڌي زبان ۽ ادب زنده آهن، تيستائين هو زنده رهندو. ان سان گڏ هن منهنجيءَ دل ڪي به موهيو هو، ان تي اهڙا نقش ڇڏيا، جيڪي دل جي قرهيءَ تي نقش رهندا. سندس پرخلوص برتاءُ، محبت ڀريون ڪچهريون ۽ ادبي گفتگو ڪڏهن به وسرڻ جي نه آهي. سندس وفات سبب نه فقط سنڌي ادب ڪي نقصان رسيو آهي، پر مون ڪي ذاتي طرح بي انتها صدمو رسيو آهي. سندس دوستي منهنجو عظيم سرمايو هو، جنهن کان اڄ محروم ٿي ويس. اها شخصيت هلي وئي، جنهن سان ويهي اڄ روح رهاڻ ڪندو هوس، علمي ۽ ادبي خيالن جي ڏي-وٺ ڪندو هوس. اڳي سکر ويندو هوس، ته

دل بهار بهار ٿي ٿيندي هئي، ڇاڪاڻ جو رازصاحب سان ملاقات جو موقعو ملندو هو. هينئر سکر ويندو آهيان، ته اباڻڪو ٿي ويندو آهيان، ڇاڪاڻ جو سکر مان اها هستي هلي ويئي، جنهن جي ڪري سکر منهنجي روح جي راحت جو باعث بڻجندو هو. اڳي سکر ويندو هوس ته مٽڙي هير لڳندي محسوس ڪندو هوس؛ هينئر ويندو آهيان، ته سکر کائڻ ايندو آهي. شخصيتن جي وجود سبب ماڳن ۽ مڪانن کي ڪيڏو نه شرف آهي.

سوانح

شيخ عبدالرزاق ولد منشي عبدالرئوف، تخلص ”راز“، جنوري ١٩١٩ع ۾ تولد ٿيو. سندس وڏن ١٨٥٧ع ۾ جنگ آزادي جي زماني ۾ بکر مان لڏي اچي سکر پراڻي ۾ سڪونت اختيار ڪئي هئي. راز هڪ علمي ۽ ادبي ماحول ۾ اک کولي، جنهن جو هن جي دل تي هڪ ديرپا اثر رهيو. سندس وڏا بکر ۾ مڪتب ۾ درس ڏيندا هئا. سندس پڙڏاڏو ملا عبيدالله بکر جي آخري مڪتب ۾ معلم هو. سندس ڏاڏو ماستر حبيب‌الله حبيب ماستر، هيڊ ماستر ۽ شهر جي اسڪولن جو هيڊ ماستر ٿي رهيو. هو شعر به چوندو هو ۽ ان وقت جي وڏن عالمن، بزرگن ۽ شاعرن جو صحبتي هو، جن مان سخي قبول محمد، مولانا همايوني، هزهائينس مير علي نواز ناز، مخدوم قاضي بصرالدين سيوهاڻي، ميان علي نواز علوي، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مخدوم غلام حيدر هالا شريف ۽ مرحوم نور محمد قابلِ ذڪر آهن. هن ١٩٣٧ع ۾ وفات ڪئي.

”راز“ مرحوم ابتدائي ۽ ثانوي تعليم سکر ۾ حاصل ڪئي. ڪجهه وقت عليگڙهه ۽ پنجاب يونيورسٽي ۾ گذاري مئٽرڪ پاس ڪيائين. ان کان پوءِ ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ڪراچي مان ١٩٤٥ع ۾ بي- اي پاس ڪيائين. ان کان پوءِ ساڳي ڪاليج ۾ ايم- اي پرشن ۾ داخلا ورتائين، پر مڪمل ڪري نه سگهيو. سندس استاد ڊاڪٽر گربخشاڻي ۽ ڊاڪٽر سدارنگاڻي جهڙا اديب، عالم ۽ تعليمي ماهر هئا. نئين ادب جي ترقي ۽ ترويج جي لاءِ سندس ڪوشش سان ڪاليج ۾ سنڌي ادبي سرڪل جو بنياد رکيو ويو، جنهن ۾ پروفيسر رام پنجواڻي، ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي، پروفيسر ڊي- ڪي منشاراماڻي، شيخ اياز، نارائڻ شيام، سگڻ آهوجا ۽ ارجن شاد وغيره حصو ورتو. راز صاحب انهيءَ سرڪل جو مسلسل چار سال جنرل سيڪريٽري ٿي رهيو. سرڪل جي سرپرستي آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي کي حاصل هئي.

ڪاليج جي زندگيءَ کان پوءِ شيخ راز ١٩٤٧ع ۾ الوحيد ڪراچي ۾ ملازمت حاصل ڪئي. سندس ڪوشش سان الوحيد جي هفتيوار علمي ۽ ادبي ايڊيشن جو اجراءُ ٿيو، جنهن جو هو پاڻ ئي انچارج ايڊيٽر رهيو. ١٩٤٧ع جو ڪجهه عرصو هن پنجاب ۽ ڪشمير جي سير و سياحت ۾ صرف ڪيو ۽ انساني خون جي هوليءَ جا منظر هن پنهنجي اکين سان ڏٺا. آخر الوحيد جي نوڪري کي خيرباد چئي، هو سکر موٽي آيو ۽ ١٩٤٨ع جي وچ ڌاري سکر ميونسپالٽي جو چيف آفيسر مقرر ٿيو. حڪومت سنڌ جي سياست جي بار بار تغير جي بدولت راز صاحب کي

۽ پيرا نوڪريءَ تان هٽ ڏونئو پيو. هو آخري ڀار حالتن جي مدنظر ۱۹۵۸ع ۾ ستن سالن جي ملازمت کان پوءِ مستعفي ٿيو. هن جيترو وقت به نوڪري ڪئي، ہاهمت، ہااصول، ديانتدار ۽ شهر جو خدمتگار ٿي ملازمت ڪئي.

چيف آفيسري ڇڏڻ کان پوءِ هو اسلاميه ڪاليج ۾ سنڌي ۽ اسلامي تاريخ جو ليڪچرار مقرر ٿيو. هو خود اسلاميه ڪاليج جي ہاڻين مان هو. انهيءَ ڪري هن کي ہي ملازمت کان اسلاميه ڪاليج جي خدمت ڪرڻ وڌيڪ بهتر نظر آيو، جلدئي هن اسلامي تاريخ ۾ ايم اي جي ڊگري حاصل ڪاي. ڪجهه وقت کان پوءِ کيس ميونسپل هاءِ اسڪول سکر جو هيڊ ماستر مقرر ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح هو ڪافي وقت ہيک وقت هيڊ ماستر ۽ اسلاميه ڪاليج سکر جو پروفيسر ٿي رهيو، جتي ڏهه سال راقم الحروف جو ساٿي رهيو. اسان گڏجي ادبي محفلون مچايون سين، ادبي معرڪا سر ڪيا سين ۽ ادبي سلسلا هلايا سين. ۱۹۷۰ع ڌاري اسلاميه ڪاليج سکر جي پروفيسري ڇڏي، موسوي صاحبن جي اصرار تي ”عطا حسين شاهه موسوي ڪاليج روهڙي“ جو ڪجهه وقت پرنسپال ٿي رهيو. ۱۹۶۲ع ۾ ايم- اي سنڌي ۾ ۽ ۱۹۶۴ع ۾ وري بي- ٽي ڪيائين.

ٿورو وقت روهڙي جي ڪاليج ۾ پرنسپال ٿي رهڻ کان پوءِ اها ملازمت ڇڏي ڏنائين، ڇاڪاڻ جو ايترو بوجهه برداشت ڪري نه ٿي سگهيو. پويون وقت فقط ميونسپل هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر ٿي رهيو، جتان ۱۹۷۹ع ۾ رٽائر ڪيائين. ان کان پوءِ ہالڪل گوشه نشيني جي زندگي گذاريائين. پويون وقت ڏاڍو بيمار رهيو ۽ تمام ڪمزور ٿي ويو هو. ۶- ڊسمبر ۱۹۸۳ع تي وفات ڪيائين. الله تعاليٰ جون مٿس ڪروڙين رحمتون هجن. پويان ڪابه اولاد نه ڇڏيائين.

سنڌس دوست ٿورا هئا، پر انهن سان بيحد محبت ڪندو هو. سکر ۾ راقم کان سواءِ سيد شاهه محمد شاهه، ميان پير محمد پيرزادو، ميان عبدالغني، شيخ اياز، حافظ خيرمحمد اوحدي، آفاق صديقي، ڊاڪٽر نواز علي شوق، حسن ميان ۽ الحاج محمد احمد (سابق پرنسپال اسلاميه ڪاليج سکر) سنڌس گهرا دوست هئا. ڪيترن ئي اديبن ۽ شاعرن سان سنڌس گهرا تعلقات هئا، جهڙوڪ: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، محمد ابراهيم جويو، ڊاڪٽر تنوير عباسي، غلام رباني آگرو، شيخ عبدالحليم جوش، ڊاڪٽر عطامحمد حامي، ڪريم بخش خالد، ڊاڪٽر غلام علي الانا، ڊاڪٽر اياز قادري، آغا سليم وغيره.

راز صاحب تصنيف و تاليف، ۽ شعر و شاعري کان سواءِ ادبي ۽ ثقافتي سرگرمين ۾ به اهم ڪردار ادا ڪيو. سنڌس ڪوشش سان ۷، ۸، ۹، اپريل ۱۹۵۰ع تي انجمن فروغ ادب سکر جي زير اهتمام ڪل پاڪستان سنڌي، اردو ادبي ڪانفرنس منعقد ٿي، جنهن ۾ اردو ۽ سنڌيءَ جي بلندپايه اديبن ۽ شاعرن شرڪت ڪئي. ان کان پوءِ وقت بوقت سنڌس ڪوششن سان سکر ۾ ڪيترائي ادبي اجتماع، ڪانفرنسون ۽ وڏي پيماني تي مشاعرا ٿيا. هو رائٽرس گلڊ شاخ سکر جو اهم رڪن ٿي رهيو، جنهن جي طرفان ڪيترائي سنڌي ۽ اردو ڪتاب ڇپيا. ان کان اڳ ۾

۱۹۵۴ع ۾ پنهنجي ڏاڏي جي نالي پٺيان پنهنجو ذاتي ادبي اشاعتي ادارو "حبيب پبليڪيشن" قائم ڪيائين، جنهن جي طرفان ڪيترائي سنڌي ڪتاب ڇپيا. جهڙوڪ: سنڌس پنهنجا ڪتاب؛ ڊاڪ بنگلو، سارنگ ۽ فاتح سنڌ، محترم ڪريم بخش خالد جو سنڌي صحافت، شيخ اياز جو "ڀنڀور ڪان پوءِ"، بشير موريائيءَ جو "اصنام خيالي"، مقبول صديقيءَ جو مرتب ڪيل افسانن جو مجموعو "گل ۽ مکڙيون" وغيره. ۱۹۷۱ع ۾ سنڌس ئي ڪوشش سان "شاهه لطيف يادگار ڪميٽي" قائم ٿي، ۽ جنهن جي زير اهتمام اعليٰ پيماني تي شاهه لطيف ادبي ڪانفرنس منعقد ٿي، ۽ ڪجهه ڪتاب ڇپيا، جهڙوڪ: شيخ راز جو "سانگي ڪي ساريام"، ۽ آفاق صديقي جو اردو ڪتاب "عڪس لطيف".

راز صاحب باڪمال شاعر، بلندپايه نقاد ۽ منفرد افسانه نويس هو. مون سنڌس فڪر ۽ فن جو مطالعو به ڪيو هو، ته سنڌس زندگيءَ جو اپياس به تمام ويجهو ويهي ڪيو هوم. مون ڏٺو آهي ته سنڌس قول ۽ فعل ۾ ڪو به تضاد نه هو. جهڙو اندر هو تهڙو ٻاهر، ڪو تصنع ڪونه. هن جيڪي پرکيو ۽ پروڙيو، ويچاريو ۽ ويچاريو، اهو نهايت ديانتداري ۽ حقيقت پسندانه نوع ۾ بيان ڪيو. هو هن ڳالهه جو هرگز قائل نه هو ته:

"جهڙي لڳي واءُ، تهڙي ڏجي پٺ."

هن ڪڏهن به زماني جو رخ ڏسي پنهنجا اصول ۽ اقدار قربان نه ڪيا. هو ڪڏهن به شهرت جي شوق ۾، پنهنجي نظرين جي خلاف وقت جي وهڪري ۾ نه وهيو، چاهي سنڌس ويجها يار منهن مٽي ويندا. هو هرحال ۾ پنهنجي پاڻ سان سچو رهيو. هو پڪو ۽ سچو مسلمان هو، انهيءَ ڪري هن ڪڏهن به ترقي پسند هجڻ جي باوجود اسلامي عقيدن، اصولن ۽ نظرين کي ڪنهن به وقت قربان ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي. بلڪ بانيءِ اسلام، ٻنهي جهانن جي سردار حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي شان ۾ ڏاڍي درد ۽ سوز سان نعمتون لکيون اٿس. هو سنڌ ۾ ترقي پسند تحريڪ جي باني مان هو. گوبند مالهي، سوڀي گيانچندائي، نارائڻ شيام ۽ شيخ اياز جن جي سٿ مان هو. هي پهريون شاعر آهي، جنهن سنڌي زبان ۾ آزاد نظم لکيو. ۱۹۴۶ع ۾ سنڌس پهريون نظم شيخ اياز جي سلسلي "اڳتي قدم" ۾ ڇپيو. ان جي باوجود هو خيال جي اظهار ۾ ڪنهن به مخصوص نظريي جو پابند نه هو.

حقيقت اها آهي ته راز صحيح معنيٰ ۾ ترقي پسند شاعر ۽ اديب هو. جدت ۽ انفراديت سنڌس فن جون خاص خوبيون آهن. هو روايت جو باغي نه هو، پر روايت کي هڪ جامد شيءِ به نه سمجهندو هو. سنڌس نظر ۾ روايت هڪ سلسلو آهي، جيڪو وقت جي ڌارا ۾ وهندو، ادب جا صحتمند قدر ۽ رجحان پاڻ ۾ سمائيندو ۽ سموهيندو اچي. انهيءَ ڪري هو روايت جو قدر ڪندي، پنهنجي فن ۾ جدت ۽ انفراديت پيدا ڪندو هو. هن صداقت ۽ زندگيءَ جي حقائق کي خلوص سان پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. هو حسن و عشق جو شاعر به هو، ته معاشي ۽ معاشرتي حالتن کي به نظرانداز نه ڪندو هو. منجهس ڪنهن قسم جو تصنع ۽

قريب نه هوندو هو. سندس جديد نظريات، موجوده انسالي دنيا جا اقدار آهن، جن کي نهايت خوبيءَ ۽ خوش اسلوبيءَ سان نباهڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. هن پنهنجي شاعريءَ جي خارجي حقيقت کي داخلي حقيقت ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. هو غزل جو شاعر به هو، ته آزاد نظم، گيت، بيت ۽ وائيءَ جو به. سڀني صنفن ۾ سندس مخصوص رنگ آهي، جنهن ۾ جماليات جو عنصر غالب آهي، پر غزل سان هن جو قرب هوندو هو.

هن جي شاعريءَ جا به ويرا هوندا هئا. شعر چوڻ تي ايندو هو ته ويندو هو لکندو، تمام جلد هڪ چڱو چوکو مجموعو تيار ٿي ويندو هو ۽ ڇپجي به ويندو هو. پر جيڪڏهن شعر چوڻ هڪ واري ڇڏي ڏيندو هو، ته مهينن گذرڻ تي به شعر جي ويجهو ئي نه ويندو هو. پر سون ڏنو ته اها حالت گهڻو وقت قائم نه رهي. ٿورو وقت مس گذريو، ته شعر جي جنون اچي ور سويا. اهڙيءَ طرح ڪجهه ڪجهه وقفي کان پوءِ سندس شعر جا مجموعا شايع ٿيندا رهيا "سارنگ" کان پوءِ "پيهي منجهه پاتال"، "سڄڻ سفر هليا"، "ڏڙڪنين" (اردو) ۽ "غزل" جي نالي سان سندس مجموعا ڇپيا.

شاعر هجڻ سان گڏ راز صاحب سٺو نثر نويس به هو. هن افسانا به لکيا آهن، ته ناول به، ڊراما به لکيا اٿس، ته خاڪا به. ان کان سواءِ مختلف موضوعن تي ڪيترائي مضامين، تنقيدي ۽ تحقيقي مقالا، سفرناما ۽ تاريخي ڪتاب لکيا اٿس. سندس ڪتابن جا نالا هي آهن:

(۱) ڊاڪ بنگلو (افسانن جو مجموعو)، (۲) فاتح سنڌ (تاريخي ڊرامو)، (۳) نئون آدمي (ناول)، (۴) سانگي ڪي ساريار (خاڪن جو مجموعو)، (۵) تنقيد ۽ تجزيو (تنقيدي مقالن جو مجموعو)، (٦) سنڌي غزل جو تجزيو (سنڌي غزل جو تاريخي ۽ تنقيدي جائزو)، (۷) تاريخ سلطنت دهلي (تاريخ)، (۸) شرح سر يمن ڪلياڻ، (۹) شرح ڪلام گرهوڙي، (۱۰) شرح ديوان گل.

راز صاحب مرحوم سنڌي سان گڏ اردو ۽ انگريزي ۾ شعر، مضامين ۽ ڪتاب پڻ لکيا. انگريزي ۾ سکر شهر جي تاريخ ۽ ثقافت بابت ڪتاب Sukkur-Past & Present ڇپيو. شاهه لطيف جي رسالي جي رومانوي داستانن بابت اردو ۾ سندس ڪتاب "ساروي کي ديس ۾" ڇپيو. سندس اردو شعر جو مجموعو "ڏڙڪنين" جي نالي سان ڇپيو.

سقراط — عدالت ۾

فضل احمد بچاڻي

[سچائيءَ جي عظيم علمبردار سقراط جي ڪهاڻي طويل آهي. ۳۹۹- قبل مسيح ۾ هن تي "بدعتي هئڻ، سماج ۾ روڳ پکيڙڻ ۽ جوانن جو ذهن بگاڙڻ" جي ڏوهه ۾ مقدمو هلايو ويو ۽ "ناڪافي بچاءُ ۽ ناڪافي صفائي پيش ڪرڻ" جي نتيجي ۾ هن کي موت جي سزا ڏني وئي ۽ هن ڏاڍي دلجاءِ ۽ خوشيءَ سان زهر جو پيالو پيتو. حقيقت هيءَ هئي ته هو سچ ٻڌڻ ۽ سچ سمجهڻ ۽ سچ سمجهائڻ جو "ڏوهي" هو ۽ وقت جي سياسي، سماجي ۽ مذهبي رکوالن وٽ سچ جي رواج ۽ سچ جي حڪمراني سهسائڻ جو حوصلو نه هو.

انهيءَ تاريخي مقدمي ۾، جيڪو سياسي تاريخ کان علاوه فلسفي جي تاريخ جو به هڪ اهم ستون آهي، هن مهان ڏاهي جيڪو بيان ڏنو، تنهن ۾ حق ۽ لاحق، سچ ۽ ڪوڙ، زندگي ۽ موت، انسان ۽ خدا جي رشتن جهڙن سڀ رمزون سمايل آهن. سقراط جي سعادتمند شاگرد افلاطون سندس گفتا قلمبند ڪيا آهن. هتي انهن ڊائلاگس جي هڪ حصي APOLOGY جو ترجمو ۽ تلخيص ڏجي ٿي، جنهن حصي ۾ سقراط جو اهو عدالتي بيان آهي. مقصد هي آهي ته اسين پنهنجي تحرير ۽ تقرير ۾ جن هستين جا نالا ورجائي ٿا کڻون ته جيئن ڏاها سمجهڻ ۾ اچون، تن بابت وڌ ۾ وڌ معلومات به هجي.

جيئن ته مضمون ۾ فوٽ نوٽن جي گنجائش نه آهي، ان ڪري سمجهاڻيون ۽ نوٽ مضمون جي ئي اندر ڏنگين ۾ ڏنا اٿم - سڌين ڏنگين ۾ انگريزي ترجمي جي مترجم جا ۽ اڏين ڏنگين ۾ پنهنجي طرفان-

انهيءَ ڪتاب "The last days of Socrates" جا باقي حصا سقراط جي ڪردار، هن جي جيل ۾ گهاريل ڏينهن ۽ موت کان اڳ جي گفتگو تي آهن. بچاڻي]

صاحبو:

مون کي اها ته خبر ڪانهي ته مون تي مقدمو قائم ڪرڻ وارن مدعين اوهان تي ڪهڙو اثر قائم ڪيو آهي، پر جيتريقدر منهنجو واسطو آهي، هنن جا دليل ايترا ته اثرائتا آهن جو مون کي ته ذري گهٽ پاڻيءَ مان ئي ڪڍي ڇڏيو اٿن، جيتوڻيڪ هنن جيڪي ڪجهه به چيو آهي تنهن جو ڪو هڪ اکر به صحيح ڪونهي. مون کي گهڻي حيراني هنن جي انهيءَ غلط بيانيءَ تي ئي آهي، جو هنن اوهان تي زور پريو آهي ته منهنجي دولاب کان بچجو- متان آءٌ اوهان کي

پنهنجن اکرن سان برغلائي وجان. يعني، هنن جي خيال ۾ آءٌ هڪ چالاڪ ۽ حرفتي تقرير باز آهيان. منهنجي خيال ۾ اهو هنن جي منهن جي پڪائيءَ جو خاص دليل آهي جو هنن ڏاڍي نرلجائيءَ سان اها ڳالهه چئي آهي. پر هنن کي معلوم هئڻ گهرجي تہ سندن اهو دليل ستت ئي بالڪل غلط ثابت ٿيندو، جڏهن اهو ظاهر ٿيندو تہ آءٌ ڪنهن بہ صورت ۾ گفتگو جي هنر ۾ پڙ نہ آهيان. البت جي هڪ چالاڪ مقرر سان هنن جي مراد آهي سنئون سڌو سچ ڳالهائڻ وارو، تہ پوءِ پي ڳالهه آهي (انهيءَ حساب سان برابر آءٌ هڪ چالاڪ تقرير باز ٿيس). انهيءَ حساب سان آءٌ برابر هڪ خطيب آهيان — پر منهنجي خطابت جو انداز خود سندن خطابت جي انداز جهڙو ڪونهي، تنهنڪري آءٌ دعويٰ سان چوان ٿو تہ جڏهن تہ منهنجي مدعين ذرو بہ سچ نہ بيان ڪيو آهي يا تمام ٿورو سچ بيان ڪيو آهي. تنهنڪري اوهين مون کان جيڪي ڪجهہ بہ ٻڌندا، سو سڀ ئي سچ هوندو. تو ڀي، آءٌ اوهان کي يقين ٿو ڏياريان تہ آءٌ جيڪي ڪجهہ بہ ڳالهائيندس سو هنن مدعين وانگر سهڻن، چهرن ۽ چشڪيدار لفظن ۽ جملن ۾ لپيٽي نہ ڳالهائيندس، بلڪ جيڪي ڪجهہ بہ ڳالهائيندس، سو سنئون سنواٽو سچ هوندو ۽ انهن ئي اکرن ۾ بيان ڪندس، جن اکرن ۾ اهو ڀهريون پيرو منهنجي ذهن تي وارد ٿيو ۽ انهيءَ ئي اعتماد سان بيان ڪندس جيڪو اعتماد مون کي پنهنجي حق تي هئڻ ۾ آهي. آءٌ نٿو چاهيان تہ اوهين يا اوهان مان ڪو صاحب مون کان انهيءَ (سچ) کان سواءِ ڪا ٻي توقع بہ رکي.

صاحبو، هن عمر ۾ مون لاءِ اهو تہ مناسب نہ ٿيندو تہ هڪ نوجوان اسڪولي مقرر وانگر بناوٽي لفظن ۾ ٻيهي تقرير ڪريان. ها — البت آءٌ اوهان کي نهايت گنڀيرتا سان هيءَ درخواست ٿو ڪريان تہ جي آءٌ اوهان سان انهيءَ ئي نوع ۾ خطاب ڪريان، جنهن نوع ۾ آءٌ هن شهر ۽ ٻين مکيہ هنڌن تي ماڻهن کي خطاب ڪندو رهيو آهيان، جو اوهين پاڻ بہ ٻڌندا رهيا آهيو، تہ پوءِ مهرباني ڪري نہ اچرج کائجو، نہ مون کي وچ ۾ روڪجو.

(هن ڏس ۾) آءٌ پنهنجي حيثيت جي وضاحت ڪري ڇڏيان ۽ اوهان کي ياد ڏياري ڇڏيان تہ جيئن تہ منهنجي ستر سالن جي حياتي ۾ هي پهريون موقعو آهي جو آءٌ ڪنهن عدالت ۾ پيش ٿيو آهيان، تنهنڪري هتي جي گفتگو جي انداز کان بنهہ اڻواقف آهيان — ڏسو، جي آءٌ ڪنهن ٻئي ديس جو واسي هجان ها تہ اوهين منهنجو پرڏيهي رنگ ڍنگ ضرور درگذر ڪريو ها — ساڳي ئي بنياد تي آءٌ اوهان کان گهر ٿو ڪريان تہ منهنجي گفتگو جي انداز کي، اهو ڪهڙو بہ هجي، نظرانداز ڪجو ۽ پنهنجو ڌيان انهيءَ نڪتي تي رکجو تہ منهنجي جوابي دعويٰ موزون ۽ مناسب آهي يا نہ.

جيوري جا صاحبو! مناسب ٿيندو تہ سڀ کان پهرين آءٌ انهن تهمتن بابت ڳالهايان، جي مون تي مڙهيون ويون آهن ۽ انهن مدعين بابت ڳالهايان، جن مون تي ڏوهہ مڙهڻ ۾ پهل ڪئي آهي ۽ پوءِ ٻين معاملن تي. هي ترجيح آءٌ انهيءَ ڪري ٿو رکان جو اڄ ڏينهن تائين اوهان جي ساڃہ ۾ انيڪ ماڻهو انيڪ سالن جي دوران مون تي انيڪ تهمتون مڙهيندا رهيا آهن، جيتوڻيڪ

انون جو هڪ اکر به سچو نه آهي. اُهي (موجوده مدعين) اني‌طس ۽ سندس ساٿين جي مقابلي ۾ وڌيڪ خوف کائيندڙ آهيان انهن لاتعداد ماڻهن کان. جيتوڻيڪ هي (انيطس ۽ سندس ساٿي) به بيحد خوفائتا آهن، پر اهي هيڪاندا ماڻهو منهنجي نظر ۾ اجا به وڌيڪ خطرناڪ آهن— يعني اهي ماڻهو جي اوهان جي ننڍپڻ جي دور کان اچ تائين اوهان جي وڏ ۾ وڏ تعداد کي ڪٺو ڪري مون تي بهتان‌بازي ڪندا رهيا ته ڏسجو، سقراط نالي هڪ سياڻو ماڻهو (هتي موجود) آهي، جنهن وٽ آسمانن بابت ڪي نظريا آهن، جنهن زمين جي تهن ۾ موجود ڪيترا اسرار به ڏسي ورتا آهن ۽ هو اهڙو حرفتي آهي جو ڪمزور دليلن سان مضبوط دليلن کي مات ڏئي سگهي ٿو— (اوهان پنهنجي ننڍپڻ کان ئي مون بابت اهڙا بهتان ٻڌندا پيا اچو، سو يقينا مون کان بدگمان هوندو).

صاحبو! اهي ئي بدگمانيون پکيڙيندڙ منهنجا نهايت خطرناڪ مدعي آهن، ڇاڪاڻ جو اهڙا افواه ٻڌي ماڻهو مون کي خدا جو منڪر ٿا سمجهن، توڙي اهڙيون تهمتون مڙهڻ وارا آهن به گهڻا ۽ اهو عرصو به چڱو طويل آهي، جنهن دوران مون تي اها بهتان‌بازي ڪئي وئي آهي ۽ انهيءَ کان وڌيڪ ظلم پيو ڪهڙو ٿيندو جو مون بابت اهي بهتان اوهان کي انهيءَ عمر ۾ ٻڌايا ويا جنهن عمر ۾ هر ڳالهه جو گهڻو اثر ورتو ويندو آهي— ۽ جيئن ته انهيءَ وقت منهنجو بچاءُ يا صفائي پيش ڪرڻ وارو ڪير به نه هو، تنهنڪري هنن جو مقصد— فريب ۽ دولاب جي سبب ئي— پورو ٿيندو رهيو— ۽ سڀ کان وڌيڪ سڙي جي ڳالهه هيءَ آهي جو اُهي انهن بهتان‌بازن مان ڪنهن هڪ جو نالو به نٿو ڄاڻان، نڪو ٻڌائي سگهان ٿو. جيستائين ڪ انهن مان ڪو صاحب ڪو ناٽڪ‌نويس نه هجي اچي- [سقراط جو اشارو يوناني ناٽڪ لکندڙ شاعر ارسطوفين ڏانهن آهي، جنهن "ڪلائوڊس" نالي هڪ سوانگ لکي سقراط تي ملامت ڪئي هئي]. اهڙن ماڻهن سان معاملو رکڻ ڏاڍو ڏکيو آهي، جن محض غيبت ۽ حسد جي بنياد تي اوهان کي منهنجي خلاف ڪيو، توڙين اهڙن ماڻهن سان به، جن منهنجي برخلاف هڪڙن ماڻهن کان ڳالهيون ٻڌي ٻين تائين پهچايون. هاڻي انهن کي نه هتي آڏي پچا لاءِ نٿو آڻي سگهجي، تنهنڪري مجبورن الهن غائب هستين جي مقابلي ۾ به پنهنجو بچاءُ ۽ صفائي پيش ڪرڻي آهي، هتي نه جواب ڏيڻ وارو ڪير به ڪونهي.

نه منهنجو هي بيان قبول ڪيو وڃي ته منهنجا بهتان‌باز ٻن درجن ۾ ورهايل آهن: هڪڙا اهي جن مون تي هاڻي ئي تهمتون رکيون آهن ۽ ٻيا اهي شروعاتي دور جا، جن جو هيٺر ذڪر ڪيم ۽ مون کي اها اجازت ضرور ڏيو ته پهرين اُهي انهن شروعاتي دور وارن مدعين جي پچار ڪندس. آخر اوهين به نه عرصي کان هنن جي واتان منهنجي گلا ٻڌندا رهيا آهيو.

نه صاحبو: پنهنجو بچاءُ پيش ڪندي اُهي ڪوشش ڪندس ته انهيءَ ٿوري وقت اندر، جو مون وٽ باقي بچيو آهي، (هن کي موت جي سزا جو يقين هو؟) اوهان جي ذهن مان پاڻ

باہت اهي اثر زائل ڪريان، جي تمام ڏکي عرصي ۾ قائم ٿيا آهن، ڇاڪاڻ جو اوهان جي ذهن جو صاف ٿيڻ مون سان گڏوگڏ خود اوهان جي لاءِ بہ فائديمند آهي. آءٌ تہ چاهيندس تہ پنهنجي بچاءَ جي ڪوشش ۾ ڪامياب ٿيان، پر اهو بہ ڏسان پيو تہ اهو ڏاڍو مشڪل آهي. خير، اهو ڪجهہ تہ ٿيندو ئي جيڪو خدا چاهيندو، مون کي هرحال ۾ قانون جي پوئواري ڪندي پنهنجو بچاءُ پيش ڪرڻو آهي. مون کي پنهنجي ذميداري جي نوعيت جو پورو احساس آهي.

پهرين اڇو تہ انهيءَ شروعاتي نڪتي تي پهچي ڏسون تہ اهي ڪهڙيون تهمتون آهن جن مون کي ايترو نامقبول ڪيو آهي ۽ جن "ميليطس" (مدعين مان هڪ) کي منهنجي خلاف هي مقدمو قائم ڪرڻ جو حوصلو ڏنو. تہ هاڻي آءٌ مدعين جو اهو بيان پڙهان ٿو جو هن عدالت ۾ داخل ڪيو آهي ۽ جنهن موجب منهنجي ڪردار تي حملو ٿيو آهي. هن چيو آهي تہ: "سقراط ڪن معاملن ۾ وچ ۾ ٽپي پوڻ جي مجرماڻي حرڪت ڪئي آهي تنهنڪري ڏوهاري آهي. هو انهيءَ ڏس ۾ ڌرتيءَ جي اندر توڙي آسمان ۾ موجود شين بابت پڇ پڇان ۽ کوجنائون ڪندو رهي ٿو، ۽ ڪمزور دلين سان مضبوط دلين کي مات ڏيندو رهي ٿو، ۽ ٻين کي پڻ پلائيندو رهي ٿو تہ سندس پوئلڳ ٿين."- ڪجهہ اهڙو ئي بيان آهي منهنجين مدعين جو. اوهان پاڻ ارسطوفين جو ڊرامو ڏٺو آهي، جنهن ۾ ڏيکاريو ويو آهي تہ سقراط پولارن ۾ چڪر ڪاٽي رهيو آهي ۽ هوائن تي هلڻ جون دعوائون ڪري رهيو آهي، ۽ پيون بہ ڪي اهڙيون ئي مورکپايون ڪري رهيو آهي- هن مون سان اهي ڪم ۽ شيون منسوب ڪيون آهن جن جي مون کي ڪابہ خبر ڪانهي.

صاحبو- آءٌ ائين نٿو چوان تہ (زمين جي تهن ۽ آسمانن جي) اهڙي علم ۽ عرفان کي آءٌ ڪا اهميت ئي نٿو ڏيان. ڪوبہ ماڻهو اهڙي علم ۾ پڙ تي سگهي ٿو، پر منهنجو چوڻ هي آهي تہ مون اهڙي علم سان ڪڏهن چاهہ ناهي رکيو. تنهنڪري ميليطس صاحب منهنجي خلاف ڪا وڌيڪ قانوني ڪاروائي نہ ڪري (تہ بهتر ٿيندو). توئين اوهين سڀ، جن مون کي تقريرون ڪندو ٻڌو آهي، منهنجا شاهد ٿيو ۽ ٻڌايو تہ ڇا اوهان ڪڏهن مون کي انهن موضوعن تي گفتگو ڪندو ٻڌو آهي؟ تفصيل سان ڪي اختصار سان! حقيقت هيءَ آهي تہ انهن الزامن ۾ ڪو وزن ئي ڪونهي. اهو بہ غلط آهي تہ آءٌ ماڻهن کي سکيا ڏيڻ جي ڪوشش ٿو ڪريان ۽ انهيءَ جو ڪو اجورو ٿو وٺان. ڪاش، ائين ئي ٿي سگهي ها، ڇاڪاڻ تہ منهنجي خيال ۾ اها هڪ سگهي ڳالهہ ٿيندي تہ جي ڪو ماڻهو ڪو علم سيکارڻ جو اهل آهي تہ ڀلي ماڻهن کي پنهنجو شاگرد بنائي ۽ هن کان اجورو بہ وٺي، جيئن "گورگياس، پروڊيڪس ۽ هپياس" ڪندا آهن. هتي "پيروس" وارو "ايوي نس" موجود آهي، جو هڪ ماهر سوفسطائي Sophist آهي ۽ جيڪو نهايت واجبي اجورو وٺي ماڻهن کي پنهنجن نظرين جي سکيا ڏئي ٿو. آءٌ بہ جي انهيءَ هنر جو ڄاڻو هجان ها تہ جيڪر مٿي تي پرن جو ڇٽُ رکان ها ۽ ڏاڍو پاڻ پڏايان ها، پر صاحبو آءٌ اهي هنر ڪونہ ڄاڻان- (سوفسطائي انهيءَ کي چئبو آهي جيڪو غلط مگر اثرائتن

دليلن سان ڪنهن کي قائل ڪري هن کي پنهنجي متي يا نظريي جو مقلد ڪرڻ جي ڪوشش ۾ ڪامياب ٿي ويندو هجي، غلط دليلن سان ڪجهه کي ڪجهه ثابت ڪري سگهندو هجي. سقراط تي هڪ الزام اهو به هو ته هو سوفسطائي آهي ۽ ڪمزور مگر اثرائتن دليلن سان مضبوط دليلن کي رد ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿئي ٿو.)

اوهان سان ڪو صاحب برابر هي سوال اٿاري سگهي ٿو ته "ميان سقراط، آخر تون به ڪجهه ڪرين ضرور ٿو جو توتي هي مقدمو قائم ڪيو ويو آهي. جي پنهنجي ڪم سان ڪم رکندڙ هجين ها ۽ عام رواجي ڪمن ڪارين ۾ رذل هجين ها ته تنهنجي خلاف هيترو چوپول ۽ چوبچو نه ٿئي ها. پڪ سان تنهنجي روش اڻ رواجي هئي، هاڻي جواب ڏي" ته اهو نهايت مناسب سوال آهي. آءٌ پنهنجي بدناموسي بابت وضاحت پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪندس، مهرباني ڪري منهنجي ڳالهه ڌيان سان ٻڌو، يقين رکو ته آءٌ سنجيدگيءَ سان سچ چوندس.

ته سائين، منهنجي باري ۾ هيتري چوبچو ان ڪري ٿي آهي جو آءٌ هڪ سنئين سبتي انساني ادراڪ جو مالڪ آهيان. منهنجو مطلب آهي ته منهنجي سياڻپ منهنجي دانائي انهيءَ محدود انساني صلاحيت جي لحاظ کان آهي. (آءٌ هڪ عام داناءُ ماڻهو آهيان، ڪو غير رواجي يا فوق البشر قسم جو انسان نه آهيان). آءٌ هڪ داناءُ انسان آهيان ۽ جن مهان داناءُ هستين جو مون هيٺئر ذڪر ڪيو سي اغلبا اهڙي دانائي جا صاحب آهن، جا عام انساني ادراڪ جي دائري کان ٻاهر (يا مٿي) آهي. بس هيءَ ڳالهه آءٌ اڃهو انهيءَ ريت سمجهائي سگهان ٿو. آءٌ سچ پچ انهن صاحبن جيتري علم جو مالڪ نه آهيان ۽ جيڪو شخص به مون لاءِ ائين چوي ٿو سو ڪوڙو، بدنيت ۽ بهتان باز آهي. ڏسو صاحبو! ڪٿي جو اوهين ائين سمجهو ته آءٌ ڪا لباڙ هڻي رهيو آهيان ته مون کي روڪجو نه، چاڪاڻ جو آءٌ اوهان کي جيڪي ڪجهه به ٻڌائڻ وارو آهيان سو (اصل ۾) منهنجو پنهنجو رايو نه آهي. آءٌ هيءَ دعويٰ هڪ اهڙي هستيءَ جي حوالي سان ڪري رهيو آهيان، جنهن جو ڪو احتساب نٿو ٿي سگهي (جنهن سان ڪو بحث تڪرار نٿو ڪري سگهجي). آءٌ پنهنجي ادراڪ لاءِ—انهيءَ جي نوعيت ڪهڙي به هجي- ڊيلفي واري ديوتا کي شاهد ٿو ڪريان. [ڊيلفي، اپولو ديوتا جو دارالاستخاره هو، جتي ماڻهو پنهنجي هر طرح جي معاملن بابت سوال ڪري الهامي جواب وٺندا هئا. اهي جواب ۽ هدايتون فيصلن جي حيثيت رکنديون هيون. سقراط جو مطلب هو ته اپالو ديوتا سندس نيڪ نيتي، نيڪ چلني ۽ دانائي جي شاهدي ڏني آهي].

اوهين شيريفون کي ته سڃاڻو ٿا. هو منهنجو ننڍپڻ جو دوست هو ۽ پڻ هڪ سٺو جمهوريت پسند ماڻهو هو ۽ جنهن تازن واقعن ۾ اوهان سيني سان گڏجي پنهنجو ڪردار ادا ڪيو. [يعني ٤٠٤ قبل مسيح ۾ جمهوريت پسندن جو گروهي حڪومت جي هٿان سخت تڪليفون برداشت ڪيون ۽ وري گروهي حڪومت کي شڪست ڏئي، جمهوريت قائم ڪرڻ وارا واقعا]. منهنجي انهيءَ دوست ڊيلفي ۾ وڃي اهو سوال پڇيو ته "ڇا سقراط کان وڌيڪ ڪو ٻيو داناءُ به موجود آهي؟"

هُتان جواب مليو تہ ”نہ سقراط کان وڌيڪ داناءُ ٻيو ڪوبہ ڪونهي.“ آءٌ (شيريفون جي وسيلي) پنهنجي بابت اهو الهام ٻڌي ڏاڍو حيران ٿيس ۽ سوچڻ لڳس تہ جڏهن آءٌ پاڻ محسوس ڪريان ٿو تہ آءٌ داناءُ نہ آهيان تہ پوءِ هاتفي آواز مون کي داناءُ ڪيئن ٿو چوي؟ هو ڪوڙ بہ تہ نٿو ڳالهائي سگهي! پوءِ مون پنهنجي دانائيءَ جي (نوعيت ۽ حيثيت جي) تصديق لاءِ قدم کنيو ۽ انهيءَ لاءِ هي رستو اختيار ڪيم جو وقت جي هڪ اهم ماڻهوءَ وٽ هليو ويس جيڪو هنڌين ماڳين داناءُ مشهور هو ۽ هن سان ويهي ڳالهيون ٻوليون ڪيم. هن کي پرکيم ۽ هن کي وڄهہ ڏنم تہ هو مون کي پرکي. هن سان انهيءَ بحث مباحثي کان پوءِ آءٌ هن نتيجي تي پهتس تہ: جيتوڻيڪ گهڻا ماڻهو هن کي داناءُ سمجهن ٿا ۽ هو پاڻ بہ پاڻ کي داناءُ سمجهي ٿو، پر حقيقت روءِ هو داناءُ نہ هو. پوءِ جو مون هن تي ظاهر ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي تہ هو اصل ۾ پاڻ کي داناءُ سمجهي ٿو، پر حقيقت روءِ داناءُ نہ آهي، تہ هن کي توڙي ٻين ڪيترن کي ڪاوڙ لڳي، تڏهن پڪ ٿيم تہ هو واقعي داناءُ نہ آهي، ڇاڪاڻ جو هو پاڻ کي داناءُ سمجهي ٿو ۽ آءٌ انهيءَ لحاظ کان (واقعي) داناءُ آهيان، جو پاڻ کي داناءُ نٿو سمجهان. صاحبو، آءٌ اوهان تي اهو واضح ڪرڻ جي ڪوشش پيو ڪريان تہ ماڻهو منهنجي خلاف ڇو ٿيا آهن. سو آءٌ انهيءَ حد تائين داناءُ آهيان جو آءٌ جيڪي ڪجهہ نٿو ڄاڻان، تنهن لاءِ اهو تسليم (بہ) ڪريان ٿو تہ نٿو ڄاڻان.

تنهن بعد آءٌ انهيءَ کان وڌيڪ نامياري داناءُ وٽ ويس ۽ اتي بہ اهوئي ٿيو جو اهو داناءُ توڙي ٻيا ڪيترا ماڻهو مون تي ڪاوڙجي پيا جو ڏٺم تہ هو جيڪي ڳالهيون نٿو ڄاڻي تن جو ڄاڻڻهار هئڻ جي دعويٰ ٿو ڪري. مون هن کي سندس انهيءَ ناداني جو احساس ڏياريو تہ هو ۽ سندس حمايتي منهنجي خلاف ٿي پيا. تنهن بعد آءٌ هڪ ٻئي پٺيان ٻئي سان ان ريت ڳالهہ ٻول ۽ خيالن جي ڏي وٺ ۽ مٽ سٽ ڪندو رهيس ۽ ڏٺم تہ جيئن پوءِ تيئن ماڻهن ۾ منهنجي مقبوليت گهٽبي ٿي وڃي. تنهن تي آءٌ دلگير بہ ٿيس، پر گڏوگڏ اهڙي صورتحال منهنجي لاءِ فڪر ۽ احساس جو سبب بہ ٿي. خير آءٌ انهيءَ الهام جي سچائي ڄاڻڻ کي هڪ مذهبي فريضو سمجهي کوجنا ڪندو رهيس ۽ (آخرڪار) هن نتيجي تي پهتس تہ جيڪي ماڻهو داناءُ مشهور آهن تن جو تعداد تمام ٿورو آهي ۽ گهٽي تعداد ۾ اهي آهن جيڪي رواجي ڏاهپ جا مالڪ سمجهيا وڃن ٿا، پر حقيقتا اهي (ئي) ”عملي دانائي“ جي وڌيڪ بهتر وصفن جا مالڪ آهن. (ٿالي چڙهيا داناءَ حقيقي داناءُ نہ آهن ۽ حقيقي دانائن کي گهٽ اهميت ڏني وڃي ٿي).

پوءِ مون اچا وڌيڪ ياترائون ڪيون ۽ مشهور شاعرن، ناليرن ناٽڪ نويسن ۽ راڳي شاعرن سان مليس ۽ ڏٺم تہ هو خود پنهنجن شعرن ۽ (رچنائن) جي معنيٰ اوتري نہ ٿيا ٻڌائي سگهن، جيتري سندن ڪو صحبتي ٻڌائي ٿي سگهيو! تڏهن آءٌ هن نتيجي تي پهتس تہ اهي شاعر، جيڪي ڪجهہ لکن ٿا سو پنهنجي عقل ادراڪ جي آڌار تي نٿا لکن، پر هنن جي اندر ۾ هڪ اندروني تحريڪ، روحاني وجدان ۽ سياويڪ سوجهي آهي، جا هنن کان اهي شعر چورائي ٿي—بالڪل

اهڙيءَ طرح جيئن اوهين سالڪن ۽ ولين کي ڏسو ٿا تہ هو پنهنجا مبارڪ لطيف ۽ پرحڪمت نڪتا ۽ گفتا بيان ڪندا رهندا آهن، پر خود پاڻ لہ پيا سمجهندا آهن تہ ڇا پيا چون ـ (ڇاڪاڻ تہ هنن کان اهو سيڪجهہ ڪنهن الاهي قوت هٿان چورايو ويندو آهي، ۽ هو وسيلو هوندا آهن). مون تي اهو واضح ٿي ويو آهي تہ شاعرن سان بہ ساڳيو معاملو آهي. مون ڏٺو تہ شاعر هڻ جي حيثيت سان هو اهو بہ سمجهي ويٺا آهن تہ شاعري جي موضوعن کان سواءِ هو ٻين موضوعن جو بہ ڪامل ادراڪ رکن ٿا، جن کان (يقيناً) هو بنهہ لاعلم هئا.

اهڙو ئي تجربو مون هنرمندن ۽ ڪاريگرن تي ڪيو ۽ ڏٺم تہ هو جيڪي ڪجهہ ڄاڻن ٿا، سو آءٌ نٿو ڄاڻان، تنهن حد تائين تہ هو مون کان وڌيڪ ڄاڻو ٿيا. پر صاحبو، انهن پيشيور ڪاريگرن سان بہ ساڳي ڪار هئي، جهڙي شاعرن بابت بيان ڪيم. يعني اهي ڪاريگر بہ پاڻ کي ٻين اهڙن معاملن جو بہ ڪاريگر سمجهن ٿا، جن جا هو ڄاڻو نہ آهن. هنن جي مثبت دانائيءَ تي هنن جي اها منفي سوچ غالب کان بہ وڌيڪ غالب هئي. هنن جي اها ڪوتاهہ انديشي هنن جي دور انديشي کان گهڻي وڌيڪ هئي.

تڏهن مون پنهنجي اندر مان ئي اهو جواب ڳوليو ۽ سوال ڪيم: "ڇا آءٌ جهڙو آهيان اهڙوئي رهندس ـ يعني نہ هنن جهڙو داناءُ نہ هنن جهڙو مورک، يا مون ۾ بہ هنن وانگر اهي ٻئي وصفون (ٻہ چٽائي) پيدا ٿينديون؟" مون کي پنهنجي من اندر مان جواب مليو تہ منهنجي لاءِ اهو ئي بهتر ٿيندو تہ آءٌ جهڙو آهيان اهڙوئي رهان ـ (يعني پاڻ ۾ اها ٻہ چٽائي پيدا نہ ٿيڻ ڏيان. جيڪي ڄاڻندو هجان سوئي ڄاڻڻ جو دعويدار هجان، انهيءَ کان گهٽ يا وڌ دانائي جي دعوىٰ نہ ڪريان).

صاحبو، آءٌ جي اهڙيون ڪوڇائون ۽ ڇهائون ڪندو رهيس، تنهن جي نتيجي ۾ مون خلاف ڪيتريون مخالفتون اٿي ڪڙيون ٿيون. ڏاڍيون تلخ، لاڳيتيون ۽ دائمي بغاوتون، جن جي نتيجي ۾ مون تي طرح طرح جا بهتان لڳايا ويا، جن مان هڪڙو اهو بہ هو تہ آءٌ دانائيءَ جو پرچارڪ آهيان. اهو هن سبب ٿيو آهي جو جيڪڏهن آءٌ ڪنهن موضوع تي ڪنهن شخص جي ڄاڻ جي دعوىٰ کي غلط ٿو ثابت ڪريان تہ ڏسڻ (۽ ٻڌڻ) وارا سمجهن ٿا تہ ان ريت آءٌ پاڻ پنهنجي ڏاهپ ٿو جتايان. جڏهن تہ انهيءَ صورتحال جي ٻي پختي حقيقت هيءَ آهي تہ:

> "سچي دانائيءَ جو اصل مالڪ خدا آهي، ۽ هي جي اسان کي الهام ملن ٿا، سو خدا جوئي هڪ وسيلو آهي، جن موجب اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو تہ انسان جي دانائيءَ جي ڪابہ اهميت نہ آهي يا بالڪل معمولي (اهميت) آهي."

۽ هو (خدا) منهنجي نالي کي هڪ حوالو نہ بلڪ هڪ مثال ڪري ٿو ٻڌائي تہ: "اوهان انسانن ۾ سڀ کان وڌيڪ دانا اهو آهي جيڪو سقراط وانگر پاڻ کي دانائيءَ جي معاملي ۾ ناقص ٿو سمجهي."

تہ صاحبو، اھوئي سبب آھي جو آءٌ ھڪ سچو اطاعت گذار ٿينجي جتي ڪٿي پند ڪندو وٺس ۽ خدا جي انھيءَ حڪم جي تعميل ۾ شھر توڙي ٻاھر جي جاتل توڙين اڻجاتل ڏاھن ۽ ڏاھپ جي دعويدارن کي تلاش ڪندو رھيس ۽ اھڙن ناليچڙھين ڏاھن جي سڪئين دعوائن کي رد ڏيندو غلط ثابت ڪندو رھيس ۽ انھيءَ ريت خدا جي مقصد جي پوئواري ڪندو رھيس. انھيءَ شغل ۾ آءٌ ايڏو رڌل رھيس جو پنھنجن سياسي توڙي ذاتي ڪمن کان بہ بي خبر ٿي ويس ۽ انھيءَ خدائي خدمتگذاري جي نتيجي ۾ ڪنگال ٿينجي ويس.

منھنجي نامقبوليت جو ھڪ ٻيو سبب بہ آھي - گھڻي تعداد ۾ نوجوان، جن جا پيئر شاھوڪار آھن ۽ جن وٽ واندڪائي بہ ھيڪاندي آھي، منھنجا ساٿاري ٿينجي ويا آھن، ڇاڪاڻ جو آءٌ جي ماڻھن کان سوال جواب ۽ آڏيون پڇائون ۽ دليلبازي ڪريان ٿو، تنھن ۾ ھنن کي ڏاڍو مزو ٿو ملي. پوءِ ھو مون کي ھڪ نمونو بنائي (ساڳئي نوع سان) ٻين ماڻھن سان سوال جواب ۽ دليلبازي ڪن. منھنجي خيال ۾ انھن نوجوانن کي وڏي تعداد ۾ دانائي جا دعويدار نادان مليو وڃن. نتيجو اھو ٿو ٿئي جو اھي ماڻھو ناراض ٿيو پون - انھن نوجوانن کان نہ، بلڪ مون کان! تنھنڪري اھي جتي ڪٿي اھي شڪايتون ڪندا وتن ٿا تہ سقراط نالي ھڪ وبا جي صورت خدائي فوجدار پيدا ٿيو آھي، جو نوجوانن جا ذھن خراب ڪندو رھي ٿو. پر جي اوھين انھن (شڪايت ڪندڙن) کان پڇو تہ سقراط ڇا ٿو چوي ۽ ڇا ٿو سيکاري، جو اھو بگاڙ ٿو پيدا ٿئي، تہ ھو ڪو جواب نٿا ڏيئي سگھن، ڇاڪاڻ جو جواب ھو ڄاڻن ئي ڪونہ ٿا، ۽ جيئن تہ ھو پنھنجي انھيءَ مونجھہ کي تسليم ڪرڻ بہ نٿا چاھين، تنھنڪري وري انھيءَ بھتانبازيءَ تي لھيو اچن تہ ھي فيلسوف پنھنجن شاگردن کي ڌرتيءَ جي تھن ۽ آسمانن جا ڀيد ٿو ٻڌائي، ديوتائن جو منڪر آھي ۽ ناقص دليلن سان غالب دليلن کي مغلوب ڪري ٿو ڏيکاري. ھو اھا حقيقت اصل تسليم نہ ڪندا تہ ھو نادان آھن ۽ نادانيءَ جي زعم ۾ مبتلا آھن. ان طرح ھو پنھنجي ئي ناموس بابت پنھنجي ئي حسد جو شڪار آھن (ناموس جي حرص ھنن کي حاسد بنائي ڇڏيو آھي، پنھنجي ناموس لاءِ پاڻ سان ئي حسد ڪن ٿا.)

توڙي ھو زور وارا آھن، تعداد ۾ بہ گھڻا آھن ۽ ھنن ڪي ھڪ "ظاھر ۾" دلچسپ ۽ ھوشياريءَ سان تيار ڪيل (ھي) مقدمو ملي ويو آھي. ھو ڪافي عرصي کان اوھان جي ڪنن ۾ مون بابت زھر اوتيندا رھيا آھن. تہ صاحبو، ميليطس، اني طس ۽ لائڪون اجھو انھن بنيادن تي مون مٿان ھي مقدمو مڙھيو آھي! ۽ منھنجي اھا صاف گوئي بہ منھنجي نامقبوليت جو ڪارڻ ٿي آھي، ۽ سچ پچ تہ اھوئي ثبوت آھي منھنجي بيان جي سچائيءَ جو. مون پاڻ تي لڳل بھتانن جي اصل نوعيت خوبي ۽ سچائيءَ سان بيان ڪئي آھي.

ھاڻي پھرين آءٌ ميليطس جي مڙھيل ڏوھن بابت پنھنجو بچاءُ پيش ڪندس. ھي صاحب وڏو اصول وارو ۽ وطن پرست ھئڻ جي دعوي ٿو ڪري. ھو چوي ٿو تہ سقراط نوجوانن جو ذھن ٿو بگاڙي ۽ رياست طرفان (سرڪاري طور) تسليم ٿيل ديوتائن کان علاوہ ڪن ٻين

ديوتائن جي وجود کي (بہ) تسليم ٿو ڪري. آءٌ چوان ٿو ته ميليطس هڪ گنڀير معاملي کي ذاتي هلڪائي سان پيش ڪيو آهي. جيئن ته هن هڪ اهڙي معاملي تي تشويش ظاهر ڪئي آهي جنهن معاملي سان هن ڪڏهن ڪو چاهہ رکيو نہ ڪو واسطو. ميليطس! تون اهو ئي ته چاهين ٿو نہ، تہ نوجوانن جا ذهن بهتر کان بهتر ٿيڻ جي اثر ۾ هجن؟ [ميليطس هاڪار ۾ ڪنڌ ڌوڻي ٿو]، تہ پوءِ مون کي ٻڌاءِ تہ نوجوانن جي ذهنن تي سٺو اثر ڪير پيو وجهي؟ منهنجي بري اثر جو تہ تو انڪشاف ڪيو ۽ مون کي آئي عدالت ۾ ڪڙهو ڪيو. پر ڪنهن سٺو اثر پيدا ڪرڻ واري جو نالو تہ ڳڻ. چوءِ تنهنجي زبان ڇو تارونءَ سان لڳي وئي؟ تہ صاحبو، ميليطس جو گنگ ٿي وڃڻ منهنجي دعويٰ جو ثبوت آهي تہ هن صاحب کي نوجوانن جي معاملن سان ڪڏهن ڪو چاهہ يا واسطو نہ رهيو آهي. ها ميليطس صاحب، ٻڌاءِ تہ نوجوانن کي سنوارڻ وارو ڪير آهي؟

”قانون!“ [ميليطس جواب ڏنو].

”صاحبو! اهو تہ منهنجي سوال جو جواب نہ ٿيو. الهن هستين جا نالا ٻڌايا وڃن، جن جو اولين فرض آهي قانون جي ڄاڻ رکڻ.“

”هي جيوريءَ جا ميمبر. سقراط، اهي صاحب قانون جو علم رکن ٿا.“

”تہ ڇا تنهنجو مطلب آهي تہ اهي صاحب نوجوانن جي تربيت ۽ هنن جي سڌار سنوار جا اهل (بہ) آهن؟“

”بالڪل.“

”هي سڀئي قانوندان يا هنن مان ڪي ٿورا؟“

”هي سڀئي.“

”واهہ واهہ، خيرخواهن جي زبردست کيپ موجود ڪئي وئي آهي! چڱو پلا، ميليطس صاحب، هي جي هيترا تماشبين هتي عدالت ۾ موجود آهن، اهي تہ ماڻهن تي ڪو سڌارڪ اثر رکن ٿا ڪي نہ؟“

”ها بالڪل رکن ٿا.“

”۽ پلا ڪائونسل جا ميمبر؟“

”ها يقيناً، ڪائونسلر قوم جي جوانن جو ذهن سنوارينڌڙ آهن.“

”چڱو، پلا اسيمبلي جا رکن بہ پڪ سان جوانن جو ذهن سڌاريندا ئي هوندا، بگاڙيندا تہ ڪونہ هوندا؟“

”ها، بلڪل.“ [ائينس شهر ۾ هڪ خاص ماڻهن جي بااختيار ڪائونسل ۽ هڪ عام ماڻهن جي اسيمبلي هوندي هئي.]

”تنهن جي معنيٰ تہ ـ مون هڪڙي کان سواءِ باقي ائينس شهر جو سمورو ئي آدم نوجوانن جو ذهن سڌارڻ جو ڪم ڪندڙ آهي ۽ آءٌ اڪيلو ئي هنن کي ڪاري رهيو آهيان؟“

”بالڪل بالڪل، ائين ئي آهي!“

”ميليطس صاحب، تو منهنجي اندر مان هڪ وڏي اوڻ جو پتو لڳايو آهي. منهنجي ذات مان هڪ وڏي خرابي ڳولي لڌي آهي. گهوڙن جي مثال جوئي مثال وٺو. گهوڙن کي سيکارڻ وارا (ماهر) تمام ٿورا هوندا آهن، جيڪي انهيءَ ڪم ۾ پڙ هوندا آهن. سڀئي ماڻهو، جيڪي گهوڙن تي سواري ڪري سگهندا آهن، تن کي گهوڙن جو سڌارڪ نه چئبو، بلڪ اهي ويتر بگاڙڻ وارا چئبا. انهيءَ حساب سان چئبو ته اسان جي نوجوانن جي نصيب جي ورچ اهو عجيب ڍنگ سان ٿي آهي، جو فقط هڪڙو شخص هنن کي ڪاري رهيو آهي ۽ باقي سڄي مخلوق هنن تي سڌاري جو اثر ڪندڙ آهي! وڌيڪ ڇا چئجي. ميليطس صاحب، انهيءَ حقيقت جو ڪافي ثبوت موجود آهي ته نوجوانن جي معاملن ۾ تو ڪڏهن ڪو فڪر نه ڪيو آهي نه ڪڏهن اهو سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي اٿئي ته هنن جي بگاڙ جو (اصل) سبب ڇا آهي؟

”هاڻي هڪ ٻيو نڪتو، ميليطس صاحب! سنجيدو ٿي ٻڌاءِ ته چڱن جي صحبت ۾ رهڻ بهتر آهي يا برن جي صحبت ۾؟ ڇا چڱي صحبت مان چڱائي ۽ بري صحبت مان برائي نٿي ملي؟“

”بالڪل صحيح آهي.“

”ڀلا توکي ڪو اهڙو ماڻهو سڄهي، جيڪو پنهنجن دوستن مان فائدي جي بدران ڇيهو پرائڻ چاهيندو هجي؟“

”يقينا“ ڪير به ڇيهو پرائڻ نه چاهيندو.

”تنهنجي چوڻ موجب آءٌ نوجوانن جو ڪردار بگاڙي رهيو آهيان ۽ ان طرح ”ارادتا“ خود هڪ جوکم جو ڪم ڪري رهيو آهيان، جو نيٺ ڇيهو مون کي به رسندو. ڇا آءٌ هن عمر ۾ ايتروئي نادان آهيان جو پنهنجي اهڙي هاڃيڪار فعل جي به سڌ نه اٿم؟ ڪوبه سمجهو ماڻهو جي ڪو اهڙو ڪم ته ڪري جنهن مان پس پيش هن کي ڇيهو رسڻو آهي ته پوءِ يقينا اهو ڪم هو ارادي سان نه بلڪ بي ارادي ٿو ڪري. جي ماڻهن تي منهنجو اثر غيرارادي عمل جي نتيجي ۾ آهي ته انهيءَ لاءِ مون کي عدالت ۾ گهلڻ جي بدران مون کي پنهنجي منهن سمجهائڻ وڌيڪ مناسب هو. انهيءَ مان منهنجي سڌار ٿئي ها. هتي عدالت ۾ ته سزائون ملنديون آهن، سڌار سنوار نه ٿيندي آهي. صاحبو، هيستائين اهو واضح ٿي چڪو ته ميليطس صاحب کي اصل معاملي (جوانن جي بگاڙ) جي نوعيت ۽ اهميت سان ڪا دلچسپي ناهي بلڪ مون سان عداوت آهي.“

”ميليطس صاحب، تون مون تي هي ڏوهه به رکين ٿو ته آءٌ رياست جي تسليم ٿيل ديوتائن کان علاوه ٻين مختلف ۽ نون ديوتائن ۾ يقين رکان ٿو. (ان وقت هڪ واحد لاشريڪ خدا جو تصور مفقود هو). خير، انهيءَ مان اهو ته ثابت ٿيو ته آءٌ خدائن جي وجود جو قائل آهيان ۽ مڪمل ناستڪ (منڪر) نه آهيان، ۽ ٻيو هي ته اهي مون وارا خدا مختلف آهن، يا اوهين اهو ٿا چئو ته آءٌ پاڻ به منڪر آهيان ۽ ٻين کي به انهيءَ ڪفر جي تلقين ڪندڙ آهيان؟“

”ها، اسان جو اهوئي چوڻ آهي“

”ڏاڍي حيراني جي ڳالهه آهي! اوهين چئو ٿا ته آءٌ سج ديوتا ۽ چنڊ ديوتا کي نٿو مڃان [تڏهن ائينس ۾ سج جي پوڄا جو رواج هو ۽ ان کي اپولو ديوتا تائين رسائيءَ جو وسيلو سمجهيو ويندو هو.] ۽ چوان ٿو ته سج محض هڪ پٿر آهي ۽ چنڊ به فقط ڌرتيءَ مان ئي نڪتل هڪ گِنڊو آهي. تڏهن ڇا آءٌ انڪساغورث جي نظرين کي پنهنجو نظريو ڪري پيو پڌايان؟ [انڪسا غورث سقراط کان اڳ جو فلاسفر هو ۽ سندس نظريو هو ته سج ۽ چنڊ ڌرتي جا ئي ٽُٽل ٽڪر آهن ۽ پنهنجي تکي رفتار ۽ چال سبب گرم ۽ سفيد ٿي ويا آهن].

”ميليطس، هي ته ٻڌاءِ ته دنيا ۾ ڪو اهڙو شخص هوندو، جيڪو انساني عمل ۽ چرپر جي حقيقت کي ته تسليم ڪندو هجي پر خود انسان (جي وجود ۽ حقيقت) کي تسليم نه ڪندو هجي؟ ڪو اهڙو ماڻهو به هوندو جيڪو گهوڙي جي ڪارج ۽ چرپر کي ته مڃيندو هجي پر خود گهوڙي جي وجود کان انڪاري هجي؟ جيڪو موسيقي جي حقيقت کي ته تسليم ڪندو هجي، پر (موسيقي جي خالق ۽ فاعل) موسيقار جي وجود کي نه مڃيندو هجي؟ ڇا ڪو اهڙو ماڻهو به ٿي سگهي ٿو جيڪو مافوق الفطرت عملن، سرگرمين ۽ چرپر کي ته تسليم ڪندو هجي (اهي ڪائناتي عمل، جيڪي اسين ڏسون سمجهون ۽ محسوس ڪريون ٿا، جيئن ڏينهن مان رات ۽ رات مان ڏينهن ٿيڻ وغيره) پر مافوق الفطرت هستين جي وجود کان انڪار ڪندو هجي؟ [يعني انهن ديوتائن جي وجود کي نه مڃيندو هجي جيڪي انهيءَ چرپر جا ذمه دار آهن.]

”نه، اهڙو ڪو ماڻهو نٿو ٿي سگهي.“

”ته صاحبو، جڏهن آءٌ ڪائنات ۾ ٿيندڙ عملن ۽ چرپر کي مڃان ٿو ته پوءِ يقينا انهن مافوق الفطرت هستين کي به مڃيندو ئي هوندس (جيڪي اهڙي چرپر پيدا ڪندڙ آهن). اسين جو اهو تسليم ڪريون ٿا ته اهي ئي مافوق الفطرت هستيون يا انهن جو اولاد اسان جا خدا آهن ته پوءِ آءٌ منڪر ڪيئن ثابت ٿيس. ميليطس محض روشني خاطر منهنجي ادراڪ جو امتحان پيو وٺي جو هڪ ئي وقت مون کي ڪافر ۽ ساڳي ئي وقت ايمان وارو پيو چوي يا هن کي مون لاءِ ڪو پيو الزام نه مليو. اها هڪ کلي اگرائي آهي، ارڏائي آهي يا بدمعاشي! ميليطس جي الزام کي رد ڪرڻ لاءِ مون جيڪي ڪجهه چيو سو ڪافي آهي — ته آءٌ گهڻي عداوت ۽ خصومت جو شڪار ٿيو آهيان ۽ — جي واقعي ڪا شيءِ ڪنهن جي تباهيءَ جو وسيلو ۽ ڪارڻ ٿي سگهي ٿي ته — اها خصومت ۽ عداوت منهنجي تباهي جو ڪارڻ ٿيندي، وسيلو ٿيندي. ميليطس يا انيطس خود نه بلڪ اها بهتان تراشي ۽ حسد مون کي برباد ڪري سگهن ٿا، جيڪي ماڻهن جي هڪ وڏي تعداد مون تي روا رکيا آهن. اهي ماڻهو اڳ به گهڻن بي گناهه انسانن جي تباهي جو ڪارڻ ٿيا آهن ۽ شايد (هميشه) ٿيندا رهندا. اهڙو ڪو امڪان ڪونهي ته هو مون کي ڇڏي ڏيندا (مون کي به ضرور ختم ڪندا).

هاڻي جي ڪير مون کان پڇي ته ميان سقراط، تون پنهنجي انهيءَ روش تي پشيمان نٿو ٿين، جنهن جي نتيجي ۾ توکي موت جي سزا جو خطرو درپيش ٿي سگهي ٿو؟ ته منهنجو

سڌو سنئون جواب ھي ٿيندو ته: دوستو! اوھين ڀُليا آھيو. جي اوھين سمجھو ٿا ته ھڪ لائق ماڻھو موت ۽ زندگيءَ جي امڪانن جي تور تڪ ۾ پنھنجو وقت خرچ ڪندو ھوندو ته اوھين ڀُليا آھيو. اھڙا (لائق) ماڻھو زندگيءَ جي ھر عمل ۽ معاملي ۾ فقط اھو نڪتو ڌيان ۾ رکندا آھن ته ھو جيڪي ڪجھ ڪري رھيا آھن، سو صحيح آھي يا غلط، نيڪ آھي يا بد. جيڪو ماڻھو ھڪ ڀيرو پنھنجي (حق جي) موقف تي قائم ٿي ويندو آھي، سو ذلت جي ڀيٽ ۾ موت ۽ خطرن جي پرواھ نه ڪندو آھي (ذلت جي ڀيٽ ۾ موت ۽ خطرن کي قبول ڪندو آھي).

ته صاحبو، انھيءَ ڪري ئي مون پنھنجي (قول ۽ فعل جي) ھر موڙ تي موت ۽ خطرن کي منھن ڏنو آھي ۽ جڏھن ته آءٌ سمجھان ٿو ته خدا مون کي ھڪ حڪيم ۽ فيلسوف جي زندگي گھارڻ لاءِ مقرر ڪيو آھي — ته آءٌ پنھنجي ۽ ٻين جي تشخيص ۽ تجزيو ڪندو رھان — ته انھن مرحلن ۾ به آءٌ موت ۽ خطرن کي منھن ڏيندو ئي رھيو آھيان.

آءٌ اوھان کي اھو به ٻڌائي ڇڏيان ته: موت کان خوف کائڻ به انھيءَ ئي احمقائي سوچ جو ھڪ رخ آھي، جنھن تحت ماڻھو پاڻ کي داناءُ ڄاڻندو ھجي ۽ حقيقت ۾ داناءُ نه ھجي (جيئن پاڻ کي داناءُ سمجھڻ جي نادالي ٿو ڪري، تيئن موت کان ڊڄڻ جي حماقت ٿو ڪري). انھيءَ کان ڪير انڪار ڪندو ته موت ھڪ سچي پچي وڏي نعمت آھي، پر تڏھن به ماڻھو موت کان ائين ٿا خوف کائن، ڄڻ موت ھڪ سچي پچي وڏي بدي يا بڇڙائي آھي. تنھن جي معنيٰ ته ماڻھو (اڪثر) منفي ۽ احمقائي سوچ ڌارين ٿا — اھا سوچ ھڪ ڏوھ آھي، بدي آھي، گناھ آھي. آءٌ ٻين ماڻھن کان اڳھو انھيءَ حساب سان مٿڀرو آھيان، جو آءٌ ڄاڻان ٿو ته موت کان پوءِ جي حالات کان اڻڄاڻ آھيان (انڪري موت کان ڊڄان نٿو) ۽ جيڪي حقيقي ظاھري مصيبتون آھن (زندگيءَ جون) تن کي حقيقي مصيبتون سمجھان ٿو — نعمتن کي نعمتون ۽ زحمتن کي زحمتون ئي سمجھان ٿو، تنھنڪري زحمتن کان البت ڊڄان ٿو ۽ نعمت سان محبت رکان ٿو.

ھاڻي فرض ڪريو ته اوھين مون کي ھن مقدمي مان آزاد ڪري ٿا ڇڏيو — جيئن منھنجي ھڪ مدعي انيطس چيو آھي ته يا ته مون کي عدالت ۾ حاضر ئي نه ٿيڻ کپي ھا، پر ھاڻي جي حاضر ٿيو آھيان ته پوءِ مون کي موت جي سزا اوس ملڻ کپي، ڇاڪاڻ جو آزاد ٿي آءٌ وري وڃي اھا فلسفي بازي ڪندس ۽ اوھانجن صاحبزادن جا ذھن بگاڙيندس — سو فرض ڪريو ته اوھين مون کي آزاد ڪريو ٿا انھيءَ شرط تي ته آءٌ پنھنجي سچ جي تلاش ۽ جستجو ڇڏي ڏيان، ته منھنجو جواب ھي ھوندو ته: آءٌ اوھان جو نيازمند ۽ جان نثار خادم آھيان، پر خدا جي اطاعت ۽ نيازمندي مون تي اوھان جي اطاعت کان وڌيڪ واجب آھي، تنھنڪري جيستائين زنده رھندس ۽ جيستائين منھنجيون قوتون ۽ صلاحيتون باقي رھنديون، آءٌ فلسفي ۽ حڪمت جي پرچار جو ڪم نه ڇڏيندس ۽ اوھان کي نصيحتون ۽ سٺيون صلاحون ڏيندو رھندس ۽ ھر ملڻ واري کي حق سمجھائيندو رھندس. آءٌ ائٿينس، جيڪو قوت ۽ دانائي وارو شھر آھي، جي رھواسين

کي انهيءَ فعل تـي شرم ڏياريندو ۽ ملامت ڪندو رهندس، جو هو پنهنجو وقت ۾ وقت ڌن ڪمائڻ ۾ خرچ ڪن ٿا ۽ سچ ماڻڻ، فهم ۽ ادراڪ پرائڻ ۽ روح جي ڪماليت حاصل ڪرڻ ڏانهن ڪو ڌيان لئا ڏين. جيڪي مون سان بحث تڪرار ڪندا، جيڪي ضد ڪندا ته هو اڳ ئي ڏاها آهن تن کي به آءٌ ڇڏي نه ڏيندس، بلڪ هنن کي نيڪيءَ جي صلاح ڏيندو رهندس آءٌ سيني سان سڪيا ۽ سيڪت جو اهو ورتاءُ ڪندو رهندس.

آءٌ اوهان کي يقين ٿـو ڏياريان تـه مون کي خدا جـي طرفان انهيءَ (پرچار) جو حڪم مليل آهي. منهنجو يقين آهي ته اوهان جي شهر تي جيڪي به نعمتون نازل ٿيون آهن تن مان سڀ کان وڏي نعمت منهنجي اها خدمت آهي، ڇاڪاڻ جـو آءٌ پنهنجو سڀو وقت اوهان کي اهائي صلاح ڏيندي گذاريان ٿو ته جي فڪر ڪريو ته پنهنجي جسم جو ۽ مال منال جو نه بلڪ پنهنجي روح کي وڌ ۾ وڌ اجارڻ جو فڪر ڪريو. آءٌ اهوئي پرچار ڪندو رهندو آهيان ته: ”نيڪي دولت مان نه آهي بلڪ دولت نيڪيءَ مان آهي، ۽ ٻيون ٻڻ سڀ نعمتون نيڪيءَ مان ملنديون آهن. فرد کي توڙي رياست (ملڪ ۽ حڪومت) کي.

هاڻي جي ڪير ائين ٿو چوي ته منهنجي انهيءَ پيغام جي نتيجي ۾ ئي لوجوانن جو ذهن بگڙي ٿو ته پلي ائين چوي ته هي پيغام ئي هاڃيڪار آهي (جو اهو الزام پيغام موڪلڻ واري تي ٿيندو) پر ڪير ائين نه چوي تـه منهنجو پيغام انهيءَ کان سواءِ ڪو ٻيو ۽ مختلف آهي (جو اهو الزام مون تي ٿيندو ته مون خدائي پيغام ۾ ردبدل ۽ خيانت ڪئي آهي).

تنهنڪري صاحبو! اوهين منهنجن مدعين جي دعويٰ کي وزن ڏيو يا نـه ڏيو. اوهين مون کي آزاد ڪريو يا نـه ڪريو پر، اوهين ڄاڻو ٿا ته آءٌ پنهنجي (سچ جي) روش تان اصل ڦرڻ وارو نه آهيان.“ ڇاهي مون کي هڪ ڀيرو نه بلڪ هڪ هزار ڀيرا مرڻو پوي.“

مهربان صاحبو، ياد رکو ته اوهين مون کي بي روڪ ڳالهائڻ جو اذن ڏئي چڪا آهيو ۽ منهنجو اهو يقين آهي تـه منهنجو بيان ٻڌڻ خود اوهان جي فائدي وٽان آهي. ياد رکو، ۽ يقين ڪريو، ته جي واقعي آءٌ اهوئي آهيان جيڪي ڪجهه هنن جي دعويٰ ٿو ڪريان (سچ ۽ نيڪيءَ جو پرچارڪ) ۽ اوهان مون کي موت جي سزا ڏني، ته منهنجي مرڻ ۾ منهنجو نه بلڪ خود اوهان جو زبردست نقصان ٿيندو.

ميليطس يا انيطس مون کي اصل ڪو به نقصان نٿا پهچائي سگهن، ڇاڪاڻ تـه هنن وٽ (نفعي نقصان جو) اختيار ئي ناهي. جيئن ته آءٌ اهو مڃان ئي نٿو ته خدا جو قانون ڪنهن بدتر انسان کي اهو اختيار ڏيندو هوندو تـه هو ڪنهن بهتر انسان کي ڪو نقصان پهچائي سگهي. بيشڪ منهنجا مدعي مون کي موت جي سزا ڏياري سگهن ٿا يا ديس نيڪالي ڏياري سگهن ٿا يا مون کي شهري حقن کان محروم ڪرائي سگهن ٿا- پر، جي هو اهو به سمجهن ٿا تـه اهي سزائون (واقعي) ڪي آزار ۽ عذاب آهن تـه هو ڀُليل آهن. آءٌ انهن ڀوڳنائن کي آفتون يا عذاب نٿو سمجهان، بلڪ منهنجو ايمان آهي تـه انهن ڀوڳنائن کان وڌيڪ بڇڙو اهو ڪم آهي جيڪو هي مدعي ڪري رهيا آهن- يعني هڪ بي گناهه کي موت جي سزا ڏيارڻ جي ڪوشش

انهيءَ حساب سان اسين هتي جو بچاءُ ۽ صفائي پيش ڪري رهيو آهيان، سا پنهنجي ڀلي لاءِ نه بلڪ اوهان جي ڀلي لاءِ پيش ڪري رهيو آهيان. آءٌ اوهان جي وڪالت ڪري رهيو آهيان، نه پنهنجي. آءٌ اوهان کي خدا جي عطا ڪيل منصب ۽ اختيار جي غلط استعمال کان بچائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان، جي اوهان مون کي موت جي سزا ڏني ته پوءِ منهنجو بدل اوهان کي آسانيءَ سان نه ملندو. هيءَ هڪ چٽي حقيقت آهي جيتوڻيڪ ظاهر ۾ چرچي جهڙي ٿي نظر اچي- ته خدا مون کي خاص طور هن شهر تي مقرر ڪيو آهي. جيئن هڪ اعليٰ نسل جي گهوڙي کي محض پنهنجي مواڙ بت ۽ بدن جي سبب سستي چڙهندي آهي ته هن کي اٿارڻ ۽ هوشيار رکڻ لاءِ ڪنهن ڏنگدار مک جو هئڻ ضروري ٿي پوندو آهي. آءٌ سمجهان ٿو ته خدا مون کي هن شهر سان انهيءَ ڏنگدار مک جو ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ وابسته ڪيو آهي، ۽ آءٌ ڪڏهن هتي ويهان ٿو ڪڏهن هتي، جتي ڪٿي هجان ٿو، اوهان کي اياريندو اٿاريندو هوشيار ڪندو، قائل ڪندو ۽ جهڻيون ڏيون ڪندو ٿڪان نٿو، سو اوهان کي منهنجي جاءِ ڀرڻ لاءِ ڪو ماڻهو نه ملندو ۽ جي منهنجي صلاح مڃو ته (پنهنجي ئي فائدي ڪاڻ) مون کي ڇڏي ڏيو. پر آءٌ ڏسان پيو ته اوهين (منهنجي هن دانهن ڪوڪ تي فقط ايترو ڪندا جو) پنهنجي انهيءَ ڪُهر مان سجاڳ ٿيندا ۽ ڪاوڙجي مون کي ختم ڪري ڇڏيندا ۽ وري ستهي پوندا، جيستائين ڪ خدا منهنجي جاءِ تي ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ کي موڪلي.

پلا جي اوهان کي انهيءَ حقيقت ۾ شڪ آهي ته آءٌ خدا جو مقصد پورو ڪري رهيو آهيان ته پوءِ پنهنجي خاطريءَ لاءِ اوهين هن طرح معاملي جو جائزو وٺو- ڏسو ته آءٌ نيڪيءَ جو پرچار ڪندي پنهنجن ذاتي معاملن ۽ پنهنجي اهل عيال کان به غافل ٿي ٿو وڃان، ذلتون ۽ تڪليفون سهان ٿو پر ان ۾ مون کي ڪو مادي ۽ مالي فائدو يا دل جي سڪٽي وروتهه ئي ٻئي ملي، تنهن جي معنيٰ ته منهنجو اهو ڪم عام رواجي انساني عمل نه آهي نه ته اصل معاملو سمجهڻ لاءِ هيڏو بحث مباحثو نه ڪرڻو پوي ها. (پر منهنجو ڪم غير رواجي ڪم آهي). ۽ منهنجا مدعي هزار نرلڄائي جي باوجود اجا ايڏي منهن جي پڪائي نه ڪري سگهيا آهن جو اهو ثابت ڪري سگهن ته آءٌ هڪ پيشيور ۽ اجوري تي ڪم ڪندڙ معلم آهيان- ته صاحبو، منهنجي غريبي ۽ مسڪيني منهنجي عرض احوال جو وڏو ثبوت آهي.

برابر اهو عجيب ٿو لڳي جو آءٌ هن ريت ماڻهن کي صلاحون ۽ نصيحتون ڏيندو رهان ٿو توڙي هنن جي شخصي معاملن ۾ به هنن کي واٽون ڏيکارڻ جي ذميداري پوري ڪريان ٿو، مگر اوهان سڀني جو ڪو ميڙ ڪٺو ڪري سياسي ۽ ملڪي معاملن تي تقريرون نٿو ڪريان، تنهن جو سبب به اهوئي آهي جو آءٌ هڪ الهيٰ ۽ رباني آزمائش جي اثر هيٺ اچي ويو آهيان. هڪ خدائي مقصد پورو ڪري رهيو آهيان، جنهن کي ميليطس صاحب مون لاءِ هڪ تهمت بڻائي ڇڏيو آهي. انهيءَ الهيٰ آزمائش جي ابتدا منهنجي ننڍپڻ کان ٿي. مون کي هڪ طرح جو آواز ٻڌڻ ۾ ايندو هو، جو هميشه مون کي منهنجن رواجي ڪمن ۽ ارادن کان روڪيندو هو، پر

ڪنهن خاص ڪم تي مجبور به نه ڪندو هو. جي آءٌ رواجي ڪمن ۾ پوان ها ته سياست ۾ حصو وٺان ها، جنهن جي نتيجي ۾ -- پاڻ کي توڙي اوهان کي ڪو فائدو پهچائڻ کان سواءِ ئي -- پنهنجو سر وڃائي ويهان ها.

مهرباني ڪري منهنجي هن صاف گوئي تي ناراض نه ٿجو. ظاهر آهي ته جيڪو ماڻهو پوري هوش حواس سان اوهان جي يا ڪنهن جمهوري اداري جي مخالفت ڪندو، خود سياسي ڪمن کان پاسو ڪندو ۽ سياسي غلاطين ۽ بي قاعدگين کان بچڻ جي ڪندو، سو مشڪل سان ئي (اوهان جي) عتاب کان بچندو.

جيڪو انصاف جو سچو سورمو آهي، سو جي زنده رهڻ چاهي -- ڪٿي ٿوري وقت لاءِ سهي -- تنهن کي کپي ته گوشه نشيني اختيار ڪري ۽ سياست کي اڪيلو ڇڏي ڏي.

هن سلسلي ۾ آءٌ ڪي حقيقي دليل پيش ڪندس، جن کي اوهين جيڪر قدر جي نگاهه سان ڏسي ۽ سمجهي سگهو ته اوهان کي معلوم ٿيندو ته آءٌ محض موت جي خوف کان ڪنهن قوت آڏو جهڪڻ وارو نه آهيان، نه ته ظاهر ۾ اها هڪ رواجي ڳالهه آهي: ڪائونسل جي چونڊيل ميمبر جي حيثيت سان آءٌ هڪ واحد شخص هوس، جنهن اوهان جي غيرآئيني ڪمن جي مخالفت ڪئي، بنان ڊپ ڊاءِ جي اوهانجن غلط فيصلن جي خلاف راءِ ڏنم، اوهين مون کان ناراض ٿيا، مون کي خطرناڪ نتيجن جون ڌمڪيون ڏنيون ويون، پر مون حق ۽ قانون جو پاسو نه ڇڏيو ۽ اوهان سان ناجائز ڪمن ۾ شريڪ نه ٿيس. اهو سڀڪجهه تڏهن ٿيو، جڏهن پاڻ وٽ اڃا جمهوري راڄ هو. پوءِ جڏهن امراءِ جي حڪومت (آليڪارچي) آئي ته هنن (اڃا وڌيڪ انياءَ ڪيا ۽) وڌ کان وڌ ماڻهن کي پنهنجين بڇڙاين ۾ ملوث ڪرڻ ۽ ڦاسائڻ لاءِ قدم کنيا. اهڙين حالتن ۾ به مون موت جي خوف کان آزاد رهي، حق ۽ انصاف جو عملي ساٿ ڏنو. حڪومت ۽ ان جا حواري اهي ظالمانا ڪم ڪندا رهيا ۽ آءٌ گهر هليو آيس (حڪومت جو ساٿ نه ڏنم). حڪومت مون کي موت جي سزا ڏيڻ جا سانباها ڪيا، پر انهيءَ کان اڳ اها پاڻ ئي ختم ٿي وئي، نه ته منهنجو بچڻ مشڪل هو. منهنجي هن دعويٰ جا هتي ڪيترا شاهد موجود آهن.

اوهين سمجهو ٿا ته آءٌ حڪومت جي ناجائز ڪمن ۾ شريڪ ٿي به عزت جي زندگي گذاري سگهان ها؟ نه صاحبو نه! ويتر آءٌ حق جو پرچار ڪرڻ کان به وڃان ها. بهرحال آءٌ هميشه حق ۽ انصاف تي قائم رهيو آهيان ۽ ان سلسلي ۾ مون انهن سان به ڪا رو رعايت نه ڪئي آهي، جن کي عام طور تي ڏاڍي بدنيتي سان منهنجو شاگرد چيو وڃي ٿو. نه مون پنهنجي پرچار جو ڪڏهن ڪو اجورو ورتو آهي، نه ڪڏهن غريب امير جو فرق رکيو اٿم. مون هميشه رياڪاري ۽ منافقت کان سواءِ حق جو کليو پرچار ڪيو آهي. پوءِ جي ڪو ماڻهو سلڇڻو ٿيو آهي يا ڪلڇڻو، ته انهيءَ لاءِ آءٌ ذميوار نه آهيان، ڇاڪاڻ ته فقط پرچار منهنجي ذمي آهي، ڪنهن کي نيڪ يا بد بنائڻ منهنجي ذمي ۽ اختيار ۾ نه آهي.

۽ جي آءٌ ڪن ڪي ڪاريندو رهيو آهيان، ته ڏسو ته هتي ڪيترا ماڻهو موجود آهن، جن جوانيءَ ۾ منهنجي تقليد ڪئي آهي ۽ هاڻي وڏي عمر جا آهن، توڙي انهن جا مٽ مائٽ به موجود آهن، جي يقينا شاهدي ڏيندا ته مون هنن کي ڪاريو ناهي، سڌاريو آهي. پر منهنجا مدعي انهن جي شاهدي وٺن ئي ڇو ٿا!

ٿي سگهي ٿو اوهان ۾ ڪو اهڙو هجي، جنهن کي اهو ڏکيو لڳي ته جڏهن مٿس هن کان به ننڍڪ گهٽ سنگين ڏوهن تي مقدمو هلايو ويو هو، تڏهن هن عدالت جي اڳيان لڙڪن جا سمونڊ هاري هاري دردڀريون درخواستون ڪيون ۽ پنهنجن ننڍن ٻارن کي به آڻي عدالت ۾ ويهاريو ته جيئن وڌ ۾ وڌ همدرديون ماڻي، دوستن ۽ مائٽن کان سفارشون ڪرايائين، پر هڪ آءٌ آهيان جو موت جي سزا جو انديشو هوندي به ائين نه پيو ڪريان. ٿي سگهي ٿو اوهان مان ڪو انهيءَ ڪري ڪاوڙجو مون سان حسد ۽ تعصب ڪرڻ لڳي ۽ خار ۾ اچي منهنجي خلاف راءِ ڏي — ته انهيءَ صاحب کي آءٌ عرض ڪندس ته: جيئن هومر چوي ٿو ته ”آءٌ ڪنهن وڻ يا جبل جو ڄائو نه آهيان، بلڪ هڪ انسان جو اولاد آهيان.“ تيئن آءٌ به انسان جو اولاد آهيان، منهنجا مائٽ به آهن ۽ منهنجا ٽي پٽ به آهن، جن مان ٻه ته ننڍا معصوم آهن، پر آءٌ انهن کي ڪڏهن عدالت ۾ آڻي نه ويهاريندس، نه اوهان کي ايلاز ڪندس ته مون کي آزاد ڪريو، ڇو؟

— انهيءَ جو سبب اهو نه آهي ته آءٌ هوڏي آهيان يا اوهان سان ڪا نفرت اٿم، نڪي انهيءَ ۾ ڪو منهنجي بهادري يا بزدلي جو ڪو سوال آهي، بلڪ سبب هي آهي ته: منهنجي خيال ۾ منهنجي، اوهان جي ۽ ملڪ جي ناموس انهيءَ ۾ آهي ته آءٌ پنهنجي جان بچائڻ لاءِ ڪو اهڙو ڪريل طريقو اختيار نه ڪريان. جيتري منهنجي عمر آهي ۽ جيترو منهنجو ناماچار آهي — غلط ڪي صحيح — بهرحال عام طور تي اهو سمجهيو وڃي ٿو ته آءٌ - سقراط - عام ماڻهن کان مختلف سڀاءُ ۽ مختلف ڪردار جو ماڻهو آهيان. (انڪري مون کي ڪريل حرڪتون نا ٺهن ڪرڻيون) سياڻپ، حوصلي ۽ ٻين اهڙين نيڪين ۾ نالو رکڻ واري ڪنهن به شخص لاءِ اها ذلت جي ڳالهه ٿيندي، جي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ اهڙو رستو اختيار ڪري. مون ڏٺو آهي ته ڪي اعليٰ درجي تي پهتل ماڻهو به مقدمي ۾ ڦاسڻ بعد پنهنجي بچاءَ لاءِ نيچ طريقا اختيار ڪن ٿا، ڄاڻ ته زندگيءَ تان هٿ ڪڻڻ هنن لاءِ وڏي دهشت جي ڳالهه آهي. هو سمجهن ٿا ته موت جي سزا کان بچي هو امر ۽ لازوال ٿي ويندا. اهڙي قسم جا ماڻهو شهر (ملڪ ۽ قوم) لاءِ خواري جو سبب ٿا ٿين. اهڙن ماڻهن جي ننڍا ٿيڻ گهرجي، جيڪي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ ڏاڍا ڏکڻائڪ ناٽڪ ٿا پيش ڪن.

ها البت هر ماڻهوءَ لاءِ اهو برحق آهي ته هو (پنهنجي مقدمي ۾) عدالت جي اڳيان سڀ حقيقتون بيان ڪري ۽ عدالت کي دليلبازي سان قائل ڪري. عدالت انهيءَ ڪري نه لڳائي وڃي ته اها انصاف کي خيرات ڪري ورهائي، بلڪ عدالت جو منصبي فرض آهي ته

ڏسي ته انصاف جي اصل تقاضا ڇا آهي، حق ڇا آهي ۽ ناحق ڇا آهي. جيوري جو فرض آهي بي رياثي سان فيصلو ڏيڻ. نه جوابدار کا غلط بياني کري عدالت تي غلط اثر قائم کري نه عدالت کا غلط سوچ رکي ۽ جوابدار تي کو اثر وجهي. ائين ته پٽي ڊريون ڏوهي ٺينديون.

تنهنکري صاحبو، آءٌ اداکاري کي وسيلو بنائي اوهان تي اثر وجهڻ جي کوشش نه کندس. ائين کري ته آءٌ پنهنجي مذهبي فرض کان ڦرڻ جو ڏوهي ٺيندس ۽ اوهان جي نظرن ۾ به کرندس. منهنجي بيباکيءَ تي اوهين به ناراض نه ٿيو. منهنجي هر ايجا حرکت چڻ اهو ثابت کندي ته منهنجي مذهبي عقيدي جا بنياد کمزور هئا! ائين ته اوهين به مذهب کان بيزار ٿيندا! نه صاحبو نه، مون کي مذهب تي پورو ۽ سچو اعتقاد آهي—منهنجي مدعين جي مذهبي اعتقاد کان وڌيک پختو.

هاڻي آءٌ پنهنجو معاملو اوهان تي ۽ خدا تي ٿو ڇڏيان ته—فيصلو کيو وڃي ته منهنجي لاءِ ڇا بهتر آهي ۽ اوهان لاءِ ڇا بهتر آهي.

[عدالت سقراط کي ڏوهي کيو، ۽ ميليطس عدالت کي درخواست کئي ته سقراط کي موت جي سزا ملي].

تنهن تي سقراط عدالت کي هن طرح خطاب کيو: (سزا کاڌل ڏوهيءَ کي اهڙا بيان ڏيڻ جي مهلت ڏني ويندي هئي).

صاحبو، اوهان جو فيصلو ٻڌي کو ڏک نه ٿيو، ۽ انهيءَ جا گهڻا سبب آهن، جن مان سڀ کان وڏو سبب هي آهي ته مون کي اهڙي فيصلي جي اڳ ئي اميد هئي. البت مون کي ووٽن جي تعداد ڏسي ڏاڍي حيراني ٿي ته معاملو بس ٿوري تسان منهنجي برخلاف ٿيو. [٢٢٠ سقراط جي حق ۾ ۽ ٢٨٠ هن جي خلاف پيا. جيوري جا کل ميمبر ٥٠٠ هئا]. هاڻي قاعدي موجب مون کي هک متبادل سزا جي درخواست ڏيڻي آهي—(جوابدار پنهنجي سزا جي بدل طور ٻي کابه سزا اڳي سگهيو ٿي). ظاهر آهي ته اها متبادل سزا کا وڏي سزا هئڻ گهرجي. پنهنجي "ڏوهه" جي سزا طور آءٌ آخر کهڙي پوڳنا جي درخواست کري سگهان ٿو؟ مون عام رواجي سکون واري حياتي کڏهن نه گهاري آهي، کڏهن اهڙن معاملن جو فکر نه رکيم، جن جو عام ماڻهو فکر رکندا آهن—نه ڌن ميڙڻ جي کوشش کيم، نه کو آرام وارو گهر ٺاهڻ جي، نه کو عهدو حاصل کيم، نه ئي کنهن ٻي سرگرمي ۾ حصو ورتم، نه تقريرون نه تنظيمون ئي گڏجاڻيون. کڏهن ته آءٌ پاڻ سوچيندو هوس ته جي انهن اصولن تي سختيءَ سان قائم رهيس ته جيئڻ مشکل ٿي پوندو.

آءٌ اوهان ۾ پرچار کندو رهيس ته انفرادي معاملن ۾ پنهنجن ظاهري ۽ دنيوي فائدن تي گهٽ ۽ پنهنجي باطن جي سڌاري تي گهڻو ڌيان ڏيو ۽ اجتماعي (سماجي ۽ قومي) معاملن ۾ وري فائدن کي گهٽي اهميت ڏيو ۽ عام رواجي اصلاح کي گهٽ. اهوئي اوهان جو عام اصول هئڻ گهرجي. هک اهڙي پرچارک کي کنهن انعام جو حقدار نه سمجهو ٿا؟ اهڙي سڌارک کي

گهڻي سڪون ۽ فرصت جي ضرورت هوندي آهي، تنهنڪري سرڪار کي کپي ته اهڙن ماڻهن لاءِ زندگيءَ جون ضرورتون مفت موجود ڪري، جاڪاڻ جو هو اولمپڪ رانديگر فاتح کان وڌيڪ انهن سهولتن جو حقدار آهي. مثال طور رانديگر اوهان کي فتح جي هڪ ”شڪل“ ڏين ٿا، جڏهن ته آءٌ اوهان کي ان جي ”حقيقت“ ٿو ڏيان.

اوهين منهنجي بيان سان منهنجي خودسر هئڻ جو اثر وٺندا هوندا، پر حقيقت ان جي برخلاف آهي. جا ڪجي جو مقدمي لاءِ فقط هڪڙو ڏينهن ٿو ڏنو وڃي ۽ ايتري وقت ۾ اوهان کي قائل ڪرڻ مشڪل آهي. خير- مون هاسيڪار ڪنهن سان بدخواهي نه ڪئي آهي. سو سائين، جڏهن موت مي سزا جي باري ۾ ٿي اٿو جاڻان ته سٺي شئي آهي يا بري، ته باقي ان جي متبادل سزا بي ڪهڙي تجويز ڪريان؟ سو جي ڪا ڳالهه تجويزئي ڪرڻي آهي ته منهنجي اها تجويز وٺو جا هيئنر ظاهر ڪيم ته: ذهني اخلاقي تبليغي ڪم ڪرڻ وارن کي وڌ ۾ وڌ سڪون ۽ فرصت ڏيڻ لاءِ حڪومت هن جون بنيادي ضرورتون پوريون ڪري.

حياتي مون کي ايتري ڪڙي ۽ ڪانهي ۽ ان کي بچائڻ لاءِ جيڪر هٿ پير هڻان. ڏسان پيو ته اوهين ۽ هاڻي بيزار پيا ٿيو ۽ معاملو ختم ڪرڻ پيا چاهيو. آءٌ اهو به ڏسان پيو ته جي متبادل سزا جي طور ديس نيڪالي قبول ڪري ڪنهن ٻئي ديس ڏانهن هليو ويندس ته اتي به منهنجو ههڙوئي حشر ٿيندو، جاڪاڻ جو سچ جو پرچار ڪرڻ کان آءٌ اتي به نه رهندس، انهيءَ ڪم تان دستبردار ٿيڻ کي آءٌ وڏي نافرماني ٿو سمجهان. اوهين منهنجي ڳالهه نه سمجهندا ۽ آءٌ پنهنجو ڪم نه ڇڏيندس. [نيٺ جيوري موت جو قطعي فيصلو ٻڌايو].

سقراط باقي بيان ڏنو:

چڱو صاحبو! اوهين ٿوري ۽ وقتي فائدي خاطر (هن عظيم) شهر تي بدناميءَ جو اهو داغ لڳائڻ جو فيصلو ڪري ئي چڪا آهيو. ظاهر آهي ته اوهان تي اها ملامت اوس ٿيندي ته اوهان سياڻي سقراط کي ماري ڇڏيو، ۽ هن شهر جو نالو (هميشه) انهيءَ حوالي سان ورتو ويندو.

هاڻي جيئن ته منهنجي حياتي باقي ڪي گهڙيون وڃي بچي آهي ته پهرين آءٌ الهن صاحبن سان مخاطب ٿيندس، جن منهنجي سزا جي حق ۾ راءِ ڏني.

ته صاحبو: اوهين بيشڪ سمجهو پيا ته منهنجي سزا برحق آهي، ان ڪري جو منهنجا جوابي دليل ناڪافي ۽ بيوزن آهن، پر حقيقت ائين نه آهي. اصل حقيقت هيءَ آهي ته منهنجي بيان ۾ اها ارلجائي ۽ ديده دليري نه هئي جيڪا اوهان کي متاثر ڪري سگهي (انهيءَ لحاظ کان ته برابر منهنجو بيان بيوزن ۽ ناڪافي هو)، نه مون کان اها چاپلوسي ٿئي ها اوهان کي خوش ڪري سگهي. اوهان پانيو ته آءٌ روئندس، ايلاز ۽ منٿ ميڙ ڪندس ۽ اهو سڀڪجهه ڪندس جيڪي منهنجي شان جي خلاف آهي، جيڪي ڪجهه ڏسڻ ۽ ٻڌڻ جا اوهين هميشه کان هيراڪ ۽ شوقين آهيو. مون موت کان خوف نه کاڌو ۽ اهڙا ڪريل طريقا نه ڪيم، توڻين جنهن الداز سان پنهنجو مؤقف اختيار ڪيم، تنهن تي مون کي ذري به پشيماني نه ٿي آهي. اهڙو عزت ۽

وقار جو طريقو اختيار ڪري موت قبولڻ اهيءَ ڪان بهتر آهي، جو نيچ رستو اختيار ڪري زندگي ماڻيان. جنگ جو ميدان هجي يا عدالت جو ايوان، موت کان بچڻ لاءِ اهڙا ڪريل طريقا اختيار ڪرڻ ۽ بازاري حرفتن جو سهارو وٺڻ ٻنهي غلط آهي- اها ٻنهنجي مقصد سان غداري ٿيندي.

ياد رکجو، ته هن دنيا ۾ اصل مسئلو اهو نه آهي ته موت کان ڪيئن بچجي، بلڪ (انسان لاءِ) اصل مسئلو هي آهي ته بدڪاري ۽ غلط ڪاريءَ کان ڪيئن بچندو رهي، جا موت کان وڌيڪ گهڻي تکي ۽ تيز رفتار هوندي آهي. مون سان ته معاملو ٻيو ٿيو — آءٌ ٻڍو ۽ سست رفتار ماڻهو موت کان ٻ ڀوڻتي رهجي ويس، جيڪو خطا جي معاملي ۾ خود ڍلي رفتار وارو آهي. يعني مون کان اهو سست رفتار موت ٻ. گوءِ کڻي ويو ۽ اوهين جي چالاڪ ۽ آهيو ۽ تيز رفتار ٻ آهيو، سي وري خطا ۽ پاپ جي معاملي ۾ ڀوڻتي رهجي ويا، يعني اوهان کي وري پاپ مات ڏئي ويو، جو اسان کان وڌيڪ تکو آهي- (موت ۽ گناه ٻئي جڻ هڪ ٻئي سان ڊوڙ پچائيندا آهن، پوءِ ڪو انسان گناه کان بچڻ لاءِ موت کي وجهو گلي لڳائي، ڪو موت کان بچڻ لاءِ وڃيو گناهن ۾ پوي). ته سائين، مون خطا کان بچڻ لاءِ موت قبوليو اوهان جي هٿان.

جڏهن آءٌ عدالت مان نڪرندس ته منهنجي هٿ ۾ اوهان جو عطا ڪيل موت جو پروانو هوندو ۽ جڏهن اوهين هتان نڪرندا ته اوهان جي هٿن ۾ "سچ" جي عدالت جا جاري ڪيل حيف ملامت جا پروانا هوندا. اوهان جي ڪمينپائي ۽ سياهڪاري تي ڏنل فيصلا! ۽ جيئن مون پنهنجي سزا قبول ڪئي آهي، تيئن اوهان کي ٻ پنهنجي سزا قبول ڪرڻي پوندي. بهرحال هي ته اوس ٿيڻو ئي هو ۽-

- منهنجي خيال ۾ انجام بهتر ئي ٿيو آهي.

هاڻي، منهنجي زبان ڪي حقيقتون بيان ڪرڻ لاءِ بي قابو ٿي رهي آهي، ڇاڪاڻ ته هن وقت جنهن وات تي بيٺو آهيان، اتي الهام ۽ القاءَ انسان ڏانهن جلد ايندا آهن. ته پڌوءِ آءٌ اوهان کي خبر ٿو ڏيان ته جيئن ئي منهنجي سزا تي عمل ٿيندو ۽ آءٌ دنيا مان رخصت ٿيندس، تيئن ئي انتقام ۽ عذاب اوهان تي نازل ٿيڻ لڳندو ۽ اها سزا اوهان لاءِ سخت عذاب جو سبب ٿيندي بنسبت انهيءَ سزا جي، جا اوهين مون کي ڏئي رهيا آهيو. اوهان سمجهيو آهي ته مون کي سزا ڏيڻ کان پوءِ اوهين وڌيڪ ننڊا ۽ نڪته چيني کان محفوظ ٿي ويندا، پر ياد رکجو ته نتيجو انهيءَ جي برخلاف ٿيندو. منهنجي مرڻ پڄاڻان اوهين وڌيڪ لعنت ۽ ملامت جو شڪار ٿيندؤ. منهنجا پوئلڳ ۽ پيروڪار اوهان لاءِ مون کان وڌيڪ ڏکيا ثابت ٿيندا.

جي اوهين ڪنهن کي موت جي منهن ۾ ڏيڻ کي پنهنجن غلط ڪارين تي ٿيندڙ حيف ملامت کان بچڻ جي تدبير ٿا سمجهو ته پوءِ اوهان جي سمجهه ۾ ڪا سان ڪا خامي آهي. انهيءَ قسم جو "فرار" نڪو ممڪن آهي، نه ئي مناسب آهي. ماڻهن جا وات بند ڪرڻ بجاءِ

پنهنجو ڪردار ۽ عمل سڌارڻ وڌيڪ بهتر آهي. انهن لاءِ جن منهنجي موت جي سزا جي حمايت ڪئي آهي، هي منهنجو آخري پيغام آهي.

۽ هاڻي منهنجو رخ انهن ڏانهن آهي، جن منهنجي موت جي سزا جي مخالفت ڪئي ۽ منهنجي آزاديءَ جي سفارش ڪئي:

آءٌ اوهان سان ٻه چند اکر ڳالهائيندس ته جيئن اوهين منهنجي انجام جي حوالي سان پنهنجي سوچ ۽ فڪر جي واٽ ڳولهيو. عملدار پنهنجي ڪم ۾ مشغول آهن ۽ آءٌ اجا موت جي جاءِ تي نه پهتو آهيان. اوهين منهنجا دوست ۽ خيرخواهه آهيو ۽ آءٌ چاهيان ٿو ته منهنجي معاملي ۾ صحيح رخ سان ڏسو.

جيوري جا احترام لائق صاحبو! سچ ته فقط اوهين ئي اهڙن اکرن سان مخاطب ٿيڻ جي لائق آهيو (جن منهنجي حق ۾ انصاف ڪيو). مون کي هڪ زبردست تجربو ٿيو آهي. اڳي هيئن ٿيندو هو جو اهو هاتفي آواز، جيڪو لاڳيتو مون تائين پهچندو هو، سوئي هردم منهنجو ساٿي ۽ هر راهه هوندو هو ۽ مون کي ذري پرزي جيتري رواجي ڪان رواجي خطا تي ٻه جهل پل ڪندو هو، پر هاڻي (اڄ) مون سان هي پهريون ئي معاملو ٿيو آهي، جو انهيءَ هاتفي آواز ڪنهن به مرحلي تي مون کي روڪ نه ڪئي آهي، نه ڪو بچاءُ جو اشارو ڏنو آهي، جڏهن ته اوهين سمجهو پيا ته (اوهان جي ليکي) آءٌ هڪ وڏي مصيبت (موت) کي قبول ڪرڻ جي غلطي ڪري رهيو آهيان! انهيءَ اشاري مون کي ان وقت به نه روڪيو جنهن وقت اڄ صبح آءٌ گهر کان نڪتس، نه ان وقت جڏهن آءٌ عدالت ۾ اچي ويٺس ۽ نه ئي انهيءَ بيان جي دوران جو مون هتي ڏنو، جڏهن ته اڳي اهو آواز مون کي منهنجي گفتگو جي وچ ۾ به ٽوڪيندو هو—
تنهن جو مطلب آهي ته منهنجو اهو ايقان صحيح ۽ پختو آهي ته منهنجي زندگيءَ جو هي حادثو، يعني هي مقدمو ۽ موت جي سزا مون لاءِ هڪ وڏي رحمت آهي ۽ جي اسين موت کي هڪ بڇڙي شيءِ ٿا سمجهون ته اها اسان جي غلط سوچ آهي. جي آءٌ ڪنهن خراب انجام ڏانهن وڌندڙ هجان ها ته منهنجو اهو همراهه مون کي ڪا روڪ ضرور ڪري ها.

موت جي هڪ نعمت هئڻ جا پيا به ڳهڻائي بنياد ۽ دليل آهن، جن تي اسين پنهنجون بهتر اميدون ٻڌي سگهون ٿا. موت—هنن ٻن شين مان هڪ ضرور آهي: موت يا ته هڪ مڪمل فنا يا نيستي آهي ۽ مرڻ بعد انسان جي ڪابه احساساتي قوت يا صلاحيت باقي نٿي رهي يا ته موت محض هڪ تبديلي آهي، جيئن اسان کي ٻڌايو ويجي ٿو. صحيح اهو آهي ته موت هڪ (محض) تبديلي آهي، (آرفي مت جو پرچار ڪيل اهو نظريو ائٿينس شهر ۾ اڳ ئي موجود هو). جنهن موجب روح هڪڙيءَ جاءِ تان ٻيءَ جاءِ ڏانهن هجرت ڪري ٿو. تڏهن انهيءَ حساب سان جو موت احساسات جي مڪمل فنا نه آهي، بلڪ هڪ سپنن ۽ خوابن کان خالي ننڊ آهي، موت هڪ نهايت شان وارو نفعو آهي، آهراسو آهي!

منهنجي خيال ۾، جي ڪنهن کي ڇيو وڃي ته منهنجون اهي راتيون شمار ڪندو رهي، جن ۾ اهڙي ڪهري ۽ مٺي ننڊ ڪئي هجيس جو انهيءَ ۾ ڪو خواب به نه آيو هجيس ۽ پوءِ پڇجيس ته اهڙين راتين کي پنهنجين ٻين اهڙين راتين ۽ ڏينهن سان ڀيٽي ٻڌاءِ جيڪي وڌيڪ خوشي ۽ سڪون سان گذاريا اٿس ته هو يقينا انهن راتين کي وڌيڪ بهتر ٻڌائيندو، جيڪي خوابن کان خالي ننڊ ۾ گذاريون اٿس. جي موت انهيءَ شيءِ جو نالو آهي ته آءٌ ان کي وڏي فائدي جي شيءِ چوندس، ڇاڪاڻ ته ان جو سڄو ئي مدو فقط هڪ واحد رات ئي ڀانئبو- هڪ مٺي پرسڪون ننڊ جو وقفو!

توڻين، جي موت جي معنيٰ آهي هتان نقل مڪاني ڪري ڪنهن ٻئي هنڌ هلڻ ۽ جي اهو سچ آهي، جيئن چيو وڃي ٿو ته هتان لاڏاڻو ڪرڻ وارا سڀئي انسان ٻيءَ دنيا ۾ موجود آهن، ته پوءِ صاحبو! انهيءَ کان وڌيڪ نعمت ٻي ڪهڙي ٿيندي؟ جي ماڻهو هن ناحقي دنيا کي ڇڏي هڪ اهڙي دنيا ۾ وڃي پهچي جتي هھڙن نالي ٻٽين يا نالي ۾ نهال منصفن ۽ مدعين جي پهچ (عملداري) نه هجي ۽ جتي سچيون عدالتون ۽ سچا منصف هجن، جتي اهي اوتار به هجن جيڪي هيتي به حق تي قائم رهيا، ته پوءِ دوستو اهو سفر ڪو بي فائدي چئبو؟ اهڙين هستين سان ملاقات لاءِ ته آءٌ ڏهه ڀيرا مرڻ لاءِ تيار آهيان. (هتي سقراط ڪيترن اوتارن جا نالا ورتا ۽ هومر کي به ياد ڪيو) اهي هستيون ڪهڙ ۾ ڪهڙ ڪنهن کي حق پرستي جي ڏوهه ۾ موت جي سزا ته نه ڏينديون- اتي موت هوندو ئي ڪٿي!

مانوارا صاحبو! اوهين به موت جو انتظار سڪون ۽ اعتماد سان ڪريو (نه خوف سان) ۽ هميشه اهو پڪو يقين رکو ته نيڪ ماڻهوءَ کي ڪنهن به طرح جو ڪوبه خوف خطرو ڪونهي- نه زندگيءَ ۾، نه مرڻ کان پوءِ. هي مون سان جيڪي ڪجهه ٿي رهيو آهي ۽ جنهن انجام تي رسيو آهيان، سو ڪنهن ميڪانيڪي عمل جو نتيجو نه آهي. مون تي هاڻي چٽيءَ طرح واضح ٿيو آهي ته هي مصلحت ۽ حڪمت مقرر هئي- ته هاڻي پنهنجن مونجهارن (حياتيءَ جي ٻڪيڙن کان) نجات پائڻ لاءِ زندگيءَ تان هٿ ڪڍڻ گهرجي. تڏهن ئي مون کي هن تجربي کان بچڻ جو ڪو اشارو نه مليو. ذاتي طور تي مون کي انهن صاحبن سان به عداوت يا شڪايت نا هي جن مون کي موت جي سزا ڏني آهي، جيتوڻيڪ هنن جي نيت اها نه هئي ته مون کي هڪ وڏي نعمت سان نوازين. هنن ته پنهنجيءَ پر ۾ مون کي وڏو آزار ڏنو آهي، تنهنڪري هنن جي اها بدنيتي ته ضرور ملامت جي لائق آهي.

بهرحال، آءٌ انهن صاحبن کي هڪ درخواست ڪريان ٿو، هڪ مدد گهران ٿو ۽ اها هيءَ ته:

صاحبو! جڏهن منهنجا پيار وڏا ٿي وڃن ۽ اوهين ڏسو ته هو نيڪي ۽ چڱائيءَ جي بدران دنيا ميڙڻ کي لڳي ويا آهن ته پوءِ اوهين هنن کي ائين ئي حيف ملامت ڪجو،

جيئن آءٌ اوهان تي ڪندو رهيو آهيان. اهڙيءَ طرح اوهين هنن کان منهنجو انتقام وٺي ڇڏجو ۽ جي هو بي سبب ۽ بي جواز پاڻ کي ڪجهه سمجهڻ لڳن ۽ پاڻ پڏائڻ لڳن ته به هنن کي اڏين ڏي جٺ پٺ ڪجو، جيئن آءٌ اوهان کي جٺ پٺ ڪندو رهيس. جي اوهان ائين ڪيو ته آءٌ (پيءُ دنيا پر) سمجهندس ته اوهان انصاف ڪيو، حساب برابر ڪيو -- منهنجو توڙي منهنجي اولاد جو!

ته صاحبو، هاڻي هلڻو آهي -- مون کي مرڻ لاءِ ۽ اوهان کي وڌيڪ زنده رهڻ لاءِ. پاڻ پنهي ڌرين مان ڪنهن جو انجام بهتر آهي ۽ ڪنهن جو بدتر، تنهن جي خدا کان سواءِ ٻئي ڪنهن کي به خبر ناهي.

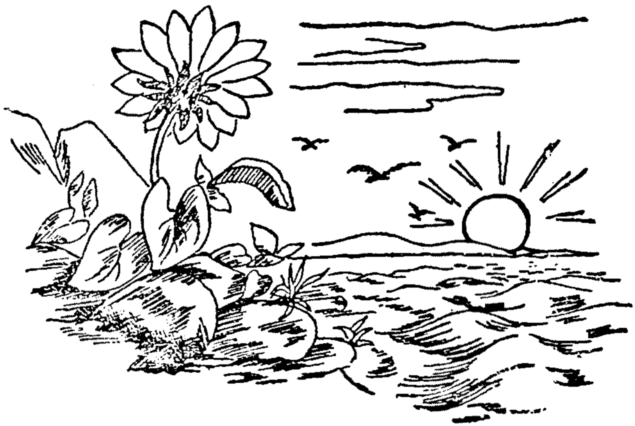

مياں نور محمد ڪلهوڙي جي جنگي حڪمت عملي ۽ نادرشاهہ جو حملو

عبدالله خان مگسي

انساني تاريخ ۾ جيڪي بہ سياسي ۽ سماجي تبديليون آيون آهن، تن جا اصل ۾ ٻہ اهم جزا موجود ٿي رهيا آهن. اهڙيون مادي حالتون، جن انساني شعور کي جنم ڏنو آهي، ۽ اهو سماجي شعور اعليٰ صلاحيتن رکندڙ فردن ۽ سندن تاريخ ساز ڪارنامن جي صورت ۾ مختلف دورن ۾ ظاهر ٿيندو رهندو آهي. مياں نور محمد جي دور حڪومت کي سنڌ جي تاريخي عمل کي اڳتي وڌائڻ ۾ مرڪزي حيثيت حاصل آهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌ جي تاريخ ۾ مياں نور محمد ڪلهوڙي جي شخصيت ۽ ڪارنامن ٻيروني دشمنن سان مقابلن، داخلي سازشن کي ختم ڪرڻ، سنڌ جي مادي ۽ پيداواري وسيلن کي ترقي ڏيارڻ سبب ان وقت جي سياسي شعور ۽ سماجي وجود جي تاريخي، جاگرافيائي ۽ ثقافتي اتحاد جي علامت ٿي رهيا آهن.

سنڌي سماج مغل دور حڪومت جي غلامي جا جيڪي سور ۽ سختيون ٿي سٺيون آهن، تن جي تذڪرن سان تاريخ جا باب ڀريا پيا آهن. مغلن سنڌ جي مادي پيداواري قوتن کي جنهن نموني ۾ پائمال ڪيو، تنهن جو مثال ٻئي ڪنهن بہ دور ۾ نظر نٿو اچي. اڪبر جي سيڪولرزم واري پاليسي تحت غير فرقيوارانہ بنياد تي مغل سلطنت شاهي کي وڌائڻ ۽ مضبوط ڪرڻ واري عمل مطابق سنڌ کي فتح ڪري مغل سلطنت جو حصو بنايو ويو. پر اڳتي هلي فرقيوارانہ جنونيت ۽ جابريت عالمگيري دور جي اهم خصوصيت ۾ تبديل ٿي وئي، جنهن مطابق فرقيوارانہ بنياد تي مغل شهنشاهيت کي وڌائڻو ۽ مضبوط ڪرڻو هو. فرقيوارانہ نوعيت سبب سڀئي رياستي ادارا، جيڪي سياسي طور تي ڪمزور ٿي ويا هئا، سي عوام جي فلاح و بهبود جي بدران حڪمران ٽولي جي ذاتي مفادن تحت ڪم ڪرڻ لڳا. مغل دربار طائوس و رباب ۾ غرق ٿي جانان جهڙي نفسياتي مرض ۾ مبتلا ٿي وئي. امير مذهبي بنيادن تي مختلف گروهن ۾ ورهائجي ويا، ان ڪري ايراني ۽ توراني اميرن جا اندروني تضاد مذهبي طور تي سني ۽ شيعي جي اختلافن جي صورت ۾ ظاهر ٿيڻ لڳا. اقتدار جا مرڪز سازش جا آکاڙا بنجي ويا. خانہ جنگين ۽ سياسي پيچ تاب پيداواري عمل کي روڪي ڇڏيو. سرڪاري خزانا خالي ٿي ويا. رياستي ادارن ۾ فوج، پوليس ۽ عدالتن جو دائره عمل فقط اهو وڃي رهيو تہ اهي ڳوٺن کي

ساڙي، لٽ مار ڪري فصلن تي قبضو ڪري پنهنجون ضرورتون ۽ حاڪمن جي عياشيءَ لاءِ ڪنهن نه ڪنهن نموني ۾ پئسو حاصل ڪن. جاگيردار اميرن انهيءَ مقصد ڪي حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجو ذاتي سپاهه رکڻ شروع ڪيو. انهيءَ صورتحال عوام ۾ سخت مايوسي پيدا ڪئي. مٿيون طبقو ذاتي طور تي وڏيڪ رعايتون حاصل ڪرڻ، ملڪيت ٺاهڻ ۽ پنهنجي سياسي حيثيت کي مڃرائڻ جا جتن ڪرڻ لڳو. نتيجي ۾ ڳوٺن جا ڳوٺ ويران ٿي ويا. هاري بيروزگار ٿي ويچي چور ۽ ڌاڙيل بڻيو. ڌوهارين کي قانوني تحفظ مهيا ڪيو ويو. اهڙي طرح سلطنت جي زوال سان گڏوگڏ پورو معاشرو زوال جو شڪار ٿيو. ان ڪري اورنگزيب کان پوءِ آخري مغل بادشاهه بهادر شاهه ظفر تائين طوائف الملوڪي جو دور رهيو. انهيءَ صورتحال سبب برصغير جي غير فطري وحدت جو سونو مندر، جيڪو مغل فاتحن تلوار جي زور سان تعمير ڪيو هو، سو پاش پاش ٿي ويو. دکن، بنگال، آئوڌ، گجرات ۽ مالوه جي رياستن پنهنجي پنهنجي قومي آزادي جو اعلان ڪيو، ته ٻئي طرف وري برصغير جي انهيءَ سياسي بدحالي ڪري غيرملڪي حملي آورن کي اهو موقعو فراهم ٿيو ته انهيءَ صورتحال مان فائدو حاصل ڪن. انهيءَ ڏس ۾ ايراني سلطنت نادر شاهه جي قيادت ۾ توسيع پسند واري پاليسي اختيار ڪئي. هن پنهنجي توسيع پسندي کي ”سلطنت جي سرحدن کي محفوظ بنائڻ“ واري نعري سان ڪمو فليج ڪندي مشرق توڙي مغرب ۾ جارحيت واري حڪمت عملي اختيار ڪئي. سڀ کان پهريائين قندار، ڪابل، پشاور، لاهور ۽ دهلي انهيءَ جارحيت جو نشانو بڻيا. ۽ ساڳئي وقت جڏهن هو دهلي کان واپس اچي رهيو هو ته هن سنڌ کي به پنهنجي ڦرلٽ جو شڪار بڻايو. نادر شاهه مغل بادشاهه محمد شاهه کان اٽڪ ۽ سنڌ جو علائقو لشڪرائي ورتو.

هاڻي اسان کي هتي انهيءَ ڳالهه جو باريڪ بينيءَ سان جائزو وٺڻو آهي ته ايراني سلطنت طرفان سنڌ مٿان جيڪا لڙائي مڙهي وئي، ان ۾ سنڌ جي حاڪمن ڪهڙي حڪمت عملي (War strategy) کان ڪم ورتو ۽ فني حرب جا ڪهڙا داءُ پيچ (War tactics) اختيار ڪيا ۽ ساڳئي وقت انهيءَ جنگ جي حڪمت عملي ۾ جيڪي مسئلا شامل هئا، تن ۾ ڪهڙو سياسي تضاد موجود هو ۽ انهيءَ کي حل ڪرڻ ۾ ڪهڙي طرح جنگي نموني سان اڪلاءُ ڪيو ويو.

جيئن ته اسان مٿي چئي آيا آهيون ته مغلن سنڌ کي ايراني سلطنت ۾ شامل ڪري ڇڏيو ۽ ميان نور محمد والي سنڌ ايراني سلطنت کي اهو احساس ڏياريو ته سنڌ، هند جي ماتحت نه آهي، ان ڪري ميان نور محمد، نادر شاهه جي انهيءَ حڪم ڏانهن ڪوبه توجهه نه ڏنو ته هو (نور محمد) ڪابل اچي ساڻس ملاقات ڪري ۽ ڍل خراج ادا ڪري. ميان جي انهيءَ بهادريءَ واري رويي مان ثابت ٿئي ٿو ته سنڌ ان وقت سياسي طور تي آزاد ۽ خودمختيار حيثيت سان صدين کان پوءِ سياسي، ثقافتي، تاريخي ۽ جاگرافيائي وحدت حاصل ڪري چڪي هئي؛ انڪري مغلن طرفان سنڌ کي ايراني سلطنت جي ماتحت ڏيڻ وارو عمل هڪ غير آئيني، غير قانوني، غيراخلاقي ۽ غير فطري عمل هو. انهيءَ آئيني بحران ۾ ميان نور محمد جو برتاءُ منصفانه هو،

ڇاڪاڻ تہ هو قومي ۽ سياسي خود مختياري، اقتصادي ۽ سماجي ترقي جي بچاءَ جي لڙائي لڙي رهيو هو. اهڙيءَ طرح نادرشاهہ جارحيت ۽ تسلط جي غيرمنصفانہ لڙائي لڙي رهيو هو.

جيئن هر راند جا ڪي اصول هوندا آهن، ساڳي طرح هر لڙائي جا ڪي اصول ۽ قسم هوندا آهن ● سنڌ پنهنجي بچاءَ ۾ جيڪي اصول ڪم آندا آهن، تن ۾ سڀ کان پهريون اصول هو (Declarration of war) يعني "جنگ جو اعلان".

تاريخ ڪلهوڙا جو مصنف غلام رسول مهر لکي ٿو، تہ جڏهن ميسر متاري سان گڏ نادرشاهہ جو سفير مير محمد علي بيگ ميان سان ملاقات ڪري کيس نادرشاهہ جي طرفان خراج جي ادائگي جو مطالبو ڪيو تہ هن کيس جواب ۾ چيو تہ مون مان پئسن جي اميد رکڻ فضول آهي. منهنجي هٽ ۾ فقط هڪ خزانو آهي، ۽ اهو خزانو آهي تلوار. ان ڪري مان ڪنهن بہ لشڪر کان نٿو ڊڄان. (۱)

ٻي هڪ روايت آهي تہ ان وقت ميان صاحب نادري سفير کي هي شعر چيو:

ڪافِ ڪ در ڪلهوڙہ، آن ڪاف را ڪشند

باقي ازان چہ ماندند، خواهنده را دهند

يعني ڪلهوڙي (لفظ ۾) جيڪو 'ڪاف' آهي اهو ڪڍي ڇڏ، باقي جيڪو بچي ٿو، اهو ڏيڻ جي خواهش رکڻان ٿو (۲).

نادرشاهہ جي حڪم عدولي کيس خراج جي بدران طاقت جي استعمال وارو جواب موڪلڻ هڪ اهڙو عمل آهي، جنهن کي سنڌ جي طرفان اعلان جنگ سمجهيو ويو. ميان نورمحمد گنجابہ کي پنهنجو دفاعي علائقو قرار ڏئي پنهنجي هڪ بهادر سالار مراد ڪليري کي مقرر ڪيو تہ جيئن نادرشاهہ قندار کان دره بولان مان گذري سنڌ تي حملو ڪري تہ کيس گنجابہ ۾ روڪيو وڃي (۳). يعني گنجابہ جنگ جو پهريون مورچو يا محاذ هوندو، ۽ مرڪز مان وڏيڪ فوجي ڪمڪ ۽ رسد ضرورت مطابق پهچندو رهندو. مگر نادر شاهہ جيڪا حڪمت عملي اختيار ڪئي، تنهن مطابق هو دره گومل مان گذري ديره اسماعيل خان کان ٽيندو ديره غازي خان پهتو، جتان دائودپوٽن جي تعاون سان درياهہ سنڌ وسيلي لاڙڪاڻي پهتو. نادرشاهہ جي انهيءَ غيرمتوقع رستي کان ٿري اچڻ ڪري ميان نورمحمد ٻئي دفاعي مرحلي طور طويل لڙائي (Protracted war) جي تياري ڪئي. يعني جڏهن جارح قوت تمام مضبوط حالت ۾ هوندي آهي ۽ حريت پسند قوتون ڪمزور هونديون آهن، تہ اهڙي صورتحال ۾ اهڙي حڪمت عملي اختيار ڪئي ويندي آهي، تہ جيئن دشمن کي وڌ ۾ وڌ نقصان پهچائي سگهجي. هن مرحلي ۾ اڳرائي پسند قوتن جي طاقت ليٽي هوندي آهي تہ پوءِ ان جي مقابلي ۾ محب وطن قوتن جي نسبت هڪ هوندي آهي. ان وقت اڳرائي پسند جارح جي خلاف مختلف داءُ يا گُر استعمال ڪندي، ڪڏهن اڳتي وڌڻ تہ وري ڪڏهن پوئتي هٽڻ يعني (Advance and retreat) واري حڪمت عملي اختيار ڪئي ويندي آهي، تہ جيئن دشمن کي منجهايو وڃي. انهيءَ وچ ۾

مواصلاتي سرشتي (Line of Communication) ۽ جنگي ڦهلاءُ وارو گُر استعمال ڪندي دشمن کي وسيع علائقي ۾ ڦهلايو ويندو آهي، ته جيئن سنڌس فوجي قوت کي گهڻن حصن ۾ تقسيم ڪري سنڌس مرڪزي قوت کي ڪمزور بنائجي، ته ٻئي طرف وري پاڻ کي محدود ڪري پنهنجي مرڪز کي سگهارو بنايو ويندو آهي. ميان نورمحمد جو پنهنجي مرڪز خداآباد کي خالي ڪري عمرڪوٽ ۾ اچڻ جو مقصد به اهو هو ته اهڙي نموني هو هڪ طويل لڙائي (Protracted war) لڙي سگهندو، ڇاڪاڻ ته ميان نورمحمد اهو اندازو لڳايو هوندو ته نادرشاهه گاديءَ واري شهر خداآباد ڏانهن ايندو، اتان پوءِ سيوهڻ واري ڏکئي ۽ خطرناڪ جابلو لڪ کان لنگهي سنڌس پيڇو ڪندو. انهيءَ دوران سنڌس فوجي سگهه ڪمزور ٿي ويندي الهيءَ صورت ۾ يا ته هو موٽي ويندو يا وري شڪست کائي ويندو.

طويل جنگ دوران ميدان جنگ کان سواءِ (Mobile war fare) وارو گُر به استعمال ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ آمدرفت جي ذريعن کي تباهه ڪيو ويندو آهي، ته جيئن دشمن جي فوجن جو پنهنجي مرڪز سان رابطو قائم ٿي نه سگهي. کاڌي پيتي جو سامان تباهه ڪيو ويندو آهي، متحرڪ لڙائي (Mobile war fare) واري گُرکي استعمال ڪندي ميان نورمحمد خدا آباد مان ويندي ملڪ جي سيني عاملن ۽ ڪارندن کي حڪم ڪيو ته رسد جو جيترو به سامان هجي، تنهن کي ساڙيو وڃي ۽ باقي جيڪو بچي تنهن کي زمين ۾ دفنايو وڃي(۱۴).

هاڻي سوال ٿو اٿي ته ميان نورمحمد سنڌ جي جابلو علائقي کي ڇو نه پنهنجي دفاعي مورچي طور استعمال ڪيو، ۽ عمرڪوٽ ڇو ويو. انهيءَ سوال جو جواب هي آهي ته جابلو علائقو هڪ محدود پٽي آهي، جيڪو جنگي (Rear bease) ٺيڻ جي لائق نه آهي، ته اتي ڪا طويل لڙائي جاري رکي سگهجي ۽ سو به انهيءَ صورت ۾ جڏهن حملي وارو جو واسطو به قنڌار علائقي سان هو. ٻيو ته بروهين سان ميان نورمحمد جو تنازعو هلندڙ هو. اتر ۾ دائود پوٽا سنڌس دشمن هئا ۽ سنڌن ئي تعاون ۽ مدد سان نادرشاهه سنڌ ۾ داخل ٿيو هو. اوڀر ۾ ريگستاني علائقو ۽ ڏکڻ ۾ عربي سمنڊ هو. بدبختي سان سنڌ کي پنهنجي سامونڊي بحري فوج موجود ڪانه هئي، جنهن جي مدد سان ڏکڻ زون کي جنگي مرڪز بنائي سگهجي. ان ڪري طويل جنگ لاءِ ميان صاحب وٽ فقط ريگستاني علائقو جنگي حڪمت عملي مطابق واحد مرڪز رهيو، جتي ويهي هو دشمن سان مقابلو ڪري پئي سگهيو.

ٻئي طرف وري نادرشاهه پنهنجي جنگي حڪمت عملي تيز حملي (Surprise attack) واري اختيار ڪئي، ۽ هو جڏهن لاڙڪاڻي پهتو ته ڪيس سنڌس جاسوسن اطلاع ڏنو ته ميان نورمحمد عمرڪوٽ ڏانهن روانو ٿي ويو آهي، جنهنڪري نادرشاهه خداآباد سيوهڻ جي جابلو لڪ واري بستي بدران درياهه ٽپي نوشهري واري ميداني علائقي واري رستي سان شهداد پور پهتو.

هرجنگ فوجي طور تي ٽن طرفن کان لڙي ويندي آهي، پر مڪمل فتح لاءِ ملڪي عوام منجهان هڪ اهڙي ايجنٽ قوت تيار ڪئي ويندي آهي، جنهن کي دشمن پنهنجي مقصدن جي حاصل

ڪرڻ جو ذريعو بڻائيندو آهي. اهڙين ايجنٽ قوتن کي (5th Colmist) چئبو آهي. شهدادپور پهچڻ تي اهڙن ايجنٽ قوتن نادرشاهه کي عمرڪوٽ ڏانهن ويندڙ رستن ۽ ٻين جنگي اهميت وارن رازن کان واقف ڪيو، جنهنڪري نادرشاهه کي عمرڪوٽ پهچڻ ۾ فقط هڪ ڏينهن لڳو.

لڙائي کان اڳ ڪي وڏا ويڙهو دستا موڪلي دشمن جي جنگي قوت، جنهن ۾ فوج جي تعداد (نفري) ۽ هٿيارن جو صحيح اندازو لڳايو ويندو آهي، انهن ويڙهو دستن کي فوجي زبان ۾ (Fighting troops) يا خودڪشي ڪندڙ دستا چئبو آهي. اهي تمام ٿوري تعداد ۾ هوندي به سڌو سنئون دشمن جي فوجي مورچن ۽ ڇانوڻين تي حملو ڪندا آهن. اهي پنهنجي تباهي لاءِ اڳواٽ ئي تيار هوندا آهن. پر سندن مقصد اهو هوندو آهي ته ڪهڙي به نموني دشمن جي فوجي چرپر، طاقت ۽ هٿيارن متعلق پنهنجي مرڪز کي اطلاع ڏين ته جيئن سندن قيادت جنگ جي ايندڙ مرحلي لاءِ پاڻ کي منظم ۽ تيار ڪري. انهيءَ مقصد مطابق شهدادپور وٽ ماڇين ۽ مهيرين جي فوجي دستن نادري فوج تي حملو ڪيو. انهيءَ لڙائي مان ميان صاحب ضرور نادري فوج جي قوت، هٿيارن ۽ حڪمت عملي جو اندازو لڳايو هوندو. ان ڪري ميان صاحب پنهنجي دفاعي پوزيشن جو جائزو ورتو. هن محسوس ڪيو ته عمرڪوٽ جو قلعو، جيڪو بارود کان اڳ جي دور جو قلعو هو ۽ بعد ۾ منجهس توپن رکڻ لاءِ ٿلهي جو واڌارو ڪيو ويو، سو نادري توپخاني آڏو ڪمزور هو. ان کان سواءِ اتي وڏيڪ اناج ۽ پاڻي جي ذخيري ڪرڻ جي گنجائش موجود ڪانه هئي، جو دشمن جي گهيري وقت ڊگهي عرصي تائين پنهنجو بچاءُ ڪري سگهجي. انڪري ميان نورمحمد گوهي ڏني، دشمن کي ٽڪاڻو واري گُر يا داءُ کي استعمال ڪرڻ بئي گهريو. انڪري هن خزاني کي زمين ۾ دفنائي پاڻ ٿر جي رڻ پٽ يا ساموئي علائقي ڏانهن نڪري وڃڻ جي تياري ڪري رهيو هو. ان مان هن ٻه مقصد حاصل ڪرڻ ٿي گهريا. هڪ ته دشمن کي ان وقت تائين رلائجي ته جيئن گرمي جي موسم اچي وڃي ۽ نادري فوج گرم واريءَ ۽ گرم جهولن هلڻ سبب آچ ۽ بُک سبب تباهه ٿي وڃي، ڇاڪاڻ ته نادر فيبروري جي مهيني ۾ سنڌ ۾ داخل ٿيو هو. انڪري اها موسم حملي آورن لاءِ فائديمند هئي. ميان صاحب جو ٻيو اهم اهو مقصد هو ته جيئن نادري فوج کي مختلف هنڌن تي مصروف رکي، پنيان عوامي طاقت کي منظم ڪري پٺيان حملو ڪرائجي. انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ هن عمرڪوٽ کي ڇڏي، ٻئي هنڌ وڃڻ جو فيصلو ڪيو. پر نادر ٻه هڪ تجربيڪار جنرل هو ۽ هن ميان جي انهيءَ حڪمت عملي کي ڄاڻي ورتو، تنهنڪري هن اڳرائي پسند قوت طور سڀ کان پهريائين اها ڪوشش ڪئي ته ميدان جنگ ۾ مقابلي کان اڳ ۾ عوامي سگهه کي ختم ڪري ۽ عوام ۾ مايوسي پيدا ڪرڻ لاءِ هن وڏ ۾ وڏ تشدد استعمال ڪيو ۽ سڄي هنڌ ۾ ڦرلٽ، قتل و غارت مچائي ڇڏي، ته جيئن حڪمران پنهنجي عوام کان ڪٽجي ڌار ٿي وڃي. ●

ٻيو طريقو هن تيز حملي (Surprise attack) جو اختيار ڪيو ۽ تيزي سان شهدادپور مان هڪ ڏينهن اندر اچي وڃي ميان نور محمد کي عمرڪوٽ جي قلعي مان ٻاهر نڪرڻ نه ڏنو.

تشدد ۽ جنگي جارحيت عوام اندر نفسياتي طور تي چئن قسمن واري صورتحال پيدا ڪري ٿي، جنهن ۾ فنا ۽ بقا جو سوال، انساني عزت نفس کي خطرو، ذاتي گهرن لاڳاپن کي نقصان پهچڻ جو انديشو ۽ سماجي وحدت کي خطرو محسوس ڪيو ويندو آهي. انهيءَ صورتحال ۾ جارحانه طاقتور قوتن ۽ ڪمزور وطن دوست قوتن اندر ٻه سوال ابرندا آهن: ڀربون هٿيار ڦٽائڻ (Surrender) جنهن ۾ گهڻي خون خرابي کان پوءِ مرڪزي قيادت بلڪل ختم يا تباهه ٿي ويندي آهي. باقي فوج ڪنندڙ ڌر اندر بغير ڪنهن شرط شروط جي هٿيار ڦٽائيندي آهي. هن ۾ فقط فاتح ڌر جي مرضي شامل هوندي آهي ۽ جنگي لحاظ کان جنگ جي پڄاڻي جو پڇو عمل هوندو آهي. پسپائي يا دستبرداري جو (With drawal) هن عمل دوران ڪمزور ڌر ڪن شرطن شروطن يا ڌريون هڪ ٻئي جي رضامندي سان پسپائي اختيار ڪندي آهي. پسپائي اختيار ڪرڻ وقت هرڪا ڌر وقت ۽ جاءِ کي خاص اهميت ڏيندي آهي. هڪٻئي سان سفيرن جو تبادلو عمل ۾ ايندو آهي، جيڪي ڌرين جي وچ ۾ شرط شروط طئه ڪندا آهن. انهيءَ دوران شڪست کاڌل ڌر هڪ طرف پنهنجن پيداواري ذريعن کي اهڙي نموني يڪجا ڪندي آهي ته جيئن دشمن انهيءَ مان ڪوبه فائدو حاصل نه ڪري سگهي ۽ ٻئي طرف وري فوجي اهميت جي سازو سامان تي قبضو ڪرڻ. اهڙيءَ طرح پسپائي اختيار ڪرڻ کان اڳ ڏيکاءَ واري حڪمت عملي (Screen stratagy) اختيار ڪندو آهي ته جيئن سود بازي (Barganing) ڪرڻ ۾ آساني پيدا ٿئي. ميان نور محمد هٿيار ڦٽائڻ جي بدران پسپائي واري پاليسي اختيار ڪئي ۽ هن نادري ڪئمپ ۾ پنهنجو سفير موڪلي صلح جي درخواست ڪئي، جيڪا نادر قبول ڪئي. هاڻي ڏسڻو هي آهي ته ميان نور محمد ۽ نادر شاهه جي وچ ۾ ڪهڙي قسم جي سود بازي ٿي ۽ ان سان سنڌ کي سياسي طور تي ڪيترو نقصان پهتو. نادر شاهه سنڌ جا ڪجهه حصا قلات جي بروهين ۽ بهاولپور جي دائود پوٽن جي حوالي ڪيا ۽ باقي سنڌ تي ميان نور محمد کي شاهه قلي جو خطاب ڏئي ڪيس پنهنجي سلطنت ۾ داخل ڪيو. پر داخلي طور تي سنڌ کي خود مختياري حاصل رهي. ميان جنگي تاوان طور هڪ ڪروڙ روپيه نادر شاهه کي ادا ڪيا ۽ باقي ويهه لک روپيا ساليانو خراج ادا ڪندو رهيو. پنهنجن پٽن مان ٻن کي ٻن هزار گهوڙي سوارن سان گڏ پنهنجي طرفان مرڪزي سرڪار جي حوالي ڪيا ته جيئن سنڌ جي مرڪز ۾ فوجي نمائندگي ٿي سگهي. اهڙيءَ طرح ميان فوجي طور تي پسپائي حاصل ڪئي، پر سياسي طور تي وري به فائدي ۾ ويو.

(١) ميان نورمحمد سياسي طور تي ڳالهه ٻولهه ذريعي ملڪ کي وڏي پيماني تي قتل و غارت کان بچائي ورتو، جيئن هن کان اڳ نادر شاهه دهليءَ ۾ وڏي پيماني تي ڪوس ڪرايو ۽ عزتون لٽيون.

(٢) سنڌ، سنڌ و مرڪز جي ماتحت نه رهي، ڇاڪاڻ ته نادر شاهه ڪنهن به ايراني امير کي پنهنجي طرفان سنڌ مٿان گورنر طور مقرر نه ڪيو. اهڙيءَ طرح سنڌ داخلي طور تي خود مختيار رهي.

(٣) انهنجن ان اٺن ڪي ان هزار سپاهين سان گڏجي مرڪزي فوج ۾ داخل ڪري نه فقط ايراني سلطنت جي فوجي طاقت ۽ چرپر کان باخبر رهيو، پر مرڪز ۾ هر ايندڙ تبديليءَ کان به باخبر رهيو.

اهڙيءَ طرح ميان نور محمد واليءِ سنڌ ايشيا جي هڪ طاقتور جنرل نادرشاهه کي سياسي ميز تي شڪست ڏيئي ڇڏي.

مـاخـذ

(١) سيرالمتاخرين: غلام حسين طباطبائي، نفيس اڪيڊمي، ڪراچي، جولاءِ ١٩٦٥ع.

(٢) تاريخ ڪلهوڙا (اردو) جلد پهريون، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد.

(٣) ڪلهوڙا دور، س ناصر، وطن دوست پبليڪيشن، حيدرآباد، ماهه مئي-جون ١٩٧٨ع.

(٤) مهراڻ، ”رني ڪوٽ نمبر“، ١٩٨٤ع نمبر ٣.

(٥) آخري مغل دور“، ڊاڪٽر مبارڪ علي.

(٦) مخدوم ميان محمدي رحمت الله جو ”بياض ڪهڙوي“، قلمي نسخو الڪبير اڪيڊمي ڪوٽڙي ڪبير.

* نادرشاهه سنڌ ۾ آمد وقت جيڪو ظلم ۽ تشدد، قتل و غارت ڪئي، تنهن لاءِ ”بياض ڪهڙوي“ (قلمي نسخو) ان کي ”مثل القيامت“ ورتي آهي، جنهن مان مراد آهي ته نادرشاهه سنڌ ۾ سن ١١٥٢ع ۾ آيو. اهڙيءَ طرح نادرشاهه جي قتل ٿي وڃڻ تي اهل سنڌ خوشيءَ جو اظهار ڪيو ۽ سندس وفات جي تاريخ لاءِ ”جِن خرابۀ شد“ جا اکر ڪم آندا آهن، جن جو ابجد جي حساب مطابق نادرشاهه جي وفات جي تاريخ ١١٩٠ھ مقرر ٿيل آهي.

● لڙائيءَ جا عموما ٻه قسم هوندا آهن؛ هڪ ريگيولر وار، جنهن مطابق ٻه تربيت يافته نوجوان مروج هٿيارن سان ليس ٿي لڙائي ڪنديون آهن. اهڙي لڙائي کي باقاعدي لڙائي چئبو آهي. ٻيو بي قاعده لڙائي، هن جا چار قسم ٿين ٿا: پهريون گهرو لڙائي، ٻيو دهشت پسندي ٻيون بغاوت، چوٿون گوريلا جنگ. اهڙي لڙائي ٽن قسمن جي صورتحال ۾ لڳندي آهي، ٻهرين قابض طاقت جي خلاف، ٻيو ظلم ۽ تشدد جي خلاف ۽ ٽيون نظرين جي بقا لاءِ. هن قسم جي يعني بي قاعدي لڙائي لڙي ويندي آهي. اها لڙائي مظلومن ۽ هيٺن جي لڙائي هوندي آهي، جنهن ۾ عوام حريت پسند طبقن سان ساٿ ڏيندو آهي، جيڪي هن لڙائي ۾ سرگرم هوندا آهن.

هنگلاج ۾ چاء

(Tea at Hinglaj)

غلام رباني آگرو

> "There was an idea, particularly in the Middle Ages, that by going on pilgrimage, as Muslim Pilgrims do, you were reinstating the original condition of man. The act of walking through a wilderness was thought to bring you back to God."
>
> —Bruce Chatwin
> THE SONGLINES.

انگريزن جي ڏينهن ۾، پرائمري اسڪولن جا سنڌي درسي ڪتاب ڏاڍا دلچسپ هوندا هئا. چاليهه-پنجيتاليهه ورهيه گذرڻ ڪان پوءِ بہ انهن ڪتابن ۾ پڙهيل ڪي سبق اڄ تائين ياد پيا آهن. هڪ سبق ۾ لکيل هو تہ ڪنهن پراڻي چيني مندر جي مٿان هي اکر لکيل هئا: "پاڻ سڃاڻ".

اهڙي قسم جو هڪ گفتو مسلمان صوفين ڏانهن بہ منسوب آهي. فرمايو اٿن تہ: "من عرف نفسہ فقد عرف ربہ"، يعني جنهن پنهنجو پاڻ سڃاتو، تنهن پنهنجو رب سڃاتو.

ايامن ڪان وٺي اڄ ڏينهن تائين اهلِ دل انسان پنهنجي پاڻ ڪي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪندا رهيا آهن.

"مان ڪير آهيان؟

"هن دنيا ۾ ڪٿان ۽ ڇو آيو آهيان؟

"هتان ڪاڏي هليو ويندس؟

"منهنجو خالق ڪير آهي، ڪٿي آهي؟"

انهن سوالن جي جوابن لاءِ هو ڳهر تڙَ ڇڏي، جسم تان پٽ پٽيهر جا ويس وڳا لاهي، ڪلهن ۾ ڪفني وجهي، وستين ۽ ويرانن، پهاڙن ۽ ٻٽن ۾، تيرٿ ۽ تڪيا پيٽيندا رهيا آهن ۽ سڪون ۽ ايڪانت وارن هنڌن تي ٻهرن جا ٻهر ۽ ڏينهن جا ڏينهن اڄ ۽ ٻک ڪان بي نياز، بلڪ خود پنهنجي وجود ڪان ئي بي خبر، گيان ۽ ڌيان ۾ گم رهيا آهن.

قديم زماني جي السند والهند جي اهڙن قديم مرڪزن ۾ هنگلاج گهڻو مشهور آهي. سنڌي، هندي ۽ انگريزي ڪتابن ۾ ان جو ذڪر اذڪار هنگلاج، ناني هنگلاج ۽ لاليءَ جي نالن سان ملي ٿو. روايت آهي ته ڀلارو ڀٽائي پڻ جوڳين ۽ سنياسين جي سنگت ۾ ٻه ڀيرا هنگلاج ياترا تي ويو هو. ڪن ظاهربين شخصن هنگلاج جي ياترين تي اعتراض اٿاريو ۽ چيو ته:

ناٿ جنهين نندي، تت نه نهاريو جوڳين
ڪي ڪوساهيا ڪاپڙي، ڀريا ڀراهين ڀنڊ
هئو هنهين هنڌ، تي هنهين ويا هنگلاج ڏي.

ڀلاري ڀٽائيءَ اهو ٻڌي پنهنجي ٻاجهاري ٻوليءَ ۾ جواب ڏنو:

ناٿ جنهين نندي، تت پڻ نهاريو جوڳين
سي سويساهيا ڪاپڙي، ڀريا ڀراهين ڀنڊ
هئو هئو هن هنڌ، هنن هنگلاجان هت ڪيو.

نه رڳو ايترو، پر پنهنجي لافاني رسالي ۾، هنگلاج ۽ ان جي پانڌيڙن کي ڏاڍيءَ سڪ سان ڳايائين. فرمايائين: ... ...

نانگا نانيءَ هليا، ويچارا وڻا
ڪينر ڪاپڙين جا، صبح تان نه سڻا
هو جي هيت هئا، آئون نه جيندي ان ري.

... ...

نانگا نانيءَ هليا، سگهيون ساڻ ڪٺي
آهل آديسين جي، هينئين حب گهڻي
جنهين منهن مٺي، آئون نه جيندي ان ري

... ...

جان آهين اوطاقن ۾، تان ڪي سائين اور
ڏهه ڏهه ڀيرا ڏينهن ۾، ٻاڻ مٿانئن گهور
ويا جي هنگلور، ته ڪر ملندم ڪاپڙي.

... ...

ڪنّ ڪتّ، ڪاپتّ، ڪاپڙي، ڪنو ٽيا ڪن پار
هلن جي هنگلاج ڏي، ٻاٻو چڙي ٻارّ
جي "ڪين" قبولڻهار، هلو ته تڪيا پسون تن جا.

... ...

ڪنّ ڪتّ، ڪاپتّ، ڪاپڙي، ڪن جي ڪنائين
لاهوتي لطيف چئي، ساڳ نه ستائين
جي خوديءَ کي ڪائين، هلو ته تڪيا پسون تن جا.

... ...

ساميءَ، ڪاميءَ، ٻرين لئه ڪُسي ڏيا ڪباب،
جهڙو ڏسن ڏوهه ڪي، تهڙو تن ثواب،
اوتين آرتي ڳاڏئون، منجهان اکين آب،
سندو ذات جواب، تون ڪيئن پڇين تن ڪان.

... ...

ٻانهين ويٺا ٻانَ سين، ٻر ۾ ٻرياڻين،
هو جي هلڻ سنديون ڳالهيون ڳالهائين،
وڃڻ وڃائين، آئون نه جيندي ان ري.

... ...

ٻانهين ويٺا ٻانَ سين، ٻر ۾ ٻرياڻين،
ساميءَ سفر هليا، آسڻ اجهائين،
رخصت روئارين، آئون نه جيندي ان ري.

... ...

نه ڪي ڪٽن پانَ سين، نه ڪو سائن ٻانُ،
اهڙا جن اهڃاڻ، آئون نه جيندي ان ري.

... ...

ويهه پنجويهه ورهيه ڪن تي پڙلاءُ پيو ته هنگلاج هاڻ لاءِ هڪ قافلو تيار ٿيو آهي، جنهن ۾ سنڌي زبان جو عالم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سنڌ س دوست (مرحوم) محمد اسماعيل نون ۽ ٻيا ڪي ساٿي شامل آهن. اها ڳالهه ٻڌي، اندر ۾ ڏاڍا اڌما اٿيا ته جيڪر ان قافلي سان شامل ٿجي، ۽ هنگلاج وڃي ڏسجي. ويتر جو ٻڌڻ ۾ آيو ته قافلي وارن هنگلاج جي اوکي پنڌ، بر پٽ بيابان، سج ۽ ويراني کي خيال ۾ رکي، وڏا بندوبست ڪيا آهن، ڪيئي جيپون ساڻ اٿن، منزلن لاءِ تنبو تولان ٻڪنيا اٿن، ته هيڪاري روح سڌون ڏنيون. پر، پنهنجي غريباڻي حال کي ڏسي، مون هميشه لاءِ هڪ اصول پنهنجي اڳيان رکيو هو — اياز قدر خود بشناس. چنانچه، هنگلاج ڏسڻ جي وڏي ذوق ۽ شوق جي باوجود، مون پلئي پلائي به اهڙو اکر پنهنجيءَ زبان تي نه آندو، جو مون کي ڪنهن جو احسانمند ٿيڻو پوي. هنگلاج ڏسڻ جي حسرت بهر صورت دل ۾ رهي.

قرآن ڪريم ۾ خداوند ڪريم جون جيڪي صفتون بيان ٿيل آهن، تن ۾ هڪ اها به آهي ته هو ظاهر ۽ لڪل (غيب) جو ڄاڻندڙ آهي. ٻئي طرف انسان جو علم فقط ظاهر تائين محدود آهي. ويهه پنجويهه ورهيه اڳ مون کي اهو خواب خيال به ڪونه هو ته الله هڪ ڏينهن اهڙو آڻيندو جو مان هنگلاج هن طرح ڏسڻ ويندس ته جيپ بدران هيليڪاپٽر ۾ سوار ٿي وڃي هوا مان هيٺ لهندس، جيئن ئي ٻير پٽ تي رکندس ته فوج جا جوان مون کي سلامي ڏيندا ۽ هنگلاج جي ويراني ۾ ڪلم غاليچا وڇايا ويندا.

ٿيو هيئن ته گذريل سال آڪٽوبر مهيني ۾ ڊاڪٽر انيمري شمل دوستن کي خط لکيا ته سال سرءُ جي مند ۾ پاڪستان جي دوري تي ايندس. ڊاڪٽر شمل ويهه پنجويهه ورهيه اڳ مرحوم پير حسام الدين راشديءَ جي معرفت سنڌي ادبي حلقن سان متعارف ٿي هئي. هن سنڌ جي علم ۽ ادب ۾ گهري دلچسپي ورتي ۽ سنت ٿي سنڌي اديبن ۽ شاعرن ۾ وڏي مقبوليت حاصل ڪئي. منهنجي ساڻس پهرين ملاقات سنه ١٩٥٨ع ۾ ٿي. جيئن ته مرحوم پير صاحب مون کي گهڻي قدر پائينده هو، انڪري هوءَ به مون کي پائڻ لڳي. وقت جي گذرڻ سان، اسان سٺا دوست بڻجي وياسين. جن ڏينهن ۾، پاڻ آڪٽوبر ۾ پاڪستان اچڻ جو اطلاع ڏنائين، تن ڏينهن ۾، صدر پاڪستان وٽان، مون وٽ اڪادمي ادبيات پاڪستان جي آفيس ۾ هدايتون پهتيون ته ڊاڪٽر شمل ملڪ جي قابل قدر علمي خدمت ڪئي آهي. هوءَ جڏهن دوري تي اچي ته سندس خاص خيال رکيو وڃي ۽ ميزباني جا فرائض اڪادمي ادبيات پاڪستان سرانجام ڏئي.

مون ڊاڪٽر شمل کي خط لکي پڇيو ته گهمڻ لاءِ ڪاڏي هلڻو آهي؟ پنهنجي طرفان کيس سڪردو هلڻ جي صلاح ڏني، جتي سنڌو درياءُ پاڪستان ۾ داخل ٿئي ٿو. ڊاڪٽر شمل واديءَ ڪاغان ۾ سيف الملوڪ ڍنڍ ڏسڻ جو شوق ڏيکاريو، جنهن سان شهزادي سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال پريءَ جو داستان منسوب ٿيل آهي ۽ روايت آهي ته اجا تائين چوڏهينءَ جي رات ڍنڍ جي ڪناري تي پريون ناچ ڪرڻ اينديون آهن.

مون صدر پاڪستان جي حڪم نامي جي آڌار تي، سڪردو ۽ ڍنڍ سيف الملوڪ ـــ ٻنهي هنڌن ڏسڻ جو انتظام ڪري ڇڏيو.

جڏهن ڊاڪٽر شمل پاڪستان پهتي ته اسان هوائي فوج جي هيليڪاپٽر ۾ سوار ٿي، نالگا پربت جو پاسو ڏيئي، وڃي سيف الملوڪ ڍنڍ جي ڪناري تي لٿاسين. برفباري اجا شروع ڪانه ٿي هئي، پر ڍنڍ جي چوڌاري ملڪه پربت گذريل سال جي برف سان سهڻو ڏيکيو پيو هو. ڍنڍ جو شفاف پاڻي، آسمان جي عڪس پوڻ ڪري، نيري رنگ جو هو، ۽ ائين ٿي لڳو، جڻ ته قدرت بيضوي شڪل جو هڪ وڏو پيالو، نيري آب سان ڀري، برفپوش جبلن جي وچ ۾ ڪٿي رکيو هجي: مون ائين محسوس ڪيو ته جيڪڏهن پرين کي چوڏهينءَ جي رات واقعي ناچ ڪرڻو آهي ۽ ناچ کان پوءِ ڪين ٿَڪَ لاهڻ لاءِ غسل به فرمائڻو آهي ته پڪ سيف الملوڪ ڍنڍ ٿي ان مقصد لاءِ موزون ترين هنڌ آهي.

سڪردو وڃڻ لاءِ اسان هيليڪاپٽر بدران بوئنگ جهاز جي سواريءَ کي ترجيح ڏني. رهائش جي لاءِ شنگريلا هوٽل ۾ انتظام ٿيو، جنهن جي اشتهار ۾ دعوا ڪئي ويئي هئي ته هيءُ هوٽل ڌرتيءَ تي بهشت جون سڪون ٿي لاهي. سڪردوءَ جي هوائي اڏي تي اعليٰ عملدارن اسان جو استقبال ڪيو. اسان شام جو ساڻن ڪچهري ڪري، رات جو وڃي شنگريلا هوٽل ۾ ٽڪياسين.

مرحوم پير حسام الدين راشديءَ جي وفات کان پوءِ هيڪر ڊاڪٽر شمل مون کي چيو هو تہ سيوهڻ ڏسڻ جو شوق اٿم. مان جڏهن ڪيس سيوهڻ ڏيکارڻ وٺي ويو هوس، تڏهن مهتاب اڪبر راشدي، ڊاڪٽر شمل سان رفاقت ڪرڻ لاءِ گڏ هئي. سڪردوءَ ايندي بہ سوچيم تہ ادي مهتاب کي سڏي وٺان. پر، ڊاڪٽر شمل جي هڪ جرمن سهيلي مئڊم ڪئرن سان اسلام آباد ۾ ملاقات ٿي، جنهن چيو تہ ليڊي-ان-ويٽنگ جا فرائض مان سرانجام ڏيندس، الڪري شنگريلا هوٽل ۾ مون ۾ سوٽ ورتا-- هڪ ۾ ڊاڪٽر شمل ۽ ڪئرن، ۽ ٻئي ۾ مون سامان رکيو. رات جي ماني کائڻ کان پوءِ اسان پنهنجن پنهنجن ڪمرن ۾ وڃي آرامي ٿياسين. سڪردوءَ ۾ چڱا ٿڌا مٺا سيءَ هئا. مون پنهنجي ڪمري ۾ ڪاٺين جو مچ ٻارايو ۽ گرم گرم ڪافي گهرايم. جڏهن ٻئي وهاڻي وڃي استري تي سمهيس، تڏهن ڪئرن ۽ ڊاڪٽر شمل اچي پنهنجي ڪمري ۾ ڪچهري ڪري رهيون هيون.

صبح جو اسان جيپن ۾ سوار ٿي، 'ست پارا' ڍنڍ ڏسڻ وياسين، ۽ پوءِ اچي سنڌو درياءَ جون تصويرون ڪڍيوسين. درياءَ ۾ پاڻي ٿورڙو هو، پر ان کي پاڪستان جي علائقي ۾ داخل ٿيندو ڏسي، منهنجي لونءَ لونءَ ٺري پيئي ۽ حيدربخش جتوئيءَ جي لافاني نظم ياد آئي:

اچـيـن مانسرور مـان ڪشـير ۾،
۽ باغِ عـدن واري تصويـر ۾،
پرين تنهن کي خوشبوءِ اڪسير ۾،
مـفـرح ڪٿي سنڌ لـئـي سير ۾:
ڏئين دل کي فـرحت،
ڏئـيـن روح راحـت،
۽ ڪـيـلاش پـربت،
منجهان شيـر شربت:
ٿو گلزار گلشن جـا آڻـيـن اٿاهہ،
ڀلي آئين، جي آئين درياهہ شاهہ!

سڪردوکهي جڏهن اسان واپس اسلام آباد موٽياسين تہ ڪنهن هنڌ سنڌو درياءَ ۽ سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جي ڳالهہ نڪتي. مون ڊاڪٽر شمل کي ٻڌايو تہ هڪ فرينچ ٽيم سبيءَ جي ڀرسان مهرڳڙهہ وٽ بہ پراڻا دڙا کوٽيا آهن، جن جي ڪري سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب پنجن هزارن ورهين مان وڌي وڃي ست هزار ورهيہ ٿيني آهي. جيئن تہ سبيءَ تائين صاف سنڌي ٻولي ڳالهائي وڃي ٿي، ۽ سنڌو ميداني علائقي جي حد بہ اتي ئي پوري ٿئي ٿي، پرتي بلوچستان جا جبل شروع ٿين ٿا، ان ڪري منهنجي خيال موجب مهرڳڙهہ جي تهذيب موهن جي دڙي ۽ آمريءَ واريءَ قديم سنڌي تهذيب جي اڳوڻي ڪڙي آهي.

ڊاڪٽر شمل وزيراعظم پاڪستان سان جڏهن ملاقات ڪئي تڏهن مهرڳڙهہ جي دڙن ڏسڻ جي خواهش ظاهر ڪيائين. وزيراعظم ڪيس چيو تہ اڳ پوءِ اوهان لسٻيلي جو دورو بہ

ڪيو جو اتي به صاف سنڌي ڳالهائي وڃي ٿي. ڊاڪٽر شمل مون سان اها ڳالهه ڪري اشارو ڏاو ته ڪوشش ڪري ته پاڻ لس ٻيلي مان هلي هنگلاج ڏسي اچون. ان وچ ۾ پاڻ ڪجهه ڏينهن لاءِ هندستان ۽ بنگلاديش جي دوري تي روانو ٿي. جڏهن اتان موٽي پاڪستان پهتي ته مان وزيراعظم جي آفيس مان حڪم جاري ڪرائي، مهرڳڙهه جي دڙن، لس ٻيلي ۽ هنگلاج ڏسڻ جا سڀ انتظام ڪرائي ڇڪو هوس.

اسان رٿيل پروگرام موجب، صبح جو سوير ڪراچيءَ مان ڪوئيٽا ويندڙ جهاز ۾ سوار ٿياسين. ڪلاڪن ڪان پوءِ سبيءَ جي ايڊيشنل ڪمشنر ڪوئيٽا جي هوائي اڏي تي اسان جو استقبال ڪيو. ٻه موٽرون آنديون هئائين، هڪ ۾ شمل ۽ ڪٿرن ويٺيون ۽ ٻيءَ ۾ اهو نيڪمرد ۽ مان ويٺاسين. منجهند جي ماني مهل اچي ڊاڊر پهتاسين.

بولان درياءَ جي ڪپ تي سرڪاري ريسٽ هائوس ۾ لنچ جو نهايت شاندار انتظام ٿيل هو. ماني کائي شمل ۽ ڪٿرن آسپاس جون تصويرون ورتيون، مون نماز پڙهي ٿوري دير آرام ڪيو ۽ پوءِ ڊاڊر جي ڊپٽي ڪمشنر سان گڏ موٽرن ۾ سوار ٿي، مهرڳڙهه جي ڀرسان نوشهري وارو کوٽيل دڙو ڏسڻ وياسين، جو ڇيائون ته مهرڳڙهه کان به وڌيڪ دلچسپ آهي.

ڪاڪي پيرومل پنهنجي ڪتاب ”قديم سنڌ“ ۾ انهن دڙن جو ذڪر ڪيو آهي، جن کي بلوچستان ۾ دمدما ڪوٺيو ويندو آهي. نوشهري وارو دمدمو ايڏو وڏو ڪونهي، وڏ ۾ وڏ اسريءَ واري دڙي جيترو ٿيندو. مٿاڇري تي ٺڪرانو ٽٽيو پکڙيو پيو هو. نشانيءَ طور ٻه-ٽي ٺڪريون ڪٿرن کنيون ۽ ٻه-ٽي مون. معلوم ٿيو ته کوٽائيءَ ۾ جيڪي شيون دريافت ٿيون آهن، سي فرينچ ٽيم جا ماهر آثارقديمه ڀرپرو ڪئمپ ۾ کڻي ويا آهن.

دڙو ڏسندي ڏسندي ٽيپهري ٿي ويئي. واپسيءَ تي ڪن پراڻن قبن جي پاسي مان لنگهي اچي روڊ تي چڙهياسين، جتان ڊاڊر جي ڊپٽي ڪمشنر موڪلايو. ان مهل بلوچستان جي خانه بدوش قبيلن جي بودوباش جو هڪ دلچسپ منظر نظر آيو. شفق جي شعاعن هيٺ هڪ وڏي ويڪري ميدان ۾ هڪ بلوچي قبيلو منزل انداز ٿيو هو. پٿريلي ميدان ۾ ڪاريءَ ڏاس مان ٺهيل رانٽيون هنيون هئائون، جن جي پاهران ڪي زالون ٻڪرين ڏهڻ ۾ مشغول هيون ته ڪي رات جي مانيءَ لاءِ اٽو ڳوهي رهيون هيون. ڪن زالن چلهيون دکايون هيون، جن مان نڪرندڙ دونهين جون لاٽون فضا ۾ تحليل ٿي رهيون هيون. مرد اٺن ورانڻ ۾ مشغول هئا. اها هئي عاشقن جي ڪل ڪائنات. نه گهر نه ٽڪ نه محل نه ماڙيون. بقول شاعر:

براتِ عاشقان برشاخِ آهو

منهنجي هڪ بلوچ دوست گلزار مري (سابق سيڪريٽري بلوچي اڪيڊمي) هڪ دفعي بلوچستان جي سفر ۾ مون کي هڪ قصو ٻڌايو. ڇي هيڪر ڪنهن برپٽ ۾ برسات اچي لئي. مينهن اهڙو جو جهٽ پلڪ ۾ اوندهه انڌوڪار ٿي ويئي. هڪ پيڙي زالفان اتي ٻڪريون چاري

رهي هئي. ونس برسات کان بچاءَ لاءِ پيو ته ڪجهه ڪونه هو، هڪ تڏي ساڻ هيس، جا ڪٺي مٿي تي اوڙهه ڪيائين. ڏٺيءَ جو شڪرانو ڪري چوڻ لڳي ته هاڻي مون کي ته برسات جو فڪر ڪونهي، پر هن مصيبت جي مينهن ۾ ويچارو اسان جو سردار الائي ڪيئن ڪندو!

منهن اونداهيءَ مهل اسان جون موٽرون اچي سبيءَ پهتيون، جتي ڊپٽي ڪمشنر جي بنگلي جي پاسي ۾ هڪ ريسٽ هائوس ۾ اسان جي رهائش جو انتظام ٿيل هو. ڊاڪٽر شمل، ڪرن ۽ مون پنهنجن ڪمرن ۾ سامان رکيو ۽ دمدمن جي مٿي لاهڻ لاءِ غسلخانن جو رخ ڪيوسون، جن ۾ گرم ۽ سرد پاڻيءَ جو انتظام ٿيل هو. ايتري ۾ نوڪر چانهه کڻي آيا ۽ اطلاع ڏنائون ته رات جي ماني‌ءَ لاءِ ڊپٽي ڪمشنر جي گهر هلڻو آهي. اسان اڃا چانهه پي رهيا هئاسون جو نون تي اطلاع مليو ته اسان کي لس ٻيلي وٺي هلڻ لاءِ ايئرفورس جو هيلي‌ڪاپٽر سبيءَ پهچي چڪو آهي. مون ڪرنل انوارالحق نالي هيلي‌ڪاپٽر جي پائلٽ سان نون تي خوش‌مرحبا ڪئي ۽ کيس آرام ڪرڻ لاءِ چيو.

سبيءَ جي لائق ۽ فائق ڊپٽي ڪمشنر ۽ سندس خوبرو گهرواريءَ جهڙي شاندار ڊنرڪارائي تهڙي شاندار ڪچهري ڪئي. اسان رات جو ٻارهين ڌاران کانئن موڪلائي، اچي بسترن ۾ آرامي ٿياسين.

صبح جو سوير ازخود ننڊ مان جاڳ ٿي. منهن تي چنڊو هڻي، ڏندڻ ڪري، ڊرائنگ روم ۾ آيس ته ڊاڪٽر شمل ۽ ڪرن بہ ڪر موڙيندڙيون اچي صوفن تي ويٺيون. اڃا منهن اونداهي هئي ۽ آسمان ۾ ٿورا گهڻا تارا موجود هئا. نوڪرن چانهه آندي ۽ صاف سنديءَ ۾ ٻڌايو ته اڌ ڪلاڪ اندر ناشتو ميز تي لڳي ويندو. چانهه پي مان ريسٽ هائوس جي چوڌاري تي پسار ڪرڻ لڳس. سبي سانت ۾ هئي، ريسٽ هائوس جي وڻن ۾ فقط پکين جي چون چون هئي. ٿوريءَ دير ۾ ناشتو اچي ويو. اسان تيار ٿي، ايئرپورٽ تي پهتاسين. سبيءَ جو اسسٽنٽ ڪمشنر ۽ هيلي ڪاپٽر جو پائلٽ اسان جي استقبال لاءِ موجود هئا.

سبيءَ وارو هيلي‌ڪاپٽر سيف‌الملوڪ ڍنڍ واري هيلي ڪاپٽر کان ننڍو هو. خاص ڳالهه اها ته ان ۾ اسان کي اڳيان پائلٽ سان گڏ وهاريائون. ڊاڪٽر شمل پائلٽ جي پاسي واريءَ ڪرسيءَ تي ويٺي، مان پائلٽ جي پٺيان واري ڪرسيءَ تي ويٺس. منهنجي پاسي ۾ ڪرن ويٺي ۽ سندس پاسي ۾ پائلٽ جو مددگار ويٺو.

هيلي‌ڪاپٽر اڏام ۽ ڏکڻ اولهه طرف پرواز شروع ڪيائين. انجڻ جو ايڏو شور هو، جو اسان هڪٻئي سان ڳالهائي نٿي سگهياسين. ڪا ڳالهه پڇڻ لاءِ هڪٻئي کي پيغام لکي ٿي ڏنوسون. مثلاً مون ڪاغذ تي هڪ سوال لکي ڪرن کي ڏنو ته هيلي‌ڪاپٽر جي هن وقت رفتار ۽ زمين کان بلندي ڪيتري آهي؟ ڪرن ڪاغذ پائلٽ جي مددگار کي ڏنو، جنهن جواب لکي ڏنو ته رفتار ڏيڍ سو ميل في ڪلاڪ ۽ بلندي زمين‌کان ڏيڍ هزار فوٽ آهي. بلندي گهٽ هئڻ ڪري، هيٺ زمين تي هر شيءِ چٽي نظر ٿي آئي، انڪري سفر ۾ ڏاڍو لطف ٿي آيو.

اسان ڄڻ ته بيضوي شڪل جي هڪ ننڍي کهر ۾ سوار هئاسين، جيڪو ڏيڍ سو ميل رفتار سان ننڍن وڏن جبلن جي مٿان لينگ ڏيندو اڏامندو ٿي ويو. پائلٽ جي ساٿيءَ گرم گرم چانهه جو ٿرماس ساڻ کنيو هو. ڪوپن ۾ چانهه وجهي اسان کي پيش ڪيائين. سرسبز جبلن جي مٿان پرواز ڪندي ۽ چانهه پيئندي ڏاڍو لطف آيو. سڀيءَ کان پهرين هيلي ڪاپٽر وارو اهو سفر اسان سڀني کي عمر ڀر ياد رهندو. ڊاڪٽر شمل هيلي ڪاپٽر جو لالو ملائڪ رکيو ۽ جرمنيءَ واپس پهچڻ بعد مون کي خط لکيو ته وطن واپس پهتي آهيان، پر منهنجو روح بلوچستان وارن جبلن مٿان هوا ۾ معلق آهي. مون کي سفر دوران جنهن نظاري سڀ کان حيرت ۾ وڌو سو هيءُ هو ته ڪن تمام اوچن جبلن جي مٿان اوچتوئي اوچتو زمين جا ڪي ٽڪرا نظر ٿي آيا جي پوک لاءِ کيڙيل هئا ۽ انهن ۾ هڪ اڌ گهر به اڏيل هو! ايڏن وڏن جبلن جي چوٽيءَ تي ماڻهو ڪيئن ٿا رهن، اهي هيٺ ڪيئن ۽ ڪڏهن ٿا لهن، اها ڳالهه مون کي اصل سمجهه ۾ نه آئي. هڪوار ڪرنل الوارالحق اوچتو هيليڪاپٽر کي پوئتي لامارو ڏنو ۽ چڪر ڪاٽي وري ڏکڻ طرف پرواز شروع ڪئي. مون کي ڊپ لڳو ته هن ويراني ۾ شايد رستو وڃائي ويٺو آهي. پر پڇا تي ٻڌايائين ته هڪ وڏن سڱن واري جانور تي نگاهه پيس، ان کي جاچڻ ٿي ڏٺم ته کهڙو جانور آهي.

اس پهرين لهڻ کان اڳ اسان ڪلاڪ کن لاءِ خضدار ۾ لٿاسين، جو هيليڪاپٽر جي عملي کي اُتي تيل پرائو هو. ايئرپورٽ اڃا زير تعمير هو. خضدار جو نوجوان ڊپٽي ڪمشنر اسان جي استقبال لاءِ موجود هو، سو موٽرن ۾ چاڙهي، ريسٽ هائوس وٺي هليو. ريسٽ هائوس ۾ شهر جا معزز ماڻهو اسان جي استقبال لاءِ موجود هئا. چانهه پيتيسون. رابع خضداريءَ جو قصو نڪتو، جا ٽينءَ چوٿيءَ صديءَ هجريءَ جي عربي زبان جي وڏي شاعره هئي ۽ پنهنجي نوڪر سان رومانس ڪيو هئائين. ڀائس ان سبب ڪري ڪيس ماري ڇڏيو. سندس دوست وري ڀائس کي ماري ڇڏيو. هاڻي ته ڪنهن جي قبر جو نشان به ڪونهي.

بر مزارِ ما غريبان نه چراغ نه گلے
نه پر پروانه سوزد نه صدائے بلبلے

خضدار جو ڊپٽي ڪمشنر سنڌ يونيورسٽيءَ جو پراڻو شاگرد هو. جڏهن کيس خبر پئي ته مان ڪجهه عرصو يونيورسٽيءَ جو پرووائيس چانسيلر رهي چڪو آهيان، تڏهن هو منهنجي هيڪاري تعظيم ڪرڻ لڳو. ٻڌايائين ته خضدار ۽ نال بلوچستان جا اهڙا ته آباد علائقا آهن جو سنڌ ۾ ميوي سان ڀريل ٻه-ٽي سؤ ٽرڪون روزانو پرجي ڪراچيءَ وينديون آهن.

اسان ڪچڙيءَ منجهند جو خضدار سان نڪتاسين ۽ منجهند مهل اچي لس ٻيلي پهتاسين. مقامي ڊپٽي ڪمشنر علي رضا ۽ ساموالدي اسڪائوٽس جي ڪپتان اسان جو استقبال ڪيو. هو اسان کي موٽرن ۾ وهاري هڪ ريسٽ هائوس ۾ وٺي هليا، جو ڪافي پراڻو ٿي لڳو. پراڻيون تاريخي جايون مون کي ڏاڍيون وڻنديون آهن؛ اهي خانداني ماڻهن وانگر باوقار لڳنديون آهن.

انهن جي سر سر مان عظمت جهلڪندي آهي. لس ٻيلي جو ريسٽ هائوس به ننڍڙو پر اهڙوئي هڪ وڻندڙ تاريخي يادگار هو. غالبا اوڻويهينءَ صديءَ جي پوئين اڌ ۾ ٺهيو هو. اسان هٿ منهن ڌوتو ته علي رضا اچي ڪن ۾ سرباٽ ڪيو ته مون اوهان جي چوڻ موجب لس ٻيلي جي سڪ‍ڙن ڳائڻ ۽ لوڪ ناچن جو انتظام ڪيو آهي. شام، ڪئرن ۽ مسان، علي رضا سان گڏ، هڪ شاميانيءَ ۾ اچي ويٺاسين، جتي سؤ کن ماڻهو اسان جا منتظر هئا. هو سنڌي، بلوچي ۽ مڪراني ٻولين ڳالهائي رهيا هئا. اسان جي پهچڻ سان راڳ ۽ ناچ شروع ٿيا. راڳ جا ٻول گهڻو ڪري بلوچي يا مڪراني هئا. البت زالن جي ڳيچن ۽ سهرن جي لئي، لب ۽ لهجي ۾ سنڌي جهلڪ نمايان هئي. مقامي هندو فنڪارن جيڪو ڏانڊيا ناچ ڏيکاريو، اهڙو ساڳيو ناچ مان ويهارو ورهيه اڳ شڪارپور ۾ ڏسي چڪو هوس. البت شيدين جو مڪرسا ناچ، جنهن جو نالو سنڌي ادبي بورڊ جي فائيلن ۾ پڙهيو هوم، سو پهريون دفعو لس ٻيلي ۾ ڏٺم. راڳ ۽ ناچ جي مجلس جو مزو وٺي، اسان سنگت کان موڪلايو ۽ اچي ڪاڏي جي ميز تي ويٺاسين. مون علي رضا کي فون تي تمام سادي ڪاڏي لاءِ تاڪيد ڪيو هو، پر ان جي باوجود ميز تي پڪل گوشت، ڪيترن قسمن جا پوڙ، ڀاڄيون، پلاءُ، مڇي، مٺائي ۽ ميوا موجود هئا.

ماني ڪائي اسان ڪلاڪ کن ڪچهري ڪئي، پوءِ سير لاءِ ٻاهر نڪتاسين. علي رضا ٻه تجويزون اڳيان رکيون: هڪ هيءَ ته شهر کان ٻاهر جبلن ۾ قديم زماني جون غارون آهن، سي هلي ڏسجن، ٻي هيءَ ته شيرين فرهاد جي قبر هلي ڏسجي. اسان پوئين تجويز پسند ڪئي، جو ان مان عشق جي خوشبوءِ ٿي آئي.

شام جي مهل هئي، ٿڌڙي هير پئي لڳي. اسان ٽي-چار موٽرون ساڻ ڪئيون. ستت اسان لس ٻيلي جي ميداني علائقي کي ڇڏي، تربت ۽ گوادر ويندڙ رستي سان، جبلن ۾ داخل ٿياسين.

جابلو علائقي جا سڀ کان سهڻا نظارا مون اترين علائقن ۾ گلگت ۽ هنزا کان ٻه اتر پر، چين ڏانهن ويندڙ شاهراهه ريشم تي ڏٺا آهن. اتي قراقرم ۽ همالا جبل پاڻ ۾ اچي ملن ٿا. شاهراهه ريشم جي هڪ طرف سنڌو درياءُ ڪڙڪا ڪندو وهي ٿو ته ٻئي طرف آسمان سان ڳالهيون ڪندڙ سرسبز جبلن جون قطارون آهن، جن جون چوٽيون ٻارهن ئي مهينا برف سان ڍڪيون پيون آهن. رستي تي قدرت جي عظمت جا اهڙا ته خوبصورت منظر آهن، جي ڪوبه انسان سڄي عمر وساري نه سگهندو. بلوچستان وارا جبل انهن جبلن کان هن طرح مختلف هئا ته هي صفا سڪل ۽ خشڪ هئا. وڻ ٽڻ ته ٺهيو پر گاهه جو هڪ پن به مٿن موجود ڪونه هو. سون هزارن سالن جي برساتن ۽ هوائن انهن جون عجيب شڪليون ٺاهي ڇڏيون هيون، جي اهڙيون ته پياريون ۽ دلاويز هيون جو مان سوچ ۾ پئجي ويس ته هي نظارا وڌيڪ سهڻا آهن يا قراقرم ۽ همالا جبل وارا. اسان هڪ اهڙي علائقي ۾ داخل ٿياسين، جتي سڄي جا سڄا جبل مٽيءَ مان ٺهيل هئا. حقيقت اها آهي ته ان خوبصورت منظر کي بيان ڪرڻ لاءِ لفظ ڪافي ناهن.

سکردوءَ ۾ سنڌو درياءُ پاڪستان جي علائقي ۾
داخل ٿي رهيو آهي.

ٻلي آئين
〃 جي آئين
〃 درياءَ شاهه

- حيدر بخش جتوئي

سيف الملوڪ ڍنڍ قدرتي حسن جو لاجواب شاهڪار آهي.
مون ائين محسوس ڪيو ته جيڪڏهن پرين کي چوڏهين جي رات
واقعي ناچ ڪرڻو آهي ۽ ناچ کانپوءِ غسل به فرمائڻو آهي ته
سيف الملوڪ ڍنڍ ان مقصد لاءِ موزون ترين هنڌ آهي.

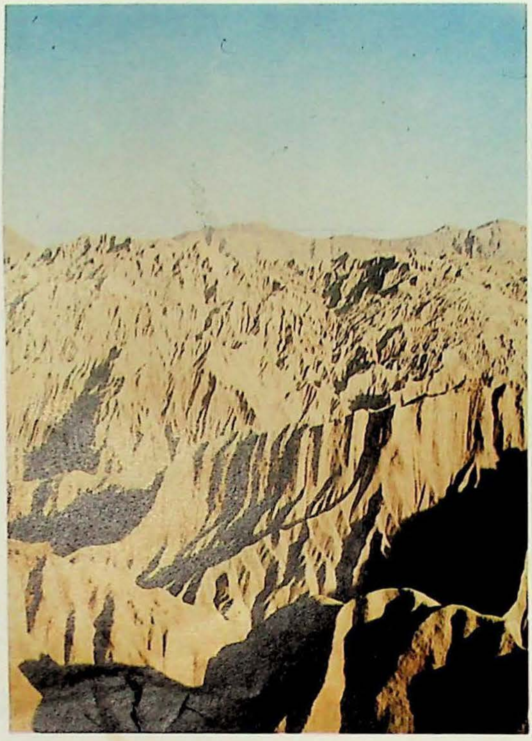

بلوچستان ۾ مٽيءَ مان ٺهيل جبل ۽ مٿن

وڻ ٽڻ ته ڇا، ٻر گاهه جو ڪو ٻَنُ به ڪونه هو.

ڊاڪٽر شمل هيليڪاپٽر جو نالو ملائڪ رکيو ... هيلي ڪاپٽر
جي ڪپتان انوارالحق مون کي اچي اطلاع ڏنو ته
"ملائڪ پرواز لاءِ تيار آهي"

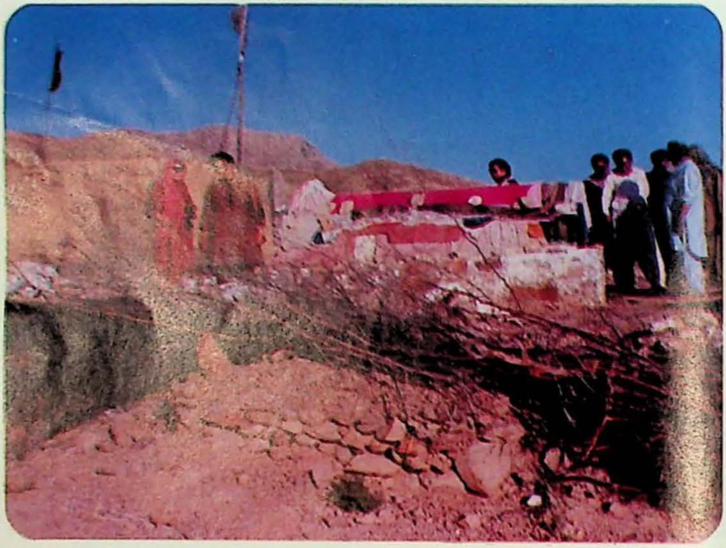

ڪيچ مڪران ويندڙ قديم شاهراهه تي

شيرين فرهاد جون قبرون

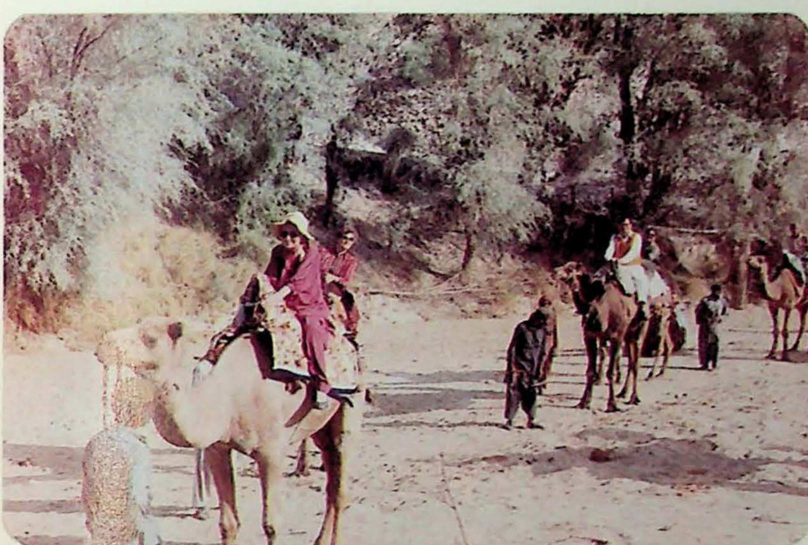

جڏهن اسان اٺن تي سوار ٿياسين ته هيلي ڪاپٽر جي
ڪپتان انوارالحق کلي چيو ته، "رباني صاحب
ويهين صديءَ مان (هيلي ڪاپٽر مان) ڏهين صديءَ ۾
(اٺن جي پٺيءَ تي) هي سفر به عمر ڀر ياد رهندو"

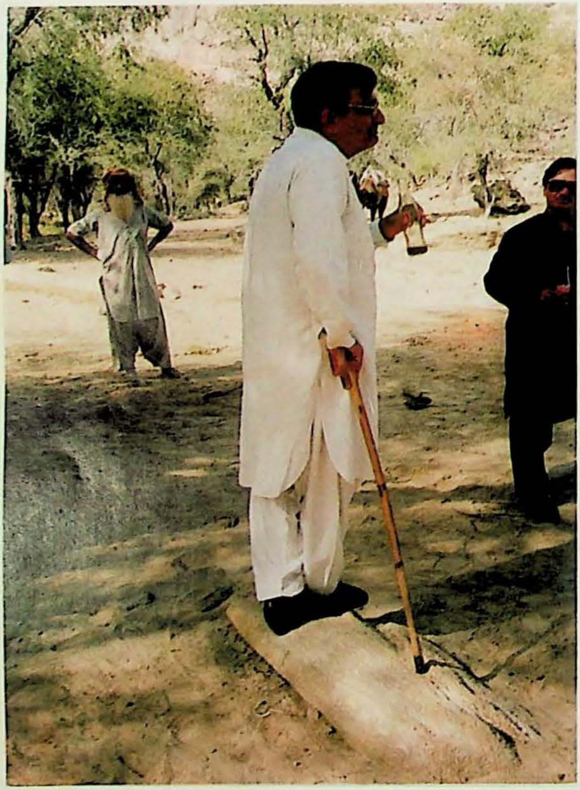

آسا پوريءَ تي تندا نار کوکاکولا ٻلي
اسان پنهنجي اج لاتي.

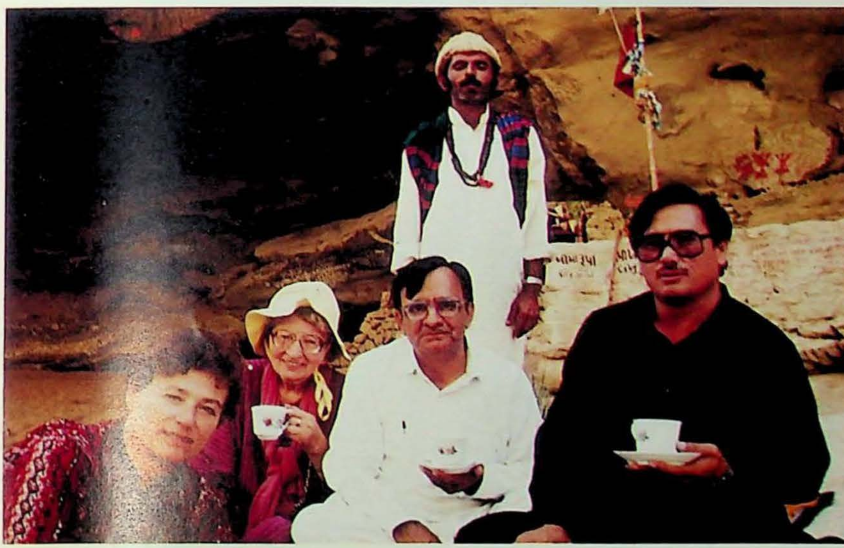

هنگلاج ۾ چاءِ

علي رضا، غلام رباني، شمل، ڪئرن ۽ پٺيان پوڄاري

اڌ منيءَ ڪلاڪ جي سفر کان پوءِ موٽرون علي شيرين فرهاد جي قبر وٽ بيٺيون. مجاور ٻڌايو ته ڀر پاسي سان هڪ تلاءُ به آهي، جنهن جو پاڻي کير وانگر اڇو آهي. مون کي ائين سمجهه ۾ آيو ته پراڻي دور ۾ ايران ۽ ڪيچ مڪران کان ايندڙ واپاري قافلن کان شيرين فرهاد جو قصو ٻڌي، ڪنهن شخص اها مصنوعي قبر ٺاهي آهي.

اسان پوڻين ٽيپهريءَ ڌاران سير ڪري، واپس ريسٽ هائوس تي پهتاسين. هنگلاج هلڻ جو شوق سڀني کي ڪنيو بيٺو هو، سو علي رضا کي چيم ته شهر جي هندن کي سڏائي وٺ ته کانئن هنگلاج بابت ڪجهه خبرچار وٺون. سٽ هڪ پنڊت لس ٻيلي جي هندن سان گڏ آيو. مون کانئن هنگلاج جي تاريخ بابت سوال ڪيا، پر ڪين ڏند ڪٿائن کان وڌيڪ ڪجهه به معلوم نه هو. البت پنڊت کي سنسڪرت ۾ ڪي اهڙا ڀڄن ياد هئا، جي ياتري هنگلاج ۾ پڙهندا آهن. هن اهي ڏاڍي سُر سان پڙهيا ۽ انهن جي معنيٰ ٻڌائي. هندو دوست موڪلائي ويا ته ڀر واريءَ مسجد مان سانجهيءَ جي بانگ آئي. مان وضو ڪري نماز پڙهڻ هليو ويس. نماز کان پوءِ جماعتين مان ڪنهن مسجد شريف جي مرمت جو ذڪر ڪيو ۽ چندي واسطي تڏي تي پوتڙو وڇايو. ڪنهن پنج رپيا ڏنا ته ڪنهن ڏهه ڏنا. مون سو رپيا ڏنا ۽ ڏاڍي خوشي ٿيم ته هن اجنبي شهر ۾ الله جي گهر جي تعمير ۾ شريڪ ٿيڻ جي سعادت نصيب ٿيم. مسجد مان موٽي ريسٽ هائوس پهتس ته ٻڌايائون ته ڪٿرن ۽ شمل علي رضا سان گڏ هندن جي مندر ۾ ڀڄن ٻڌڻ ويون آهن. اهو ٻڌي، مان به اوڏانهن ويس. مندر ۾ پنجاهه سٺ ماڻهو ويٺا هئا. ٽي چئا سازن تي ڀڄن ڳائي رهيا هئا. ڳائڻ جو اڳواڻ ويهن ٻاويهن ورهين جو نوجوان هو، جنهن جو انداز البيلو، آواز سريلو ۽ نيڻ خماري هئا. مون کانئس پڇيو ته اوهان کي ڪنور جو ڪلام ياد آهي؟ هن چيو ته هائو سائين. پوءِ هن ڪنور کي ڳايو ۽ آخر ۾ ڪيرتن ڪئي. ايتري ۾ ٻاڙ پاڻي اچي ويو ۽ پنچات جي مُکيءَ مون کي چيو ته اسان شمل کي پڳ پوت ڪيتا جو انگريزي ترجمو ڏيڻ گهرون ٿا، جو هن خوشيءَ سان قبول ڪيو.

مندر مان موٽڻ مهل مون کي مولانا ابوالڪلام آزاد ياد آيو. "غبار خاطر" ۾ هڪ هنڌ لکيو اٿس:

"آسٽريليا جي جهنگلي قبيلن کان وٺي، تاريخي دور جي سڌريل انسانن تائين، ڪوبه خدا جي تصور کان خالي نه رهيو آهي. رگ ويد جو ذڪري مواد تڏهن اڻجي رهيو هو، جڏهن اڃا تاريخ جي پرهه به ڪانه ڦٽي هئي. ۽ جتين ۽ اعلامين جڏهن پنهنجن عبادتگاهن جا نقش ۽ نگار چٽيا هئا، تڏهن انساني تمدن جي طفوليت اڃا اکيون به ڪونه پٽيون هيون. مصرين مسيح جي ڄمڻ کان هزار ٻن ورهيه اڳ خدا کي طرح طرح جي نالن سان سڏڙا ڪيا هئا. ۽ ڪالديا جي ڪاريگرن مٽيءَ جي پڪل سرن تي خدا جي حمد ۽ ثنا جا اهي گيت لکيا هئا، جيڪي ڪِين اڳين قومن کان ورثي ۾ مليا هئا. ابوالفضل ڪشميري عبادتگاهن لاءِ ڪهڙو نه عمدو ڪتبو تجويز ڪيو هو: "الاهي به هر خانه ڪه مي نگرم جوياي تو اند و به هر زبان ڪه مي شنوم گوياي تو."

اي تير غمت را دل عشاق نشانه
خلقي بتو مشغول و تو غائب ز ميانه
گه معتکف ديرم و گه ساکن کعبه
يعني که ترا مي طلبم خانه بخانه

مندر مان موٽي شمل ۽ ڪئپٽن پنهنجن پنهنجن ڪمرن ۾ اچي آرامي ٿيون، ڇو ته هنگلاج لاءِ صبح جو سوير اٿڻو هو. مان پنهنجي ڪمري ۾ اچي دوستن ڪي خط لکڻ ويٺس. جڏهن چڱي چوکي رات گذري ته بستري تي وڃي ليٽيس ته لس ٻيلي جي آسمان تي چوڏهينءَ جو چنڊ اڀري سنئون ٿيو هو ۽ چانڊوڪي ڪمري جي دريءَ جي جاريءَ مان لنگهي منهنجي بستري تي گل ڳاهي رهي هئي.

هنگلاج هلڻ لاءِ هيليڪاپٽر صبح جو ستين بجي لس ٻيلي مان اڏاڻو. اگور هيلي پئڊ کي ڳولي لهڻ لاءِ پائلٽ انوارالحق نقشو کوليو. منجهس هر جبل، هر ٽڪري، هر ميدان ۽ هر ندي چٽي ڏيکاريل هئي. انوارالحق نقشي جي مدد سان جبلن جي مٿان پرواز ڪندو ڪلاڪ کن اندر اچي ساموڊي ڪناري تي پهتو. اتي هيليڪاپٽر کي ڪجهه هيٺرو آندائين ته وڻ، ٽڻ، هنڌ ۽ ماڳ سڀ چٽا پٽا نظر اچڻ لڳا. اوچتو اسان جي نگاهه پن بسن تي پئي، جي پاترين سان پريل هيون ۽ هنگلاج وڃي رهيون هيون. مٿن لڳل گيڙو رنگ جا جهنڊا هوا ۾ ڦڙڪي رهيا هئا. هيليڪاپٽر اڃا ڪجهه اڳيرو اڏاڻو ته سمنڊ جي ڪناري سان اگور هيلي پئڊ نظر آئي. انوارالحق هيليڪاپٽر کي زمين تي لاٿو، انجڻيون بند ٿيون ته دروازو کليو ۽ ڪوسٽل گارڊس جو ڪپتان اسان جي استقبال لاءِ اڳتي وڌيو ۽ سلامي ڏنائين.

اسان سڀئي گڏ جيپن ۾ سوار ٿي ڪوسٽل گارڊس جي هيڊ ڪوارٽر تي پهتاسين، جو پرسان سمنڊ جي ڪناري تي سيمنٽ سان ٺهيل هڪ ننڍي عمارت ۾ هو. ريسٽ هائوس جي ورانڊي ۾ آرام ڪرسيون پيون هيون. پرسان ۾ ڪمرا هٿ منهن ڌوئڻ لاءِ کليا پيا هئا. منجهن غاليچا وڇايل هئا ۽ هڪ چڱي ريسٽ هائوس جو فرنيچر صوفا سيٽ، رائيٽنگ ۽ ڊريسنگ ٽيبلون، سليقي سان رکيل هيون. اسان هٿ منهن ڌوئي اچي ورانڊي ۾ ڪرسين تي ويٺاسين ته سپاهي تريل ڪڪڙ، بسڪوٽ ۽ چاءِ کڻي آيا. ڪمانڊنگ آفيسر ڪچهري ڪندي ٻڌايو ته ڪوسٽل گارڊس جو مکيه ڪم سمگلرن تي اک رکڻ آهي. اگور ۾ هر وقت چاليهه سپاهي ڊيوٽيءَ تي رهن ٿا. هن چيو ته سمگلنگ ايران ۽ پاڪستان جي سرحد تي ٿئي ٿي ۽ دلچسپ ڳالهه اها آهي ته اڄڪلهه پاڪستان مان ايران ڏانهن پيٽرول سمگل ڪيو ٿو وڃي، جو جنگ جي ڪري شهرن ۾ عام ماڻهن کي تڪليف آهي.

اگور ۾ ڪلاڪ کن ساهي پٽي، اسان جيپن ۾ سوار ٿي هنگلاج روانا ٿياسين. رستي تي هنگلاج ويندڙ بسون مليون. اسان ڪجهه وقت جبل جي پاسي سان تربت ويندڙ رستي تي هلڻ کان پوءِ هنگول نديءَ جي پيٽ ۾ لٿاسين. نديءَ ۾ ايڏي ته واري هئي جو جيپ جو هلڻ به مشڪل ٿي لڳو. پر علي رضا سٺو ڊرائيور ثابت ٿيو. هنگول نديءَ جي پيٽ ۾ اڌ ڪلاڪ

ڪن جي سفر ڪان پوءِ جيئون ٻاهر نڪتيون ۽ ڪجهه اڳيرو هلي وڻن جي هڪ جهڳٽي وٽ ويٺيون، جتي آڳهارو ڪن اٺ پلاڻيا بيٺا هئا. شمل ۽ ڪئرن لاءِ اِهو نظارو نئون هو، سي اٺ ڏسي ڏاڍيون خوش ٿيون.

ڪراچيءَ ۾ خالد اطهر اٺن جي سفر جو ذڪر ڪري، مون کي ڇرڪائي ڇڏيو هو. چيو هئائين تہ هنگلاج جو پنڌ اهڙو تہ اڻانو آهي، جو مان جڏهن اٺ تي سوار ٿيس ۽ اٺ ٽڪريءَ جي وٽ سان ايڪڙي ٻيڪري تي هلڻ لڳو تہ ائين سمجهيم تہ اج منهنجي حياتيءَ جو آخرين ڏينهن آهي. خالد اطهر، علي احمد بروهيءَ سان گڏ هنگلاج ويو هو، انڪري مون بروهيءَ سان صلاح ڪئي. هن مون کي تسلي ڏيندي چيو تہ هرويرو ڊڄ جي ڳالهہ ڪانهي، پر احتياط طور زالن لاءِ اٺن تي پلڻ بدران پاڪڙا هجن تہ سٺو. مون انهيءَ مشوري موجب علي رضا کي پاڪڙن لاءِ تاڪيد ڪيو هو. پر جتن ٻڌايو تہ سائين وڏيءَ ڪوشش ڪان پوءِ بہ پاڪڙا هٿ اچي نہ سگهيا. اٺن جي پلڻ کي سينگارڻ لاءِ غريبن سهڻا ڪيس ۽ ڪمبل مٿن ٻڌا هئا. ڊاڪٽر شمل کي تہ اٺ جي سواريءَ جو ڪوبہ پڙ پولو ڪونہ هو، پر ڪئرن ڏاڍا ڇرڪ ڀري ڇڏيا. سڀ ڪان اول ڊاڪٽر شمل اٺ تي سوار ٿي، پوءِ ڪئرن، پوءِ علي رضا ۽ آخر ۾ مان ۽ انوارالحق. مون ويهہ پنجويهہ ورهيہ اڳ ٿوري گهڻي اٺ جي سواري ڪئي هئي، پر صديءَ جي چوٿائي وڏو عرصو آهي. اٺ جيئن ئي اوڏو ڏيئي اٿيو تہ ڀيرينءَ سٽ ۾ منهنجا پکهر ڪيڏي ڇڏيائين.

جتن جيئن ئي مهارون هٿن ۾ ڪري الاتوهار ڪري اڳتي وک کنئي تہ ڪرنل انوارالحق کلي چيو تہ، ”رباني صاحب، ويهين صديءَ مان (هيليڪاپٽر مان) ڏهين صديءَ ۾ هي سفر (اٺ جو سفر) بہ عمر ڀر ياد رهندو.“

ايتري ۾ مون وارو اٺ ايڪڙي ٻيڪري تي پير رکي ٽڪريءَ جي وٽ سان مٿي چڙهيو. ٻيڪري جو چڙهو ڏاڍو هو، رڳو ننڍا وڏا پٿر ئي پٿر هئا. مون ٻانيو تہ جيڪڏهن ڪنهن بہ پٿر تان اٺ جو پير ترڪيو تہ مان بولانيون کائيندو وڃي ڪڏ ۾ ڪرندس ۽ پوءِ بہ بچي ويس تہ نئون ڄائس. هوڏانهن ڪئرن هئي، جا منهنجي اڳيان اهڙي تہ مزي سان اٺ تي سوار هئي جو ڄڻ سڄي عمر ريگستان ۾ گذاري هئائين.

پندرهن ويهن منٽن جي سفر ڪان پوءِ اٺ ايڪڙيءَ تان لهي نديءَ جي واريءَ واري پيٽ ۾ هلڻ لڳا، تڏهن وڃي منهنجي پيٽ ۾ ساهہ پيو.

وات تي هڪ ڇپ پئي هئي. جتن چيو تہ سائين هي گنيش آهي. مون مٿس نگاهہ ڪئي ۽ ائين محسوس ڪيم تہ غالبا انساني ذهن جو هڪ مسئلو اهو بہ آهي تہ هو اڻ معنيٰ شين ۾ معنيٰ ڳولي ٿو، ۽ مفروضن جي بنياد تي عقيدا قائم ڪري، پاڻ کي ڏچي ۾ وجهي ٿو.

اٺ هلندا هلندا اچي هڪ ٿُلَ جاءِ تي بيٺا. ڪنهن زماني ۾ ڪنهن سخيءَ ياترين جي سهوليت لاءِ مسافرخانو ٺهرايو هو، جنهن جي ڇتين جو تہ ڪوبہ نالو نيشان ڪونہ هو، البت

پٽڙون اچا ٻيڙيون ڏيون. چيائون تہ ان جو نالو آهي آساپوري. اتي جيڪا بہ آس ڪبي، سا پوري ٿي تہ ان جي شڪرانيءَ لاءِ ٻيهر هنگلاج ياترا ڪرڻي پوندي.

اها ڳالهہ مون کي دل سان نہ لڳي. ڀلا هن دنيا ۾ جيڪڏهن ڪو اهڙو هنڌ هجي، جتي آس ڪرڻ سان ماڻهوءَ جي من جون مرادون پوريون ٿين تہ جيڪر ماڻهو ان جي شڪرانيءَ لاءِ هڪ ڦيرو ڇو، سڄي عمر ڇو نہ هنگلاج ياترا ڪندو رهي!

اهو تصور تہ فقط بهشت سان واسطہ آهي تہ اتي جيڪا خواهش ڪبي، سا ان مهل ئي پوري ٿي ويندي.

بهرحال مون پنهنجي پياري دوست حسين شاهہ راشديءَ جي نيڪ نصيحت کي ياد ڪري هڪ منو نالو من ۾ رکي، آساپوريءَ تي آس ڪئي ۽ جهٽ پلڪ لاءِ ساهي پٽڻ واسطي هيڏي هوڏي ٽنگون ساهڻ لڳس.

علي رضا اتي بہ پنهنجو حسن انتظام ڏيکاريو. اسان جي پويان جيڪي اٺ هئا، تن تي پٽيون ٻڌل هيون. انهن کي هشائي، هڪ پيٽي کوليائون تہ ان مان ڪمبل نڪتا. هڪ پٿر جي ڇپ تي وڇائي، ڊاڪٽر شمل ۽ ڪئرن کي سولو ڪري وهاريائون. ٻي پيٽي کوليائون تہ ان مان ڪوڪا ڪولا جون ٻوتلون ۽ برف نڪتي. انهن ڪٿي ڇنجي تہ علي رضا ٻر ۾ بازارون لائي ڇڏيون. اسان ٺڌا ٺار گلاس ٻي اڃ لاٿي.

آساپوري ڪان اڳتي انهن جي هلڻ جي وات ڪانہ هئي. باقي سفر اسان کي پيادل ڪرڻو هو. علي رضا بہ لڪڻ آندا هئا، هڪ ڊاڪٽر شمل کي ڏنائين، ٻيو ڪئرن کي. اسان پٿر جي ننڍڙن وڏڙن ڇپن تي پير رکندا، اڳتي وڌندا رهياسين. هڪ هنڌ ننڍيءَ غار جي منهن تي رت جا نشان هئا. چيائون تہ ياتري اتي ٻڪر قربان ڪندا آهن. ان غار کي ڪالي ماتا جي غار ڪوٺيو آهي.

سنڌ جي ممتاز عالمِ دين مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ مون کي ٻڌايو هو تہ اڄ کان هزارين ورهيہ اڳ هنگلاج تي حج ٿيندو هو ۽ زالون ۽ مرد طواف ڪندا هئا.

مون کي هنگلاج جي ياترين کي گيڙو لباس ڏسي ياد آيو تہ مير عبدالحسين سانگيءَ لطائف لطيفيءَ ۾ لکيو آهي تہ ڪجهہ وقت ڀٽائي صاحب پڻ سنياسين جي سنگت ڪري، گيڙو ڪفني پائيندو هو. حج جي موقعي تي اسان جا حاجي سڀئي پڻ حج جو مخصوص سفيد احرام ٻڌندا آهن. هاڻي ٻڪر جي قربانيءَ جو ٻڌي حج تي قربانيءَ جي رسم ياد آئي.

اڃا ڪجهہ اڳيرو وڌياسين تہ پاڻيءَ جو ڇنڊ شروع ٿيو. معلوم ٿيو تہ ڪو چشمو آهي جنهن مان سدائين صاف پاڻي وهندو رهي ٿو ۽ ڪٿ ٿي ڇنڊ يا تلاءَ جي صورت وٺي ٿو. پاڻيءَ جي وچ ۾ پيل پٿر جي ڇپن تي پير رکندا، اڳتي وڌياسين. اوچتو خوشبوءِ آئي ۽ اهڙي جهڙي ڏهون اڳرائيءَ جي هجي. پڇا تي خبر پئي تہ هنگلاج جي آخرين منزل اڳيان آهي. پنج پندرهن پيون وکون ڪنيون هونديونسون جو پاڻيءَ جو هڪ ننڍو تلاءُ نظر آيو، جنهن جي پٺيان پٿر جي هڪ وڏي ڇپ انهن پئي هئي جڻ تہ وهڻ لاءِ قدرتي ٿاهو هجي. ان جي پٺيان هڪ چٽي

وڏيون غار هئي، جنهن ۾ هڪ پوڄاري پلٿي ماريو ويٺو هو. هنگلاج ۾ ڪنهن به مندر يا مڙهيءَ جو نالو نشان ڪونه هو!

پوڄاريءَ جي اڳيان غار جي منهن وٽ هڪ فراسي وڇايل هئي، جا علي رضا جي انتظام جي نشاندهي ڪري رهي هئي. بعد ۾ معلوم ٿيو ته اهو پوڄاري (گوردن) به علي رضا آڻايو هو ته جيئن اسان کي هنگلاج بابت ڪا خبرچار ڏيئي سگهي. اصل ۾ ٿرپارڪر ضلعي ۾ چيلهار جو ويٺل هو.

ڪيرن، علي رضا ۽ مان اڳتي وڌي وڃي فراسيءَ تي ويٺاسين. شمل پاسي ۾ بيهي رهڻ پسند ڪيو.

پوڄاريءَ ترسول جي نمولي ۾ هڪ چڙيءَ کي گيڙو رنگ مکي پاسي ۾ رکيو هو. سندس اڳيان ڪي پراڻا پستڪ رکيل هئا، جن لاءِ چيائين ته هنديءَ ۽ سنسڪرت ۾ آهن. انهن پستڪن ۾ هنگول ديويءَ جي ساراهه ۾ ڀڄن هئا، جن مان ڪي پڙهي، اسان کي انهن جو ارٿ سمجهايائين.

هنگلاج جو ذڪر ڪندي چيائين ته هي متبرڪ مقام آهي. هتي سري رامچندر آيو هو، گرو گورکناٿ آيو هو، گرو نانڪ آيو هو، پلاري پيٺانيءَ به هت پنهنجا پاڪ پير گهمايا هئا.

هن هٿ ٻن پاسن کان اپڪرو پهاڙ آهي، هت ڪوبه پکي پسون نظر ڪونه ايندو. ايڏو ته ايڪانت آهي جو هت ديوتائون عبادت ڪندا هئا. هڪ راڪشش اچي سندن عبادت ۾ رخنو وڌو. ديوتائن هنگول ديويءَ کي پاڙايو، جا راڪشش جي پٺيان ڪاهي پيئي ۽ نيٺ اچي هن غار ۾ سوڙهو گهتي ساهه ڪڍيائينس.

غار ۾ پس ٽنڊن پٿرن کي گيڙو رنگ مکيل هو. پوڄاريءَ چيو ته هي پٿر آهي اهو راڪشش ۽ هي پيو آهي هنگول ديوي.

مون ٻنهي پٿرن تي نگاهه ڪئي ته مون کي اهي نيڪيءَ بديءَ جون علامتون لڳا.

بقول ابوالڪلام آزاد، انسان، ذات مطلق جو تصور ڪرڻ کان عاري آهي، ان ڪري ذات کي صفت سان سينگارڻ سندس فطرت آهي. اسان جا حاجي سڳورا به حج جي موقعي تي ٽن پٿرن کي شيطان تصور ڪري پٿريون هڻندا آهن.

مون جيئن ئي راڪشش لالي پٿر تي نگاهه ڪئي ته مون کي اهي راڪاس ياد آيا، جن جي فتني ۽ فساد کان بچڻ لاءِ روزانو رب کان پناهه گهرندو آهيان.

جڏهن پوڄاريءَ اسان سان ڪالي ديويءَ واريءَ قربانيءَ جو ذڪر ڪيو ته هن چيو ته اسان جي عقيدي موجب جيو هتيا حرام آهي، سڀ ساهه وارا خدا جا خلقيل آهن. جيڪو ياتري، هنگلاج جي ياترا کان پوءِ جوڳي ٿيو آهي، تنهن کي اهو قول قرار ڪرڻو پوندو آهي ته هو

مڃي ۽ ماهه نه واهرائيندو، ڪڏهن ڪوڙ نه ڳالهائيندو ۽ نفساني خواهشن کي ترڪ ڪندو. اهو ٻڌي مون کي ڪوتر ٻڌ جو چهرو اکين اڳيان آيو. مون هنگلاج جي غار کي چٽائي ڏٺو، ان جي اڳيان وهندڙ چشمي تي نظر ڪئي، ايڪهري پهاڙ جي وچان نيري آسمان کي ڏٺو، جنهن ۾ واقعي ٻڪي ٻڪڻ جو نالو نشان ڪونه هو. اوچتو مون کي اهو چيني مندر ياد آيو، جنهن جي دروازي جي مٿان لکيل هو: "پاڻ سڃاڻ".

مون پوڄاريءَ کي چيو: "هاڻي مون سمجهيو. هنگلاج اهو هنڌ آهي، جتي ايامن کان وٺي اهلِ دل انسان پنهنجي پاڻ کي سڃاڻڻ لاءِ ايندا رهيا آهن. اها مراد مَن ۾ رکي، ڀلاري ڀٽائيءَ به هت پنهنجا پاڪ پير گهمايا هئا."

علي رضا جو حسن انتظام اڃا پنهنجي انتها تي ڪونه پهتو هو. اسان پوڄاريءَ سان گفتگو ڪري رهيا هئاسون جو ڪوپ ساسر جو ڪڙڪو ڪن تي پيو. نوڪر ٿرماس کڻي آيا ۽ ڪوپن ۾ گرم گرم چاهه اوتي اسان کي پيش ڪيائون.

ڊاڪٽر شمل چاهه جي چسڪي ڀريندي چيو: "رباني، تون هنگلاج تي جيڪو مضمون لکندين، ان جو عنوان ڇا رکندين؟"

"TEA AT HINGLAJ" مون ورائيو.

هنگلاج ۾ چاهه پي اسان واپسيءَ جو سفر شروع ڪيو. علي رضا جو آندل پوڄاري به اسان سان گڏ آيو. جڏهن هنگول نديءَ تي پهتاسين ته ياترين واريون بسون اتي بيٺل ڏٺيونسين. هڪڙا ياتري جيوَ هتيا کان بچڻ لاءِ مٿي جا وار ڪوڙائي رهيا هئا، ٻيا نديءَ جي پاڻيءَ ۾ غسل ڪري پاڻ کي پاڪ ڪري رهيا هئا.

اسان تقريبا چئن ڪلاڪن ۾ هنگلاج ڏسي واپس اگور هيلي پيڊ تي پهتاسين. ڊاڪٽر شمل ۽ ڪئرن هٿ منهن ڌوتو، مون وضو ڪري نماز پڙهي ته ڪرنل انوارالحق اچي اطلاع ڏنو ته ملائڪ پرواز لاءِ تيار آهي. اسان جيپن ۾ سوار ٿي اچي هيلي ڪاپٽر ۾ ويٺاسين ته ڪوسٽل گارڊس جي ڪمانڊنگ آفيسر سلامي ڏني.

هيلي ڪاپٽر سامونڊي ڪنارو ڏيئي اوپر طرف اڏاڻو. رستي تي اسان چندر ڪوپن جي مٿان اڏاڻاسين، جن کي سائنسي اصطلاح ۾ DEAD MUD VOLCANOES ٿي ڪوٺيائون.

پوڻين پهري هئي جو هيلي ڪاپٽر ڪراچيءَ ۾ ايئرفورس جي اڏي تي اچي لٿو. موٽرون ۽ پوليس گارڊ اسان جي استقبال لاءِ موجود هو.

ڪراچيءَ پهچڻ کان ستت پوءِ ڊاڪٽر شمل جرمنيءَ رواني ٿي ويئي ۽ مان اسلام آباد هليو آيس. پر هنگلاج پوءِ به منهنجي من ۾ وسندو رهيو.

هڪ ڏينهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان ملاقات ٿي ۽ هنگلاج جو ذڪر نڪتو. ڊاڪٽر صاحب ٻڌايو ته هنگلاج جي جن ياترين کي ڀٽائي صاحب پوريا ڪوٺيو آهي، سي موحد انسان هئا. بنگال کان پنڌ هلندا هئا ۽ هنگلاج اچي پهچندا هئا.

اسلام آباد ۾ هڪ رات انهن پورهي پاترين اچي منهنجو در ڪڙڪايو. ساڻن گڏيو هنڪلاج هليو ويس. هو هنڪلاج پيتي پوئتي موٽيا، مان اڳتي وڌيس. منهنجي ڏاڏي يارهن حج ڪيا هئا. تن ڏينهن ۾ اڃا پاڻيءَ جا آڳبوٽ ايجاد ڪونہ ٿيا هئا، ان ڪري شروعاتي ست حج پيادل ڪيائين ۽ باقي چار آڳبوٽن وسيلي ڪيائين. مان سندس نقشِ قدم تي "هنڪلاج جي غار" کان هلندو هلندو وڃي "غارِ حرا" تي پهتس. غار ۾ اندر وڃڻ جي همت مون ۾ ڪانہ هئي. لمندڙ اکين سان غار جي چائنٺ کي چميم ۽ سيائي سعديءَ جي لفظن ۾ چيم: "اي گل بتو خورسندم ڪہ تو بوي ڪسي داري." چگي چگيءَ دير تائين غار جي چائنٺ وٽ ويٺو رهيس. اتي منهنجي بي‌قرار روح کي ڏاڍو قرار آيو. جڏهن موٽي اسلام آباد پهتس تہ سفر جي ٿڪ سبب سمهي پيس. صبح جو ننڊ مان اٿيس تہ پٺائيءَ جو هي بيت زبان تي هو:

ٻڏاڏو سو سڏ، ور وائيءَ جو جي لهين
هئا اڳهم گڏ، پر پڌڻ ۾ پر ٿيا.

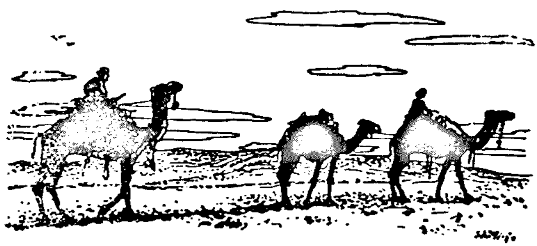

جهوڪ واريءَ جنگ بابت ٻن خط

عبدالرسول قادري بلوچ

سنڌ سونهاري، سورهين ۽ سروڻن، عالمن ۽ عارفن، مجاهدن ۽ مانجهي مهيرن جي سرزمين پئي رهي آهي. انهن سورهيه سرويچن ۽ مانجهي مردن مان آزاديءَ جو اڳواڻ، لاڙ جو اهڃاڻ ۽ سورهين جو سرواڻ حضرت شاهه عنايت صوفي به آهي، جيڪو حق ۽ هدايت، جرئت ۽ حريت جو مظاهرو ڪندي، سر ڏيئي سرهو ٿيو. شاهه عنايت جهوڪ واري جي شهادت (١٥ صفر ١١٣٠هه) جو احوال سنڌ جي تاريخ جو پرسوز ۽ ٻارهين صدي هجريءَ جي اوائلي دور جو وڏو دردناڪ واقعو آهي. ان ڪارروائي ۾ مغلن سان گڏ سنڌ جا مقامي ماڻهو به شامل هئا. ميان يارمحمد ڪلهوڙو به ميدان جنگ ۾ موجود هو. محقق سنڌ سيد حسام الدين راشدي لکي ٿو: ”انهيءَ ظالمانه ڪارروائي ۾ جيڪي ڏريون مغلن سان ڪلهوڪلهي ۾ ڏيئي بيٺيون، انهن جي پيشانيءَ تان بدناميءَ جو ٽڪو ۽ انهن جي دامن تان اهو خوني داغ، نه لهڻ جو آهي نه ڌوپڻ جو... اهو حادثو سنڌ اندر مغلن جي زوال واري دور ۾ ٿيو ۽ اهو الميو تڏهن ٿيو، جڏهن ڪلهوڙن جي صاحبيءَ جي ابتدا ٿي رهي هئي. سيوهڻ تائين ميان يارمحمد جو قبضو ٿي چڪو هو ۽ ٺٽي واري حصي مٿان سندس اکيون هيون...“(١).

ٻئي طرف مولانا غلام رسول مهر تاريخ ڪلهوڙا ۾ ميان يار محمد ڪلهوڙي کي مجبور ڄاڻايو آهي ته مرڪز جي حڪم آڏو هو بيوس هو ۽ سرڪاري ڪارندي جي حيثيت ۾ ان فوجي ڪمڪ اعظم خان کي پهچائي هئي ۽ شاهه عنايت صوفي سان ان جي ڪابه دشمني ڪانه هئي (٢).

ڪلهوڙا دور تي تحقيق جي سلسلي ۾ محترم سيد حسام الدين راشدي، منشورالوصيت فارسي (مصنف ميان نورمحمد ڪلهوڙو) ۽ ان سان گڏ اٺ فارسي ضميما شامل ڪري، سنڌي ادبي بورڊ طرفان ١٩٦٣ع ۾ شايع ڪيا. منشورالوصيت فارسي جي ضميمن مان پهريون ضميمو جهوڪ جي جنگ متعلق ٻن اڻ ڇپيل خط فارسي ۾ آهن، جيڪي جهوڪ مان جنگ هلندي لکيا ويا. پهريون خط ميان يار محمد خدا يار خان ڪلهوڙي جو آهي، جيڪو پاڻ جهوڪ منجهان جنگ جي ميدان

---

(١) سيد حسام الدين راشدي، مقدمو منشورالوصيت، ص ٧

(٢) مولانا غلام رسول مهر، تاريخ سنڌ، عهد ڪلهوڙا، اردو، جلد ١، ص ٢٨٢-٢٨٣

مان هلندي، پنهنجي وليعهد ميان نور محمد ڪلهوڙي ڏانهن خدا آباد لکيو هو. ٻيو خط ملتان جي صوبيدار سيد حسين خان جي پٽ (؟) جي ڪارنامن بابت آهي، جي ڪارناما هن جهوڪ جي جنگ ۾ سرانجام ڏنا. ۽ ٽيون خط ميران سنگهه کتري ملتاني جو آهي. ميران سنگهه کتري جي خط جي فارسي تمام رنگين، ٻرپيچ ۽ گلڪاري واري آهي ۽ شاهه عنايت بابت به تمام سخت لفظ ڪم آندل آهن. هي خط جهوڪ جي ميدان جنگ مان لکيو ويو. هنن خطن ۾ جهوڪ جي جنگ جو سرسري ۽ سراسٽو نقشو چٽيل آهي ۽ عيني شاهدن جو پنهنجي هٿ اکرين سچو پچو احوال تحرير ٿيل آهي. راشدي صاحب انهن خطن جي باري ۾ لکي ٿو: اهي ٽيئي خط جنگ جي حقيقت، مغلن جي نيت ۽ واقعي جي نوعيت تي تفصيلي روشني وجهن ٿا. جنگ جي ستائع ڪيئن ٿي، ڪهڙي نموني مقابلا ۽ مجادلا ٿيا، ڪهڙن ماڻهن ڪهڙو نمايان ڪم ڪيو، ڪيستائين جنگ هلي ۽ ڪيئن انهيءَ حادثي جو انجام ۽ اختتام ٿيو؟ هنن خطن ۾ جو ڪجهه بيان ٿيل آهي، سو ٻي ڪنهن به تاريخ يا تحرير ۾ موجود ڪونه آهي. گويا اهي ٽيئي خط آهن، جيڪي جهوڪ واري حادثي متعلق اکين ڏٺو، صحيح ۽ سچو احوال ٻڌائين ٿا (۱)

جهوڪ جي جنگ جي صحيح تصوير، شاهه عنايت جي شهادت جي تحرير ۽ ٽنهي ناياب خطن جي اهميت جي پيش نظر، انهن فارسي خطن جو مفهوم ۽ مطلب سنڌي ۾ لکيو ويو آهي.

(۱) ميان يارمحمد ڪلهوڙي واليءِ سنڌ جو خط (وفات ۱۱۳۱هه)

[ميان يار محمد خدا يار خان واليءِ سنڌ جو پنهنجي پٽ ميان نور محمد ڪلهوڙي ڏانهن خط، جيڪو ان وقت خدا آباد ۾ هو. هي خط جهوڪ جي جنگ جي ميدان مان لکيو ويو]

نورچشم ميان نور محمد، الله جي حفاظت ۾ هجو!

هي به اکر خير جي خبر جا قلم ذريعي لکجن ٿا. اڄ نواب اعظم خان جي رفاقت ۾ اٿل درياءَ کان ڪوچ ڪري، جهوڪ شاهه عنايت جي جاءِ تي پهتس.

جڏهن ته انهن قلعي جي چوڌاري اونهي کڏ کوٽي ڇڏي هئي، لنگهڻ جي جاءِ نه هئي. انهيءَ سبب ڪري لشڪر کي جهوڪ کان اڌ ڪوهه پري ترسايو ۽ رهايو ويو آهي.

جڏهن ته چنچر ڏينهن تاريخ ۱۷ ذوالقعد ۱۱۲۹ هجري تي سچو ڏينهن لشڪر سوار ۽ پيادن سميت کڏ، قلعي ۽ آسپاس جو گهيرو ڪيو ۽ تردد ٿي ڏيکاريو، ۽ فسادين کي به مقابلي جي همت نه رهي.

جڏهن آچر جي رات ٿي، فسادين جي سامهون سڀ لشڪر گهيرو ڪيو ويٺو هو. ان رات جو اڌ پوهون پهر هو ته فسادين جي فوج جا سترهن سؤ پيادا، جيڪي سڀئي فسادين جا روح روان هئا، سي راتاهي هڻڻ جي ارادي سان آيا: جيتوڻيڪ انهن لشڪر وارن اوزارن سميت پنهنجي وس مان ڪونه گهٽايو، مگر اسان جي جنگجو ۽ دلير جوانن انهن سان خوب مهاڏو ڏنو ۽ ان

---

(۱) سيد حسام الدين راشدي، مقدمو منشورالوصيت، ص ۸-۸

رات فسادين کي ڪهڻ، مارڻ ۽ ٻڌڻ ۾ چڱو پاڻ ملهايو. گهڻن کي ختم ڪيو ويو، جيڪي سلامت ٻچي نڪتا، اهي به تلوار جا گهايل هئا.

انهن ۾ اڪثر ڀڄور قاسم جا ڀٽ گهرام ۽ سيد ٻولو وڪيل ننڊ ۽ احمد ٻوهڪائي، اوڏيجو پائر ۽ ٻيا زميندار جن پاڻ کي فدائين جي لسٽ ۾ چونڊايو هو، سڀيئي تلوار جي هيٺان اچي عدم جي واٽ ورتائون ۽ صبح تائين اهو هنگامو جاري هو.

۽ حسن اتفاق سان جنهن وقت هي هنگامو برپا هو، گهڻا فقير، جيڪي سرڪاري تنبن تي ٻيٺل ۽ نگهبان هئا، اهي ٽڙي پکڙي ويا ۽ فسادين جي جماعت سرڪاري خيمن جي دروازي تي حملو ڪيو، پر نورچشم ميان دائود ۽ ميان غلام حسين منهنجو پاءُ ميرمحمد ۽ ٻيا خاص ساٿي بروقت پهچي ويا، جن دليرانه مقابلو ڪري، گهڻن کي جهنم رسيد ڪيو ۽ فتني جي باھ کي تلوار جي پاڻي سان ٺاريو. هن وقت جيڪو به ماڻهو ڪاٿي گرفتار ٿئي ٿو اهو سزا ٿو ڀوڳي.

ٻيو سڀ خير ۽ سلامتي آهي. دلجاءِ رکندا. جنگ اڃا باقي آهي. انشاءالله فسادي کي جلدي ٻري ڪم جو بدلو ملندو.

تڪڙ ۾ هي مختصر خط لکيو ويو. ميان دائود جي سواري جي گهوڙي کي منهن تي پنج-ڇهه زخم رسيا آهن ۽ ٻئي جسم کي به زخم آيا آهن. اهڙيءَ طرح ميان محمود ۽ ميان غلام حسين جا گهوڙا به ڦٽيا آهن، پر الحمدالله جو پاڻ خير ۽ سلامتي سان آهن. مطلب ته هي ڏکهو احوال تفصيل طلب آهي. ٻئي ڀيري قلم جي حوالي ڪبو. خوشحال ولد جمال جي گهوڙي، منوچهر، خيالي ولد صدر، ياقوت، بشير، ابراهيم، حسين ۽ صالح ۽...... ۽ ٻين فقيرن کي به گهٽ وڌ زخم رسيا آهن.

(٢) ملتان جي صوبه دار نواب سيد حسين خان جي پٽ جو خط

[ملتان جي صوبه دار سيد حسين خان جي پٽ (؟) هي خط جهوڪ جي جنگ هلندي لکيو. ان صاحبزادي جيڪا ڪارناما سرانجام ڏنا، اهي هن خط ۾ تحرير آهن.]

ملڻ جو شوق تمام گهڻو حد کان زياده قلم تي اچڻو هو ۽ دل جو احوال لکڻو هو ته. اوهان جو عنايت نامو (خط) روح کي راحت ڏيندڙ اچي پهتو، جنهن دل جي مکڙي کي کولي کيلائي ڇڏيو ۽ اندر جي ٻلبل غم جو وڳو لاهي خوشيءَ جي پوشاڪ پهري. دلير فسادي. (شاهه عنايت) جي جنگ جدل جي باري ۾ پڇيل سوال بابت احوال هن ريت آهي. شاهه عنايت پنهنجي ماڻهن جي گهڻائي ڏسي تابعداري کان بغاوت ڪري بي فرماني ڪئي. نواب صاحب لشڪر جو ڪٽڪ توبن ۽ بجلي جهڙين تلوارن سان، صاحبزادي جي هٿ هيٺ ڏئي، ان ظلم جي پاڙ پٽڻ لاءِ موڪليو.

جنهن وقت صاحبزادو کهاي ٻلدي (؟) وٽ پهتو، تڏهن نواب صاحب جي فرمان موجب زميندار به صاحبزادي جي خدمت لاءِ آيا. بدبخت فسادي (شاهه عنايت) قلعي جي اندران تيرن ۽ تفنگن جي جنگ جاري ڪئي. فوج به مهينا جانفشاني سان مهاڏو ڏنو. قلعي جي چوڌاري.

پوڻ آيل هئي (۱). نواب صاحب، ملتان جي محمدباقر بخشي کي لشڪر جي ڪمڪ ڏئي روانو ڪيو. انهن جي پهچڻ کان پوءِ خان بلندمڪان سعادت خان پاڻ به فوج سان صاحبزادي وٽ آيو. صبح جي وقت صاحبزادو وڏي بخت سان هاٿي تي پالڪي رکائي سوار ٿيو ۽ لشڪر به ان پاڻي کان عبور ڪري شاهه عنايت جي قلعي ويجهو پهتا ۽ مورچا قائم ڪيائون. شاهه عنايت جا ماڻهو سعادت خان جي مورچي تي راتاهو هڻڻ آيا ۽ سخت اڙائي ٿي. سعادت خان جي دلير ۽ بهادر لشڪر انهن کي پوئتي پڇڻ تي مجبور ڪيو. انهن شاهه عنايت جي ماڻهن موٽندي ٻي وري صاحبزادي جي لشڪر جي مورچي تي حملو ڪري ڏنو ۽ هن طرف به صاحبزادي جي جنگي جوڌن ۽ دشمن گير سپاهين انهن کي منهن توڙ جواب ڏنو. آخر الهن پناهه جي جاءِ نه ڏسي پڇي، پنهنجي قلعي ۾ وڃي پنهنجو پاڻ لڪايو.

ان ڪاميابي کان پوءِ صاحبزادو ڪثير فوج وٺي اصل قلعي جي دروازي تي ڪاهي آيو ۽ سختيءَ سان حڪم ڏاو ته، هرهڪ بهادر پنهنجي طاقت ۽ لياقت آهر سڄي رات هوشياري ۽ خبرداري سان ڪم سرانجام ڏئي ته جيئن دروازي کان دشمن پڇي نه وڃي. دروازي جو ڳهٽ بند ٿي ويو ته، اڌرات مهل قلعي جي پٺ پڇي پڇڻ جي ڪيائون.

(هتي نظم آهي، جنهن جي پهرين سٽ ۾ سرڪاري لشڪر جي فتح، دليري ۽ جوانمردي جي دل کولي ساراهه ڪئي وئي آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ دشمن جي لشڪر جي غم الم، بزدلي، عاجزي ۽ نامرادي بيان ٿيل آهي).

هن وقت تائين بخت جو صاحب صاحبزادو، انهن جي مال ضبط ڪرڻ لاءِ اتي ترسيل آهي ۽ جنگجو بهادر جوان انهن جي مڻان مقرر ٿيل آهن. عنقريب بادشاهي بخت موجب قتل ٿيندا يا قيد تي قهر هيٺ ايندا. هن کان پوءِ جو به ڪجهه ٿيندو، آئون اهو احوال قلم جي ذريعي لکندس.

(۳) ميران سنگهه ڪتري ملتاني جو خط

[ميان يارمحمد خدايارخان ڪلهوڙي جو شاهه عنايت سان مقابلو]

هڪ نياڳي ڏينهن شاهه عنايت پنهنجي خدمتگارن جي انبوهه تي نظر ڪئي. ان گهمنڊ ۾ شاهه عنايت، نواب اعظم خان جي تابعداري جي رستي کان قدم ٻاهر رکيو ۽ پنهنجي لاءِ نقصان وهايائين. نواب اعظم خان پنهنجي ٿورن ماڻهن تي نظر ڊوڙائي ته پاڻ کي مقابلي جي همت ۽ مصلحت نه ڏٺائين، ان ڪري مٿي خان وڏي شان واري کان مدد طلب ڪيائين. سندس سپاهي سورهيه، شينهن مڙس، صف شڪن، تلواربازي جا ماهر ۽ ميدان جنگ جا آزمودگار هئا. خان وڏي شان واري، خدايارخان عباسي (يارمحمد) کي نواب اعظم خان جي مدد لاءِ موڪليو. نواب صاحب، خان وڏي شان واري جي حڪم جي تعميل ۾ فتح ۽ نصرت، ظفر ۽ ڪاميابيءَ سان حملي آور ٿيو.

---

(۱) جو چئني طرفن کان ڏهن ڪوهن تائين خشڪيءَ جو نشان به ڏسڻ ۾ ڪونه ٿي آيو.

جڏهن اتي فسادين وٽ پهتا ته هڪ طرف خدا يار خان فسادين کي گهيرو ڪيو. بندوقن جي بجلي ۽ ڪڙڪيدار آوازن، فسادين جا هوش حواس گم ڪري ڇڏيا. ٻئي طرف کان نواب، مورچا قائم ڪري، تير ڪمانن سان جنگ شروع ڪئي. جڏهن شاهه عنايت جي فقيرن ڏٺو ته ڏينهن جو ڪامياب لشڪر سان پهچڻ پيشي ڪانهي ته قلعي کان ٻاهر قدم به نه رکيائون. البت ٻه نيتي سان خدا يار خان جي لشڪر تي رات جو راتاهي هڻڻ جي ارادي سان قلعي کان ٻاهر نڪتا، پر هوشيار ۽ تجربيڪار بهادرن انهن کي اڳ منهن ڪري پوئتي پچڻ تي مجبور ڪيو ۽ زخم کائي ناڪام ٿي موٽيا.

صبح جي وقت خدا يارخان ۽ نواب عالي مڪان هاٿين تي سوار ٿيا ۽ لشڪر کي به سوار ٿيڻ ۽ سخت مقابلي ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو ۽ چيو ته ٻهريان دشمن جي قلعي کي توبن ۽ بندوقن سان اڏايو وڃي. ان کان پوءِ تلوارن جي باهه سان انهن جي حياتي جي ٻار کي جلايو وڃي.

جڏهن انهن ٻنهي درياءَ جي موتين اها صلاح پئي ڪئي، ته فسادين جو ڪو جاسوس اتي ويٺو هو. ان خابرو اها ڳجهي ڳالهه جهٽ وڃي شاهه عنايت کي ٻڌائي. هاڻي انهن ڏٺو ته قلعي ۾ ويهڻ به خطري کان خالي ناهي، تڏهن شاهه عنايت لاچار ٿي، قلعو ڇڏي، ڏهه هزار لشڪر مقابلي لاءِ موڪليو. انهن نڪرندي ئي خدا يار خان جي هاٿي تي ويجهو حملو ڪيو، پر خان جي حشمت ۽ شجاعت واري فرزند دائود خان، چند هزار مئير مڙسن سان اک ڇنڀ ۾ اتي پهچي، فسادين جي ارادن کي خاڪ ۾ ملائي ڇڏيو.

سبحان الله! سندس تلوار ذوالفقار حيدري وانگر ٻه ڌاري تلوار هئي، جنهن پنهنجي لشڪر کي ڪامياب ڪيو، پر دشمن جو به دم پورو ڪيائين. هتي سندس تعريف ۾ شعر چيل آهي ته:

"وهوا شير دلير مرد ميدان جا!"

جنهن جي تلوار کان هر طرف خوف و هراس پهچيو وڃي. انهن جا تير به دشمن لاءِ جنجال ۽ انهن جا تفنگ به دشمن جي ساهه لاءِ مصيبت آهن. انهن جا پرون به ڪمان وانگر آهن ۽ انهن جو منهن جاه جلال جو آئينو آهي ۽ انهن جي دل به ڪمال جو خزانو آهي.

جيئن ته هنگامو گهمسان ۾ مهينا هليو. خدايارخان ۽ نواب اعظم خان حڪم ڏنو ته سڀئي جنگي جوان سڀني هٿيارن پنهوارن سان قلعي تي حملو ڪن ته جيئن قلعو پروڻ وانگر ٽنگ ٽنگ ٿي پوي ۽ انهن فسادين جي حياتي جو پائي، ان قلعي ۾ نه رهي سگهي، يعني قلعي کي ختم ڪجي ته اهي ازخود ختم ٿي ويندا.

جڏهن بهادرن حڪم موجب فسادين کي چئني طرفن کان بندوقن جون باهيون لڳايون ته فسادين جو قلعو ڪاغذ جي ڏيئي وانگر جلڻ لڳو. فسادين جو منهن اجهاڻل ڏيئي جهڙو ٿيڻ لڳو ۽ انهن اهو محسوس ٿي ڪيو ته فتح ۽ ڪاميابي، نواب ۽ خان جي حق ۾ لکجي چڪي آهي. انهن کي پنهنجي بي فرماني جي سزا اکين سان ڏسڻ ۾ پئي آئي. ان ڪري انهن پيو ڪو چارو نه ڏسي مصلحت ان ۾ ڏٺي ته صلح ۽ ناهه ڪجي.

آخر ان شاهہ عنايت انڪساري سان پنهنجي جرم جي لاءِ معافي جي درخواست، خان ۽ نواب جي خدمت ۾ پيش ڪئي. شاعر جي قول موجب: جڏهن دشمن لرم ٿئي، تہ بہ احتياط هٿ کان نہ ڇڏجي ۽ ان جي مڪر ۽ فريب کان بہ خيال رکجي.

اهڙيءَ طرح سمجهہ ۽ احتياط جي پيش نظر ان کي قيد ڪرڻ جو حڪم ڪيو ويو. جيئن تہ انهيءَ آزار ۽ تڪليف جي ڪري پاڻ فاني جهان مان موڪلائي ويو. (تاريخ ۹ صفر ۱۱۳۰هہ/۱- جنوري ۱۷۱۸ع ۾ شاهہ عنايت کي نواب اعظم خان وٽ آلدائون ۽ ۱۵- صفر ۱۱۳۰هہ/۷ جنوري ۱۷۱۸ع تي شاهہ عنايت صوفي کي شهيد ڪيائون. راشدي)

شاهہ عنايت جو سر، فرخ سير بادشاهہ هند ڏانهن موڪليو ويو. ان جي علائقي تي قبضو ٿي ويو. مال ملڪيت ضبط ڪيو ويو. بهادرن جون دليون گلن والگر ٽڙي پيون ۽ دشمن کي ناڪامي نصيب ٿي ۽ ليا گپ پلٽ پيو. مطلب تہ بهادرن جي ڪاميابي جو باغ، بهار والگر ٽڙڻ لڳو ۽ فسادين جو جهنگل بہ جلي خاڪ ٿي ويو. فسادين جو قلعو بہ زمين برابر ٿي ويو. آخرڪار فتح ۽ ڪاميابي کان پوءِ خان ۽ نواب رعب تاب ۽ خوشيءَ سان واپس ٺٽي ڏانهن ويا.

ان طرف جي ضلعي ۽ آسپاس جي عام رعيت بہ خوشي، شادمانو ۽ آزادي حاصل ڪئي.

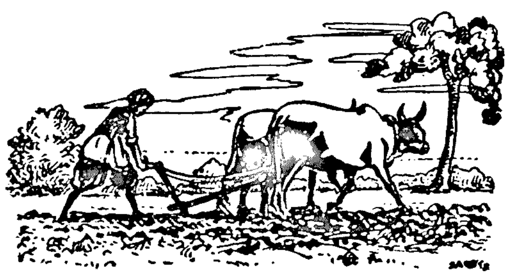

چار ڪهاڻيون -- چار ڪردار

قاضي خادم

(۱) ”بابا - منهنجو چوزو“

(حميد سنڌي جي ڪهاڻيءَ جو تنقيدي جائزو)

حميد سنڌيءَ کي سنڌي ڪهاڻيڪارن ۾ هڪ اهم حيثيت حاصل آهي. ليکڪ جي طور به، ۽ ادب جي واڌاري آڻيندڙ جي طور به. هُن جون ڪهاڻيون نهايت گهريون ۽ معاشرتي مسائل سان ڀرپور هونديون آهن، ۽ انهن ڪهاڻين کي ڪامياب بڻائيندا آهن هُن جا تخليق ڪيل ڪردار.

عام طرح حميد جا ڪردار ٻار ۽ جوانڙا هوندا آهن، جيڪي زندگيءَ جا تجربا حاصل ڪرڻ جي تيارين ۾ لڳندا آهن. هو علي بابا جي ڪردارن وانگر هن سماج جي اوڻاين، نابرابرين ۽ ناڪام حسرتن جا ڏنا وائتا نشان هوندا آهن ۽ منجهن حالتن کي تبديل ڪرڻ ۽ انهن سان منهن مقابل ٿيڻ جي جرأت هوندي آهي. ليڪن ان سان گڏوگڏ هن جا ڪردار مختلف ڪيفيتن وارا به هوندا آهن. ڪي ڪلمڪ ته ڪي سوبڌ منهان، غريب به ته امير به. ڏاڍ ۽ ڏمر وارا به ته مرڪ ۽ محبت وارا به. دوستن جا دوست به ته دشمنيون نڀائڻ وارا به. محبتن ۽ ڪلفتن جي جذبن سان ٽمٽار هي ڪردار حقيقي زندگيءَ جي نمائندگي ڪندي نظر اچن ٿا.

’بابا - منهنجو چوزو‘ ڪهاڻيءَ جي جنهن ڪردار ڪي مون هت چونڊيو آهي، آهو آهي دلبر جو ڪردار - ميول، ۽ بيان ڪندڙ سان گڏ چوٿون دوست، جيڪو دولتمند هو ته عجيب خصلتن وارو ۽ ليکڪ جي لفظن ۾.

”دلبر ڪرت جو زميندار، ٻُت جو سهڻو ٺاهوڪو جوان، طبيعت جو نفيس ۽ شاعريءَ جو شوق، قد جو ننڍو، پر ڳالهين ۾ وڏو. ادبي ميدان ۾ گهڻو وقت ته ڪونه ٿيو هوس، پر حلقي ۾ چڱو چاتل سڃاتل. اسان سان نئين ياري ٿي هئس. سندس نفاست، نزاڪت ۽ رئيسائي طبيعت جي ڪري اسين جيڪي مولائي لڏي جا ماڻهو هوندا هئاسين، سي ڪجهه چرڪندا هئاسين.“

اهو هو دلبر جو تعارف، جيڪو هنن ٽن غريبن جي سنگت جو اڪيلو دولتمند ساٿي هو ۽ کيس پنهنجي نفاست، سونهن ۽ دولت تي چڱيءَ طرح ناز به هو. هن ڪهاڻيءَ ۾ اها به وڏي خوبي آهي جو شروع ۾ ته هن ڪردار جي باري ۾ جيڪو بيان ڪيل آهي اهو بلڪل سچ ٿو لڳي، ليڪن اڳتي هلي معلوم ٿئي ٿو ته اهو نڳيءَ جو ناهه هو. اهو دلبر، جيڪو پاڻ کي

هميشه نفيس سڏائيندو هو، اندر جو ڪو نفيس شخص ڪونہ هو. هن جو ظاهري ٺاٺ ٻاٺ ۽ رکو ڏيکاءَ جو هو، ۽ هو ٻاڻ کي ان ڪان وڌيڪ ظاهر ڪرڻ جو ڪوڙيو هو، جيترو هو اصل ۾ هو. اهڙا ماڻهو هن معاشري ۾ عام جام ملندا، جيڪي ٻاڻ کي ٻين جي نظرن ۾ سرخرو ڪرڻ خاطر ڏکيءَ جا ٺاهہ ڪندا نظر ايندا، پنهنجو ماضي بدلائي پيا پيش ڪندا، بلڪ ڪن حالتن ۾ پنهنجو واسطو چڱن خاندانن سان جوڙيندا نظر ايندا. پنهنجي غريب والدين ۽ مٽن مائٽن کان بہ پيا اکيون چورائيندا. هنن جي سچي زندگيءَ جو حاصل اهي نقلي عزت جا پَل آهن، جيڪي هو ڪوڙ ڳالهائي حاصل ڪن ٿا.

دلبر بہ انهن نقلي ڪردارن مان هڪ آهي. هو ٻاڻ کي وڏو ماڻهو ظاهر ٿو ڪري، ليڪن جڏهن هو دوستن کي ميلي ۾ وٺي وڃڻ لاءِ پنهنجي ڪار ۾ ٿو ويهاري تہ هو حيران ٿي وڃن ٿا، ڇوجو اها ڪار چڙهڻ جي قابل ٿي نہ هئي. ۽ هنن جي حيران ٿيڻ تي چوي ٿو تہ اها ڪار هن هڪ دوست جي آندي آهي، ورنہ سندس ڪاڏي تہ ڳوٺ ۾ آهي، جيڪا هو هرهنڌ ڪٿي ڪونہ ويندو آهي. هو پنهنجي وڏائيءَ جو بيان ڪرڻ ۾ ڏاڍو لطف ٿو حاصل ڪري.

”يار، ٻاڻ تہ ڊبل گهوڙو بوسڪي کان گهٽ پاتون ڪونہ. بوٽ ڏس تہ ولايت جو ٿي هوندو. سينٽ مشڪ سا بہ ولايتي. ڪاڏي ۾ بہ گوشت ڪانبو تہ ڇيلي جو. جي ڪڪڙ جو چوزو هوندو تہ واهہ، نہ تہ پڇ پري. دال ڀاڄيءَ جي ويجهو ڪونہ ويون.“

هن جو ذهن انهن ڪردارن جي نمائندگي ڪري ٿو، جيڪي زندگيءَ جي حقيقت کان ڀڄي پاسو ڪن ٿا. هو هميشه پنهنجي چوڌاري ڪوڙو سپنن جو جار اڻي ڇڏين ٿا، جيئن هو صرف پنهنجو ٻاڻ کي خوش ڪرڻ ۾ رُڌل رهن ٿا. هي ڪردار ٿيي آهن، جيڪي هن معاشري ۾ نااانصافي ۽ نابرابريءَ جا ذميدار آهن. اهي ۽ انهيءَ قسم جا ڪردار ڪڏهن بہ ڪنهن جا پنجي نٿا سگهن. هنن جي سمورين دلچسپين جو محور سندس پنهنجي ذات ٿيي هوندي آهي. هو پنهنجي امارت ظاهر ڪري، ٻين کي غربت ۽ ڪرمايہ هئڻ جو احساس ڏيارڻ مان لطف حاصل ڪندا آهن. عام طور اهي ڪردار Sadist يعني اذيت پسند ڪوٺيا ويندا آهن، حالانڪ اذيت پسند انسان مختلف قسمن جا ٿيندا آهن. هڪڙا ٻاڻ کي اذيت ڏيڻ مان لطف حاصل ڪندا آهن تہ پيا وري ٻين کي اذيت ڏيڻ ۾ لطف محسوس ڪندا آهن.

اهي ڪردار حقيقتن کان منهن موڙڻ جي ڪري ڪڏهن ڪڏهن تہ وڏي ڪهاڻي ۾ رهندا آهن ۽ زندگيءَ جو حقيقي لطف بہ نہ ماڻي سگهندا آهن. ليڪن ڇوجو اهي معاشري جا فرد آهن، تنهنڪري ڪهاڻيڪارن کي اهڙن ڪردارن کي بہ چونڊڻو پوندو آهي، خاص ڪري ”دلبر“ جهڙا ڪردار، جيڪو هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ مهمان ٿيي وڃي ٿو ۽ اتي وهنجڻ لاءِ گرم پاڻي ۽ صابڻ جي طلب ٿو ڪري، پوءِ هڪ مسڪين شخص کان نہ صرف هڪ ٻلڪ پڻ صابڻ سان

وهنجي تيار ٿئي ٿو ۽ ماڻهوءَ لاءِ بچي ٿو ته ڇا آهي؟ جواب ملي ٿو ته. "سڀڪي آهي، رڳو توئن تيار ٿي." تڏهن چوي ٿو، "نه يار، اهو ڏسجو پاڻ گوشت کائون ليلي جو، ڪڪڙ ۽ نه ڪهي، هجي ته چوزو هجي."

هو اهو به نٿو سوچي ته غريب دوست جي دل تي ڇا وهندو واهرندو هوندو. نه ڪو پنهنجي دوستن جو شرم ٿو پوس، جيڪي خود به شرمندا ٿيا ويتا آهن. بس هن ڪس پنهنجي انا جي تسڪين ڪرڻي آهي، تنهن لاءِ پيو ڪوڪٿي ڇا به محسوس ڪري، هن جو ان سان ڪو واسطو ڪونهي. البت شاعري جي معاملي ۾ هو رومالويت پسند آهي. سندس نظم جو عنوان آهي "ڳيي جي ڳولا". هڪ طرف پنهنجين لڪثين ۾ آدرشي ۽ غريبن جو هڏ ڏوکي، همدرد شاعر ۽ ٻئي طرف ٻهروپيو، ڪوڙو ۽ جڙتو انسان!

پنهنجي نمائشي شان خاطر، جڏهن هن کي چوزو ملي ٿو ته هو اهو ڪوڙ ٿو ڏسي ته ميزبان جو ٻالو ٻار ڪيئن ان چوزي جو ٽالو وٺي سڏڪا ڀريندو ٿو رهي. هو اهو ٿو سمجهي ته شايد ٻار چوزي کي کائڻ لاءِ پيو روئي، ليڪن ٻار اهو ٻولڪو وٺي احتجاج طور هن جي مٿان هاري ٿو ڇڏي. ٻار جو اهو انوکو احتجاج هن کي ڏڪائي ٿو ڇڏي ۽ هو سانو ٿيو ٿو پوي.

اهڙن ڪردارن جو زندگيءَ ۾ به ڪلائمڪس اهڙو ئي ٿيندو آهي. جڏهن اهي ۽ جنهن وقت به ڪنهن هن جي ڳالهه کي رد ڏنو ۽ اکيون ڦونداري هن ڏانهن وڌيو ته هو هڪ سيڪنڊ به بيهي نه سگهندو، ڇو جو ڪوڙ کي پاڙ ڪونه ٿيندي آهي. نمائش ۽ نقل ڪڏهن به اصليت جي آڏو بيهي ڪونه سگهندا آهن. دلبر جو ڪردار اهڙن انسانن جي نمائندگي ڪري ٿو، جيڪي نمائشي زندگيءَ خاطر پنهنجي اصليت جي حقيقت کي وساري وهندا آهن، تنهنڪري هو سنگدل بنجي ويندا آهن. ڪين پنهنجي جذبن، مشڪلاتن ۽ مسئلن جو احساس ڪونه هوندو آهي. هو جيئندا آهن ته پنهنجي لاءِ مرندا آهن ته پنهنجي لاءِ. حالانڪ هنن جي اندر جو انسان مُئل هوندو آهي، ايستائين، جيستائين ڪو زور وارو ڌڪ يا صدمو هن کي جاڳائي نه وجهي.

(۲) "حادثا"

(نجم عباسي جي ڪهاڻيءَ جو تنقيدي جائزو)

نجم عباسي سنڌي ادب جي انهن ليکڪن مان آهي، جن افسانوي ادب وسيلي انسان جي حقيقي جذبن ۽ پيڙائن جي عڪاسي ڪئي آهي. هن چاليهارو سالن کان وٺي مسلسل اهڙو ادب تخليق ٿي ڪيو آهي، جنهن جو مقصد سماجي نابرابري، ضعيف الاعتقادي ۽ معاشرتي برائين جي پاڙ پٽڻ رهيو آهي. هڪ طرف ته هن غربت، جهالت ۽ ابوجهائيءَ جي ڪري پيدا ٿيل غلط ريتن رسمن جي خلاف قلمي جهاد ڪيو آهي ۽ انساني خوشين توڙي خوشحاليءَ جو سرچشمو محنت کي ثابت ڪيو آهي ته ٻئي طرف انسان جي بنيادي حقن کي ڦٻائيندڙ چند چالاڪ هٿن جا پول پڌرا ڪيا

اٿس. هن ڏس ۾ هن جي مختصر ڪهاڻين تمام وڏو ڪم ڪيو آهي؛ اهوئي سبب آهي جو هن جون ڪهاڻيون مظلوم ۽ ظالم جي ڪهاڻي ۾ پڙهجندڙ ڳوٺاڻ، هارين توڙي شهري مزدورن توڙي ٻئي مظلوم طبقي جي نمائندگي ڪندي نظر اچن ٿيون.

"حادثا" ڪهاڻي ۾ اهڙي ئي هڪ ڪردار جي چوڌاري ڦري ٿي. هي ڪردار ٻندوءَ نالي هڪ شخص جو آهي، جيڪو بي روزگار آهي، ڪو ڪم ڪار ۾ ڪونه ٿو ڪري ۽ ڊاڪٽر-ان عجيب و غريب صورتحال ۾ ملاقات ٿي ٿئيس. ڪهاڻيءَ جي شروعات ڪندي ليکڪ چوي ٿو:

"هن سان آخر ڪهڙي ويڌن هئي؟ ڇا نظر کهٽ هئس؟ موکو هو ٻا هر وقت فڪرن ۾ ٻڏل ٿي رهيو يا پنهنجي حياتيءَ مان ڪڪ هو، جو ٻار ٻار موٽرن سان پيو مٿو ٽڪرائي؟"
ليکڪ جو ڪردار سان ٻهريون ڀيرو واسطو تڏهن پيو هو جڏهن:

"ٻهريون ڀيرو وڏيري جي جيپ سان ٽڪريو هو. رستي جي وچ ۾ اوچتو هو سامهون اچي ويو هو. موٽر وڏيرو پاڻ هلائي رهيو هو. هن بريڪ لڳائي، ٻندو خان ڏهه فوٽ پري وڃي پيو. وچ شهر، سو خلق اچي ميڙي، پوليس به پهچي وئي، اسپتال ۾ کڻي آيس."

ان طرح ٻندو ٻهريون دفعو هن جي آڏو آيو. ليڪن هن دفعي وڏيري هن کي سئو رپيا علاج لاءِ پري ڏنا. ان طرح وڏيري هن حادثي مان ٻن طرحن کان جان ڇڏائي، نه ته هڪ طرف ٻندو خان جو ڪيس هليس ها ته ٻئي طرف وري ٻنا لائسنس جيپ هلائڻ جي ڏوهه ۾ جهلجي ها. ليڪن هڪ سئو رپئي جي جادوءَ سان هن پنهنجي جان ڇڏائي. ليڪن جنهن طرح ٻندوءَ سئو رپين جي آڇ قبولي، تنهن سان هن جي ڪسمپرسيءَ واري حالت جو اندازو بخوبي ٿي سگهي ٿو. ليکڪ جي لفظن ۾:

"سئو رپين جي آڇ ٻڌي، هن جون واڇون ٽڙي ويون. هن کي اعتبار ئي نه ٿئي آيو. ايتري دولت هن خواب و خيال ۾ به ڪالهه ڏٺي هئي. ٽڙي خشڪ ٿي ويس. ان ڪري ڪند لوڏي "ها" ڪيائين.

ٻندوءَ جو حليو به خود ليکڪ جي لفظن ۾: "عمر ويهه سال، بدن بک ۽ غربت جو شڪار، منهن پيلو رت کان خالي، ڪمزور ايترو جو پاسريون پري کان ڳڻي سگهجن، ڪپڙا تمام ميرا ۽ ڦاٽل ٽٽل. چيائين، ڪچي جهوپڙيءَ ۾ اڪيلو رهندو آهيان. ڪو مٽ مائٽ به ڪونه اٿم."

هي آهي ٻندوءَ جو حليو، جنهن مان هن جي غربت ۽ بيوسيءَ جي حالت ظاهر آهي. اهڙا ڪردار معاشري ۾ پنهنجي ڪان وٺي ڏاڍا هٿن تائين ڪوبه ڪم ڪري سگهندا آهن، ڇو جو جڏهن هنن جو پيٽ بک کان خالي هوندو آهي ته هنن جي سوچڻ ۽ سمجهڻ جي صلاحيت به ختم ٿي ويندي آهي ۽ هو پيٽ جي باهه اجهائڻ لاءِ هر جائز ۽ ناجائز ڪم ڪرڻ کان ڪونه ڪسندا آهن. پر ليکڪ جڏهن ڇهن ڏينهن کان پوءِ بزار ۾ ٻندوءَ کي ڏٺو، ته حيران ٿي ويو ڇوجو هو ان وقت نئين رنگين قميص، نئون پٽاپٽي پاجامو ۽ نئون بوٽ پهريل هو. وات ۾ پان هوس ۽ سگريٽ جا سوٽا پئي هنيائين. مٿي تي ٻئي پٽل هوس.

هيءَ آهي ليک جي هن سان پهرين ملاقات، ۽ ترت ئي هن سان ٻي ملاقات ٿيس، جڏهن هو ليک جي انجنيئر دوست جي ڪار سان ٽڪريو هو. هن جي دوست جي چوڻ تہ مون هن کي ڏٺو بہ ڪونہ. هڪ رستي وٺان اُهو مڙيس ٿي تہ اچانڪ هن کي موٽر جي پرسان ڪرندي ڏٺم ۽ دانهن پڌم: اڙ... مون کي ماري وڌائين، وارو ڪريو، منهنجا عضوا ڀڃي ڇڏيائين. موٽر کڻي ٻهاريس، هن جو واڪو هڪ هيٺ هڪ مٿي، رت يا زخم تہ نظر ڪونہ ٿي آيس، پوءِ بہ موٽر ۾ ليٽائي آيو آهيانس.

هن دفعي بندوءَ جا ڪپڙا وري ميرا ٿي چڪا هئا. ظاهر آهي تہ اهي هڪ سؤ رپيا آخر ڪيترو ڏڪ جهليندا. ڪاڏي تہ کوهہ بہ کٽي ويندا آهن، ۽ بندو جنهن اهو خوفناڪ طريقو پنهنجي پيٽ گذران جو اختيار ڪيو هو، تنهن جو ڪهڙو انت ٿي سگهيو ٿي.

هن دفعي هن وڏي ريڙهہ پيڙهہ کان پوءِ پنجاهہ رپين ۾ جان ڇڏي. هت هڪ انسان جي مايوسي ۽ حالات کان شڪست کائڻ جو بخوبي اندازو لڳائي سگهجي ٿو. اهڙن انسان جي اڏو زندگيءَ جو مقصد ڪونہ هوندو آهي، تنهنڪري هنن جي سوچ ۽ تخيل بہ محدود ٿي ويندا آهن، ۽ هو صرف جيئڻ خاطر جيئرا رهندا آهن، هنن جي اڏو هر نظاري، هر تصوير، مانيءَ جو عڪس هوندي آهي، جنهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ هڪڙا تہ جدوجهد ڪندا آهن ۽ ٻيا اهڙيون حرڪتون جيڪي سماجي برائين ۾ شمار آهن.

ان کان پوءِ ٽيون دفعو وري هو هڪ دولتمند ماڻهو سان گڏ رت ڳاڙيندو ڊاڪٽر وٽ اچي ٿو. اهو دولتمند ماڻهو پنهنجي ڪرستان گرل فرينڊ سان گڏ ڪراچيءَ اچي رهيو هو تہ وات تي بندوءَ سان ٽڪر ٿي پيس. هو وائڙو ٿي ويو ۽ ڏنائين تہ جي ڳالهہ وڌي ٿي تہ پوءِ سندس سڀ پروگرام مس ويندا، تنهنڪري هن بہ هٿ جوڙ ڪري پنجاهہ رپيا ڏئي بندوءَ سان جان ڇڏائي. پر هاڻ ڊاڪٽر کي خيال ٿيو تہ آخر ڳالهہ ڇا آهي جو هر دفعي هي شخص ڪنهن نہ ڪنهن جي موٽر هيٺ اچي ٿو وڃي، تنهنڪري هن کان پڇيائين تہ اڙي تون اڪيون پرٽي رستي تي هلندو آهين ڇا جو روز روز ٿو موٽرن جي هيٺان اچين؟

ان تي بندو هن کي جواب ٿو ڏي تہ حضور، اسان غريبن جي قسمت بہ غريب آهي، شاهوڪارن جون موٽرون بہ اسان تي ٽيون چڙهن. هو پنهنجي دولت جي نشي ۾ اهو بہ ڪونہ ڏسن تہ ڪو انسان اڏو وڃي رهيو آهي. بس حضور اسين لڪي جو ٻيا پورهيون، جو قسمت ۾ ائين آهي.

هيءَ آهي اها پيڙا، جنهن سان غريب هروقت لنگهي ٿو. غربت ۽ مسلسل بي روزگاري هن کي قسمت تي الزام مڙهڻ تي مجبور ٿي ڪري ڇڏي. هو پنهنجون اهي تڪليفون ۽ عذاب قسمت طرفان سمجهي، ان تي شڪر ۽ صبر ڪري ٿو ۽ پنهنجي حالت کي مٽائڻ لاءِ ڪو بہ عملي ڪم نٿو ڪري. اهڙا ڪردار اسان جي سماج ۾ تمام گهڻا ملندا جن ۾ عملي زندگي گهارڻ جو مادو ڪونہ هوندو آهي. هو پاڻ ڪجهہ بہ ڪرڻ نہ چاهيندا آهن ۽ سمجهندا آهن تہ جي

سندن قسمت يا بخت ۾ ڪجهه لکيل آهي ته اهو کين ضرور ملندو. جڏهن ته انسان کي محنت کان سواءِ ڪجهه به نٿو ملي سگهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته سماج جي اڻ برابريءَ جي ڪري ڏاڍي ڪٺي محنت مان به ڪجهه حاصل ڪونه ٿيندو آهي، ليڪن ٻندوءَ کان جڏهن پڇيو ٿو وڃي ته هو ڪو ڪم ڇو نٿو ڪري ته جواب ٿو ڏي: "سائين مون جهڙي دائمي مريض ۽ ڪمزور کان ڪهڙو ڪم ٿي سگهندو. يا مون ٻي واهي کي ڪير نوڪري ڏيندو. ڪوشش ته مون گهڻي ڪئي. بس سمجهو ڪئي ته ڪڏهن ڪڏهن مزدوري ڪندو آهيان. پيٽ جي باهه وسائڻ لاءِ ڪجهه ته ڪرڻو ئي پوي ٿو."

هيءَ هئي ٻندوءَ جي مجبوري. ٿي سگهي ٿو ته هن محنت ۽ ڪوشش به ڪئي هجي، ليڪن گهڻو عرصو ناڪام رهڻ جي ڪري به انسان بيزار ۽ دل شڪستو ٿي پوندو آهي. جڏهن دولت ۽ آسائش جا ذريعا صرف چند هٿن ۾ مرڪوز هجن ته پوءِ ٻي واهن ۽ غريبن لاءِ مايوسي ۽ نااميدي مقدر بڻجي ويندي آهي. جنهن وٽ سفارش يا پيسو نه هوندو، اهو آخر پٿرن سان ڪيستائين مٿو ٽڪرائيندو، نيٺ عاجز ٿي هو ڪونه ڪو ڪم ڪندو، ۽ ٻندوءَ اهو ڪم اختيار ڪيو هو جو هو پاڻ کي جاني واٽي ڪنهن امير ماڻهوءَ جي موٽر جي آڏو اڇي ڪيرائيندو هو، پوءِ جي ڦٽيو ته به سندس قسمت جي بچيو ته به سندس قسمت. بس هن کان ڪجهه رقم آڪاڙي چار ڏينهن آرام جا ڪاٽيندو هو. ان آرام لاءِ هو جيڪا قيمت ڏيندو هو، سا عبرت جو سبق ڏيڻ لاءِ ڪافي آهي. ان ۾ هن جي ٻانهن ٽنگ ضايع ٿين جو به خطرو هوندو هو ته جان جو جوکو پڻ هوندو هو، ۽ آخرڪار هڪ شام جو:

"هڪ شام جو اسپتال جي دروازي مان شن ماڊل جي شيورليٽ ڪار لنگهي اندر آئي. پوئين خاني ۾ ڪو جسم ڍڪيل هو، اڳيان سپاهي به ويٺا هئا سپاهيءَ اچي ڪاغذ پيش ڪيا. ڪو اڻ سڃاتل ماڻهو انهيءَ موٽر هيٺان اچي مري ويو هو ۽ لاش پوسٽ مارٽم لاءِ اسپتال آندو ويو هو. مون لاشي جي صورت ڏٺي، هو ٻندوخان هو. اهو ٻندوخان جنهن جي گذران جو ذريعو ئي حادثا هئا."

اها هئي هن مظلوم ڪردار جي پڄاڻي. هن پنهنجي زندگي بچائڻ لاءِ هميشه زندگيءَ سان راند ڪئي هئي ۽ راند ۾ هڪ پيچي ڪٽندو آهي ته هڪ هارائيندو آهي. هيترا ڀيرا ٻندو زندگيءَ سان کيڏ ڪئي، آخر زندگيءَ ساڻس کيڏ ڪري وئي.

هن ڪردار ۾ منهنجي دلچسپيءَ جو وڏو سبب اهو هو جو هي ڪنهن هڪ انسان جو ڪردار نه هو، بلڪ اهو انهن سڀني ڪردارن جو نمائندو هو، جيڪي مسلسل مصيبتن کان مايوس ٿي زندگيءَ جو مقصد وڃائي ويهندا آهن ۽ سماج جو هڪ مٿو فرد بڻجڻ بدران خود پنهنجي وجود لاءِ ئي عذاب بڻجي ويندا آهن. ليڪن اهي ڪردار همدردي ۽ اصلاح جا گهرجائو آهن. انهن سان نفرت نه ڪرڻ گهرجي، بلڪ هنن کي هڪ موقعو اهڙو ڏيڻ گهرجي جو هو باعزت شهريءَ جهڙي زندگي گهارڻ جي قابل ٿي سگهن.

(۴) "چنڊ ۽ ماڻي"

(علي بابا جي ڪهاڻيءَ جو تنقيدي جائزو)

علي بابا جو شمار سنڌ جي تمام سٺن ڪهاڻيڪارن مان آهي. هن جي ڪهاڻين ۾ گهڻو ڪري ننڍڙن ٻارن جا ڪردار چٽيل آهن. ترگنيف، مارڪ ٽوئن، وليم ساروئن، ارسڪن ڪالڊويل، جمال ابڙي ۽ حميد سنڌيءَ وانگر هن کي ٻارن جو سڀاءُ چٽڻ ۾ مهارت حاصل آهي. هن جي ڪهاڻين جا معصوم ٻار بک، غربت ۽ جهالت جي گهاڻي ۾ پيڙجندڙ نسل جي نمائندگي ڪن ٿا. ڪڏهن هو وڏن ويڪرن رستن تي ايهي ايندڙ ويندڙ چمڪندڙ ڪارن کي ڏسي دل ئي دل ۾ انهن کي پنهنجو سمجهي خوش ٿين ٿا، پر جڏهن انهن مان هڪ اهڙي ئي تيز رفتار ڪار جي هيٺان اچي موت ۽ زندگيءَ جي ٻه واٽي تي ايهي ٿو ۽ ڪاه ڪار ڪيس زندگيءَ جي واٽ ڏانهن ڪٽي هلڻ لاءِ رکجي ڪانه ٿي. ڪڏهن اهي ٻکيا ٻار وري چوڏهينءَ جي مڪمل چنڊ ۾ ماڻيءَ جو عڪس ڏسن ٿا.

چنڊ ۽ ماڻيءَ جو مک ڪردار نوجوان ماستر "اياز"، اهڙوئي ڪردار آهي. هن جي وجود ۾ زماني جيڪو زهر پريو آهي، تنهن جو اندازو هن جي اٿڻي ويهڻيءَ مان لڳائي سگهجي ٿو. حالانڪ نه هو چيڙاڪ آهي نه بد دماغ، ليڪن هو هميشه ماٺ ۾ رهي ٿو. گهڻو ڳالهائي ٻولهائي ڪونه ٿو. ڪنهن سان بي تڪلف ڪونه ٿو ٿئي. هر وقت ڪنهن خيال ۾ گم رهي ٿو. هو ان سمنڊ جي مٿاڇري وانگر ساڪت آهي، جنهن جي اندر ۾ ڪي طوفان ڪر موڙيندا هجن. ڪهاڻي بيان ڪندڙ جي لفظن ۾:

"ڪا ڳالهه ضرور هئي، جيڪا هن تي ايتري اثرانداز ٿي هئي، جنهن ڪري هو ايترو ماٺيڻو ٿيو هو. پوءِ هڪ دفعو جڏهن هن ڪان سندس خاموشيءَ جو راز پڇيو ويو ته هو کُلي پيو. پنهنجي اندر جي آندمانڌ ڪيڏي ڪٿي ٻاهر ڪيائين. پنهنجي اندر ۾ ويٺل ان ٻار جو وجود ظاهر ڪري وڌائين، جنهن پنهنجو ٻالپڻو غربت، بک ۽ افلاس جي ڪچ ۾ راتين جون راتيون اوجاڳا ڪاٽيندي گذاريو هو ۽ هاڻ سڄي زندگيءَ تي ان وقت جو رنگ چڙهي چڪو هوس. هن ڪان جڏهن سندس ماٺ رهڻ جو سبب پڇيو ويو ته چيائين، "مون دراصل ننڍپڻ ۾ ڏاڍا ڏکيا ڏينهن گذاريا آهن. اهوئي سبب آهي، جنهن وقت ڪان اڳي مون کي ايترو سنجيده بنائي ڇڏيو آهي. پوءِ هو گذريل ڏينهن کي ياد ڪري ٿو. اهي ڏينهن جي مون پنهنجي جيجل ماءُ سان گذاريا هئا، ڪيترا نه پرسڪون هئا. ڪيترا نه اطمينان بخش. مان انهن ڏينهن کي پنهنجي زندگيءَ جي ڪنهن به حصي ۾ فراموش نٿو ڪري سگهان، ڪڏهن به نه."

اها ڳالهه ته هڪ مڃيل حقيقت آهي ته انسان پنهنجي ماضيءَ کي ڪڏهن به فراموش نٿو ڪري سگهي. جيڪڏهن هو چاهي ته به لاشعوري طور ماضي سندس زندگيءَ سان شامل رهي ٿو. هن چرن حوشيون، غم، ڏک توڙي پسند ۽ ناپسند تي ماضيءَ جو وڏو اثر رهي ٿو ۽ ٻالپڻي

۾ ذهن تي ڪي ليڪا ڇڏي ٿا، اهي ٻار تي ليڪي مثال آهن، جن کي مٽائڻ يا ڊاهڻ انسان جي پنهنجي وس ۾ ڪونهي.

اياز جي ذهن تي به ماضيءَ جا اهڙا اڻمٽ نقش آهن، جيڪي هو ڊاهي نه ٿو سگهي ۽ نه انهن کان اکيون چورائي ٿو سگهي. حالانڪ هن جو ”حال“ ٻئي قسم جو آهي. اهي شيون ۽ حالتون جي ڪي ماضيءَ ۾ هن کي مهيا ڪونه هيون، سي ڪنهن حد تائين حال ۾ هن وٽ آهن. ليڪن ماضيءَ جي تلخ يادن ۾ هڪ اهو وجود به آهي، جيڪو ان اونداهي دور جي روشن تصوير آهي، يعني اياز جي ماءُ، جنهن جي پيار ۽ شفقت هن کي ٻڪون کائڻ جو حوصلو ڏنو هو، جنهن جي گرم گرم ڪڇ ۾ ليٽي، پيار پريا ٻول ٻڌي، هو ٻڪ جهڙي ٻچڙي ٿلهل کي به ڪجهه دير لاءِ وساري ويندو هو. جڏهن ته موجوده حالت ۾ هن جي ماءُ هن سان گڏ ڪانهي. ڪهاڻيڪار به هُن جو وڌيڪ ذڪر ڪونه ڪيو آهي، بلڪ جنهن صورت ۾ ڪهاڻيءَ کي شروع ڪيو اٿس، تنهن جي ذڪر کان سواءِ ٻي ڪهاڻيءَ کي صرف اياز جي ٻالپڻي ۾ ئي ان وقت ختم ڪيو اٿس، جڏهن ’روزي جي ماني‘ ڪهاڻي وانگر هڪ ميٽيو ته هنن جا آخري اٺ آنا به ڦري ٿو وٺي، پر هڪ فقير هن کي به مانيون ڏيو ٿو وڃي.

اياز پنهنجي ڪهاڻي بيان ڪندي چوي ٿو ته، ”ٻڌهن مان تمام ننڍڙو هوس. مون کي اڄ به چٽيءَ طرح ياد آهي، جڏهن هڪ ڏينهن منهنجي ماءُ ڏاڍي پريشان هئي. مان صبح کان بکايل هوس. اسان جي گهر جو سمورو راشن کٽي ويو هو. صبح جو اسان مون کي هڪ ٻاروٽو مانيءَ جو ٽڪر، ٻڪريءَ جي ٻاڙي کير سان ڏنو هو ۽ مٿان اچي شام ٿي هئي. منهنجي پيٽ ۾ بک کان وٽ پئجي رهيا هئا.“

هن حالت کان پوءِ هو ٻڌائي ٿو ته ڪيئن ماءُ هن کي ٻاڙي وارن ڏانهن اوڌر وٺڻ لاءِ موڪليو هو. ليڪن هن کي ڪٿان به اوڌر ڪانه ملي، جنهن هن کي پنهنجي کان مايوس ڪري ڪري ڇڏيو، هميشه هميشه لاءِ مايوس. اهائي مايوسي هئي، جنهن پهريون دفعو هن جي اندر ۾ خاموشيءَ جو ٻج پوکيو. حالانڪ ماءُ هن کي پيار ۽ ٻاڀوهه سان دلچسپ ڪهاڻيون ٻڌايون پر هن جو بکيو پيٽ انهن تي وڌيڪ ريجهي نه سگهيو.

هن جي پيٽ جي باهه اجهائڻ لاءِ ماءُ ڇا نه ڪيو هوندو؟ سڄو گهر ڦولياڻين. آخرڪار هڪ ٻاٽلي هٿ آيس، ليڪن اها ڪوڙي نڪتي. بک اياز کي اهڙو ته مجبور ڪيو هو جو هن اها ڪوڙي ٻاٽلي دڪاندار آڇر جي اندي ماءُ کي ڏيڻ لاءِ ڇيو، جيڪا شام جو پاڻ دڪان تي وهندي هئي. ليڪن ماءُ جي ڇڙٻ هن کي وڌيڪ بي ايمانيءَ تي سوچڻ نه ڏنو. هن انهيءَ بک واري حالت ۾ به هن کي سبق اهوئي ڏنو، ”اسڪولي ٻار ٿي اهو نيچ خيال تنهنجي دل ۾ ڪيئن آيو؟ ڇا توکي خبر ناهي ته ڪنهن کي دوکو ڏيڻ گناهه اهي.“

هن دڙڪي هن کي دوکيباز ۽ ڪوڙو ٿيڻ کان روڪي ڇڏيو. پوءِ هنن گهر جا ٿانو کهورڙي وٽ وڪيا، جنهن هنن سان دوکو ڪري هنن کي کهٽ پيسا ڏنا، حالانڪ هنن جي ٿانون جي قيمت وڌيڪ هئي. ليڪن بک هنن کي مجبور ڪري وڌو هو. هنن مان فيصلي جي

قوت ختم ڪري ڇڏي هئي. هو ان کي ختم ڪرڻ لاءِ هر ناانصافي سهندا پئي آيا. پر جڏهن اهي اڻ آنا به دڪان وري پرائي قرض ۾ لوڙائي ڇڏيا تڏهن اياز جي ننڍڙي ذهن تي ڪ وڏو ڌڪ لڳو هوندو. اميد جي ڪرڻي کي ايترو جلد گم ٿيندو ڏسي هن کي جيڪو صدمو رسيو هوندو، اهوئي هن جي مستقبل تي اثرانداز ٿيو هوندو. هن جو ايمان ٻاڙيوارن مسان، دڪاندارن مان ٻلڪ سڄي انسانن مان ڪجهي چڪو هوندو. ليڪن صرف هن جي ماءُ هئي جنهن جي وجود مان هن جي ايمان توانائي پئي حاصل ڪئي. هوءَ ئي هئي جيڪا ڪيس ٻرابند بنائي رهي هئي. سندس ڪاوڙ ۽ جذبات کي قابوءَ ۾ رکي رهي هئي. جيڪڏهن هوءَ ڪيس ڪوڙي ٻانڌي هلائي ڏي ها ته شايد هو هميشه لاءِ ڪوڙو ۽ دوکيباز بنجي وڃي ها ۽ جيڪڏهن سندس اڻ آنا خرچڻ تي هي اکر نه چوي ها ته اڙي انهيءَ ۾ روئڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي، هن جا ته اجا پاڻ ڏانهون پسا آهن، ته شايد هو اڄ ۽ اهڙن ٻين دڪاندارن جي خلاف پيدا ٿيندڙ نفرت کي نه روڪي سگهي ها ۽ شايد چوري ڪرڻ کان به نه گسي ها، ڇو جو ڪيترائي اهڙا ڪردار اسان کي حقيقي معاشري ۾ ملندا جيڪي حالات کان مايوس ٿي ردِ عمل جو شڪار ٿي ويندا آهن ۽ پوءِ وڪٽر هيوگو جي ناول لامزريبل جي هيرو وانگر هڪ غلطيءَ کي ٻيءَ ۾ لڪائيندي هڪ عجيب حالتن جي جهنگل ۾ پهچي ويندا آهن، جتان نڪرڻ محال هوندو آهي.

اياز جي ماءُ هن کي پرچائڻ لاءِ تند ولايت جون ڳالهيون ٻڌائي، جتي ماڻهو ڇهه مهنا سمهندا هئا ۽ ڇهه مهينا جاڳندا هئا. اڻ تي به هو حيرانيءَ کان چوي ٿو ته آخر ڇهه مهينا ٻکيا ڪيئن ستا پيا هوندا؟ جڏهن ماءُ هن کي ٻڌائي ٿي ته ڏس پٽ اڄ چنڊ ڪٿي نڪتو آهي؟ پاڻ غريب آهيون، پنهنجي ماڻهوءَ جو حساب چنڊ وانگي آهي، ڪڏهن چوٿون، ڪڏهن اڌ ته ڪڏهن سڄي، ۽ ڪڏهن آهي ئي ڪانه. تڏهن آسمان ڏانهن نهاري ٿو جتي چنڊ آهي ئي ڪونه، پوءِ ماٺ ڪري سمهي ٿو رهي.

هن کي "ماءُ" جو آخري سبق تڏهن ٿو ملي جڏهن هو هرهنڌان مايوس ٿي چڪا آهن. ماڻهوءَ جو گيهه ڏين لاءِ هڪ خواب بنجي چڪو آهي، پر هنن کان ايترو دور آهي، جيترو چنڊ. تڏهن هڪ فقير ٿو اچي جيڪو خيرات وٺڻ بدران هن کي ماني ڏيو ٿو وڃي. ٻک کان مجبور جڏهن هو پاڻ به کائي ٿو ۽ ماءُ کي به ماني کارائي ٿو، تڏهن هن جي لفظن ۾، گرهه وات ۾ وجهندي ئي امان جي اکين مان ڳوڙها وهي نڪتا ۽ پئي هٿ منهن تي ڏنا ۽ ڪنڌ ميز تي ٽڪائي ڇڏيائين. مون امان ڏانهن ڏٺو، ماڻهوءَ ڏانهن ڏٺو ۽ چپ چاپ نڪتاين جو ٽپالهو ڪٽي گهر کان ٻاهر نڪري ويس.

هيءَ هئي اياز جي ماءُ جي ڪهاڻي. هن جي ماءُ جو سبب اهي حالتون هيون جن تي هن ۾ ڪو به ردِ عمل پيدا ٿي سگهيو ٿي، ليڪن سندس جيجل اهڙ ڪيس هر وقت هر ڳالهه جو روشن پهلو ٿي سمجهايو ۽ هڪ دفعو به بي قابو ٿيڻ ڪونه ڏنائين، تنهنڪري ئي هو پنهنجي زندگيءَ ۾ گمراهه ٿيڻ کان بچي ويو ۽ نيٺ ڪنهن ڏس تي وڃي لڳو ۽ ان ڪري هو حالات جو شڪار ڪونه ٿيو، بلڪ حالات کي نيٺ پنهنجي قبضي هيٺ آندائين.

(۳) پتلي

(ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي ڪهاڻيءَ جو تنقيدي جائزو)

سنڌ جي مشهور محقق، مورخ، شاعر ۽ افسانه نگار ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي هيءَ ڪهاڻي، سنڌ يءَ جي انهن چند انوکين ڪهاڻين مان آهي، جنهن ۾ هڪ ڪان وڌيڪ اهم ڪردار آهن، پر حالتن ۽ واقعن جي ڪري هڪ ٻئي سان اهڙيءَ طرح ڳنڍيل آهن، جو جي هڪ ڪردار کي ٻئي کان الڳ ڪري سمجهڻ جي ڪوشش ڪجي ته ممڪن نه ٿي سگهندو، ان سان گڏوگڏ اها ڳالهه به پنهنجي جڳهه تي اهم آهي ته مک ڪردار کان وڌيڪ مددگار ڪردار اهم آهي، جيڪو ڪهاڻيءَ جي زمان ۽ مڪان واري مطلب جو پورائو ڪندو نظر اچي ٿو.

حالانڪ هن ڪهاڻيءَ جو مک ڪردار پتلي آهي، پر ان کان وڌيڪ اهم ڪردار، جيڪو هڪ لحاظ کان پتليءَ جي ڪردار کي به واضح ڪرڻ ۾ اهميت رکي ٿو، اهو خيروءَ جو ڪردار آهي. خيرو — جيڪو پتليءَ جي پاڙي جو هڪ دڪاندار آهي. هن جي گهر جي سامهون دڪان اٿس. پراڻي زماني جو ماڻهو آهي. ان زماني جو، جڏهن ماڻهو ”پاڙا نبين کي به پيارا“ واري مقولي تي عمل ڪندا هئا. پرائين کي پنهنجو سمجهيو هو. ٻين جي ڏک سک کي پنهنجو ڏک سک سمجهيو هو ۽ جيئڻ مرڻ جي ريت رسم ۾ سٿ نڀائيو هو. چاچي خيروءَ جي ڪردار کي پڙهندي سنڌي معاشري جو اهو سونهري دور اکين آڏو ڦري ٿو اچي، جڏهن انسان ٻي ڪنهن حيثيت سان نه بلڪ اخلاقي قدرن جي ڪري سڃاتو ويندو هو ۽ پاڻ کان وڌيڪ ٻين لاءِ سوچيندو هو. هن جو ڪوبه عمل ٻئي جي لاءِ تڪليف جو باعث نه بڻجندو هو. اهو چاچو خيرو هو جو هر هر ننڍڙي پتليءَ کي گهر کان ٻاهر نڪرندو ڏسي، پنهنجو سيڌو تورڻ به اڌ ۾ ڇڏي اچي هن کي در جي اندر ڪري ڇڏيندو هو. هڪ دفعو نه بلڪ ليکڪ جي لفظن ۾:

”گهر جي ڏاڪڻ ۾ ڪل چار ڏاڪا هئا، پر پتليءَ جي عمر هئي ڪل ڏيڍ-ٻه سال. هوءَ جڏهن به ماءُ جي بي خبريءَ جو فائدو وٺي در تائين ايندي هئي ته ڏاڪا لهڻ جي ڪوشش ڪندي هئي ۽ گهر جي سامهون ايندي ٿي دڪان وارو چاچو ٽپ ڏئي دڪان تان هيٺ لهندو هو ۽ کيس پڪڙي مٿي چاڙهي اڱڻ مان اندر روانو ڪري در ٻيڪڙي ڇڏيندو هو. اجا ڪنهن گراهڪ لاءِ سيڌو تورڻ لاءِ ساهمي هٿ ۾ ڪندو مس هو ته پتلي وري در کولي ڏاڪڻ تان هيٺ لهڻ جي ڪوشش ۾ ڏسبي هئي. هو ساهميءَ مان هٿ ڪڍي وري ساڳي ڊيوٽيءَ تي لڳي ويندو هو. ڏينهن ۾ اهو عمل الائي ڪيترا ڀيرا ورجائيو هو.“

اهوئي چاچو خيرو آهستي آهستي پتليءَ کي ٻار مان وڏو ٿيندي ڏسي ٿو. هن جي دل ۾ پتليءَ لاءِ بلڪل مائٽ وارا جذبا پيدا ٿين ٿا حالانڪ هن جو پتليءَ سان ڪوبه رت جو رشتو ڪونهي، پر هڪ سماجي رشتي جي ڪري، هڪ پاڙي وارو ۽ وڏو هڻ جي ناتي هو پتليءَ جي آئيندي لاءِ سوچڻ لڳي ٿو. پوءِ پتليءَ کي پيرڙين ڪندي ڏٺو، اسڪول ويندي ڏٺو.

هن ٻتليءَ جي مئٽرڪ ۾ پاس ٿيڻ تي مٺائي ورهائي. هو ڏاڍو خوش ٿيو، پر دل ۾ هڪ خواهش هئس ته ٻتلي ڪاليج ۾ نه پڙهي ۽ پڙدو ڪري، گهر ۾ اندر رهي ۽ پنهنجن وڏن جي پيروي ڪري.

چاچي خيروءَ جي ڪردار جي هن رخ کي ڏسي هن وقت شايد اچرج ٿئي، پر جنهن وقت جو هو ماڻهو هو، ان وقت ۾ اهي ڳالهيون اڻ ٿيڻديون هيون. دنيا ته اچانڪ تبديل ٿي وئي آهي ۽ جهونن ماڻهن کي اها اهڙي حيرت انگيز ٿي لڳي، جهڙي واشنگٽن ارونگ جي مشهور ڪردار رپ وان ونڪل کي چاليهن سالن جي گهري ننڊ مان اٿڻ بعد لڳي هئي. هن ۾ دنيا کي بلڪل بدليل ڏٺو هو. اڌ صديءَ کان به گهٽ جي عرصي ۾ لباس، ريتون، رسمون، مزاج ۽ مذاق، سڀ ڪجهه ته بدلجي ويو هو، بلڪل اهڙيءَ طرح چاچو خيرو اڃا به پراڻي وقت جي يادگار هو. هن جيڪا ڳالهه پنهنجي لاءِ پسند ٿي ڪئي، اهائي ٻين لاءِ به پسند ٿي ڪيائين. جيڪڏهن هن کي ڌيءَ هجي ها ته هو ان کي به شايد پڙهڻ کان روڪي نه سگهي ها. جيئن ٻتليءَ کي ڪير نه روڪي سگهيو. ليڪن دل ئي دل ۾ ان جي چاهنا ضرور ڪري ها، ڇو جو پڪيءَ عمر جو انسان تمام دير سان ڪا تبديلي قبول ڪري سگهندو آهي. خاص ڪري هن فاسٽ لائف يعني تيز زندگيءَ سان قدم قدم ۾ ملائي هلڻ جهونن خيالن جي انسانن لاءِ تمام ڏکيو آهي. خاموشي، ماٺ، پيار ۽ خلوص جي دور مان تيز آوازن، روشنين ۽ هنگامن جي دور ۾ اچڻ ته سولو به آهي ۽ مجبوري به، پر ان کي اختيار ڪرڻ ۽ ذهني طرح قبول ڪرڻ پڪن ۽ پختن خيالن وارن لاءِ تمام ڏکيو آهي، ليکڪ جي لفظن ۾:

"هو پراڻن خيالن جو ماڻهو هو. ٻتليءَ جا مائٽ به پراڻن خيالن جا هئا، پر زماني جي رفتار کي ڏسي ٻئي ٻڏيا ۽ تريا. اڃا هو ڪجهه سوچين، تنهن کان اڳ ٻتليءَ پنهنجو فيصلو ٻڌائي ڇڏيو ۽ پيءُ کي چيائين ته "زماني جي رفتار سان هلڻو آهي، اڄ جاهل نٿي رهڻ چاهيان."

هي آهي ٻن سوچن، ٻن زمانن جو ٽڪر! هڪ طرف چاچو خيرو آهي، جيڪو پنهنجي وقت جي چڱاين جي ياد دل ۾ سانڍيو، ان کي هن وقت سان لاڳو ڪرڻ جي ڌن ۾ لڳو پيو آهي، جيڪا ڳالهه حقيقت کان پري آهي. ان ڪري جو هر زماني جو پنهنجو رنگ ۽ ڍنگ ٿيندو آهي ۽ ڪوبه ماڻهو پنهنجي وقت کان ٻاهر، پوءِ يا اڳيان، رهي ڪامياب ۽ پرنور زندگي گذاري نٿو سگهي، ليڪن وقت جون پيل پختيون عادتون ايڏو سولائيءَ سان ڪٿي ٿيون نڪرن. ٻئي طرف ٻتلي آهي، جيڪا نئين دور جي پيداوار آهي. نين تقاضائن کي منهن ڏيڻ ٿي چاهي. هن جي اڳيان وڏي دنيا آهي ۽ هن جيڪي ڏٺو آهي، تنهن جي تقاضا به اهائي آهي ته هو انهن ريتن رسمن کي پنهنجو ڪري جيڪي هن جي وقت ۾ رائج آهن ان جي راهه ۾ هو چاچو خيرو ته ڇا پر پنهنجن مائٽن جو به چوڻ نه ٿي وٺي ۽ هن موڙ تي چاچو خيرو غيرفعال ڪردار بڻجيو وڃي. ليڪن جڏهن ٻتلي فيشنايبل ڇوڪريءَ جو روپ ڌاري ٿي ته "چاچو خيرو

۽ هروڀرو پيو اندر ئي اندر ۾ پڄرندو هو. پراڻي ڏيءُ کي پنهنجي ڌيءُ سمجهڻ ڪري هن پنهنجو پاڻ کي ڪٿي تڪليف ۾ وڌو هو. سندس پراڻا خيال ڪيس ستائي رهيا هئا. هو ٻچليءَ کي ڪاليج ۾ ۽ موڪلندو ڏسندو هو ته کيس ايتري خوشي نه ٿيندي هئي، جيتري ٻچليءَ جي ننڍي هوندي جي زماني ۾ ٿيندي هيس. خوشي ته خوشيءَ جي گهر رهڻ، گراهڪن کي ڪنڌ ٻڌران لوڻ پيو توري ڏيندو هو. ڪو هڪل ڪري چوندو هوس ته ”چاچا چريو ڏاتورو ته ڪونه پيتو اٿئي؟“ تڏهن هو چڻ ننڊ مان سجاڳ ٿي پولدو هو.

پر ٻچلي چاچي خيروءَ جي انهن خيالن جي برعڪس بلڪل هڪ جديد فيشنايبل ڇوڪري بڻجي پئي. هن جي پڻ فيشن ايبل ڇوڪريءَ سان دوستي، محبت جو تجربو ۽ ناڪامي، اهي سڀ جديد دور جي مونجهاري جي پيداوار آهن، جن ڪان هوءَ پاڻ کي بچائي نه سگهي. حالانڪ اهي ڳالهيون ڪنهن حد تائين معيوب به آهن، پر وقت سان ويڙهه ڪير ڪري! تاريخن ۾ اهي دور به ايندا آهن، جيڪي فجر ۽ سنجها جهڙا ٿيندا آهن يعني جت به وقت اڇي ڪڏبا آهن، ان وقت نه اونده هوندي آهي، نه روشني، ڌنڌ هوندو آهي، جنهن ۾ شيون نظر نه ايندڙيون آهن پر ڌنڌليون. ٻچلي به اهڙي ئي دور مان لنگهي رهي هئي، جت هڪ طرف چاچي خيروءَ کي پنهنجن پراڻن خيالن ۾ شڪست ملي ته ٻئي طرف ٻچليءَ کي نون تجربن ۾ شڪست ملي. هن جي دل به ٽٽي پئي ۽ هوءَ ڏاڍي مايوس ٿي پنهنجي گهر آئي، جنهن جي خبر چاچي خيروءَ کي به دير دير سان پهچي وئي. ”البت چاچي خيروءَ کي ٻچليءَ جي ڏک جي خبر دير سان پئي، جڏهن ڀريون پيرو هن ڏٺو ته ٻچلي گهر ڏي موٽي ته پرس هٿ تي نچندو ڪونه پئي آيو.“

چاچي خيروءَ جي تجربيڪار نگاهن اهو تاڙي ورتو ته ڇوڪري خوش ناهي. ٿي سگهي ٿو ته ان ۾ هن کي خوشي به محسوس ٿي هجي، ڇو جو هڪ طرح سان ان ڏکوئيل صورتحال هن جي سوچن جي تصديق ٿي ڪئي ۽ هن زماني جي خرابين جو چڻ ته پڌري پٽ اعلان ٿي ڪيو. ليڪن ان مان وريو ڇا؟ ساڳي ٻچليءَ پڙهائي جاري رکي، نه ٿڌا شوڪارا ڀريائين، نه خودڪشي ڪيائين ۽ نه مايوس ٿي پاڻ کي ڪمري ۾ بند ڪيائين. وقت ڪنهن جي لاءِ ڪڏهن ڪونه رڪيو آهي ۽ اهي ئي زنده رهندا، جيڪي وڌندڙ وقت جو ساٿ ڏيندا رهن. ٻچلي به هن دور جي اينگري هئي، هن کي به اهوئي سبق مليو هو ته ماضيءَ کان وڌيڪ مستقبل تي نظر رک، ڇو جو ان ۾ اميد آهي. ماضي ته تبديل ٿي نٿو سگهي. جڏهن ته چاچو خيرو ماضيءَ ۾ جيئرو هو. هن ماضيءَ کي هن دور ۾ به ورهائڻ ٿي چاهيو، جيڪو ممڪن ئي ناهي. ان ۾ هن کي سواءِ مايوسي ۽ ناڪاميءَ جي ڪجهه به نه مليو.

ان جو وڏو ثبوت خود ليکڪ جي لفظن ۾: ”هڪڙي شام جو چاچي خيروءَ جي هٿ مان مورڳو کيه جي پياليءَ سوڌي ساهمي ڪري پئي. هن جي اکين ۾ چمڪ اچي وئي. دنيا ڪيڏو نه وسيع هئي. ٻچلي پرس هٿ تي نچائيندي پئي آئي. پالهن ۾ پرس ڦرندو ويو، چڻ

ڌرتيءَ گردش بند ڪئي. ڄاڪراڻي پڙهيل ڪونه هو، پر هن اکين سان ڏٺو ته ڌرتي گردش بند ڪئي.

چاچي خيروءَ جو ڪردار سنڌي ڪردارن جي نمائندگي ڪري ٿو. حالانڪ هن سڄي ڪهاڻيءَ ۾ هن جي باري ۾ صرف اها معلومات آهي جيڪا هن جي هٽ واري زندگيءَ سان واسطو رکي ٿي. هن جي گهر گهاٽ، اهل عيال يا ٻئي ڪنهن لڳ لاڳاپي جي ڪا به خبر ناهي، صرف هٽ تي ويهڻ ۽ پنهنجي سامهون هڪ ڪردار کي ٻالڪپڻي مان جوانيءَ جي حدن ۾ پهچڻ واري دور ۾ پهچندو ڏسڻ جي ڪهاڻي آهي، ته به اهو ڪردار اهڙو ته ڀرپور آهي جو ان جي آڌار تي مڪمل ناول لکي سگهجي ٿو، ڇو جو هي ڪردار سنڌ جي سماجي ۽ معاشرتي زندگيءَ جو نمائنده ڪردار آهي.

جڏهن آءٌ عدالت مان ٻاهر نڪرندس تہ منهنجي هٿ ۾ اوهان جو عطا ڪيل موت جو پروانو هوندو ۽ جڏهن اوهين هتان نڪرندا تہ اوهان جي هٿن ۾ "سچ" جي عدالت جا جاري ڪيل حيف ملامت جا پروانا هوندا. اوهان جي سياهڪاريءَ تي ڏاڍل فيصلا ۽ جيئن مون پنهنجي سزا قبول ڪئي آهي، تيئن اوهان کي بہ پنهنجي سزا قبول ڪرڻي پوندي. بهرحال، هي تہ اوس ٿيڻو ئي هو ۽---

--منهنجي خيال ۾ انعام بهتر ئي ٿيو آهي.

-- سقراط

"ڪهاڻيءَ جي معنيٰ هر ڪنهن پڙهندڙ لاءِ ڌار ڌار آهي. اها معنيٰ مڪمل طرح سان خود ڪهاڻيءَ ۾ نه هوندي آهي. گهڻو ڪري فڪشن جو ڪوءِ ڪارنامو ٻن پڙهندڙن لاءِ بلڪل ساڳي ڪهاڻي نٿو هجي، هر ڪو ان ۾ ڪجهه مختلف ڏسي ٿو. هو منجهس اهو ئي ڏسندو، جيڪو هن خود ۾ ڏسڻ جي اهليت هوندي. پڙهندڙن جي انهن مختلف ردعملن ۾ ايترو ته وڏو فرق هوندو آهي، جو ڪهاڻي هڪ شخص لاءِ بي معنيٰ ۽ ٻئي لاءِ تمام با معنيٰ هوندي آهي."

— ليآن سرميلين

چُڪَ

حميد سنڌي

سيٺ محمد هاشم، ٽور واري اسپرنگي ڪاٺيءَ کي چڪي ڏنو، پوءِ ان جو سِٽيون هڻَڪ دروازي جي گول ڪڙي ۾ ڦاسايو ۽ پنهنجي نوڪر پروءَ کي سڏ ڪيائين!

”پروا مال ڪڍي آ.“

پروءَ ڪلن جو ڍير مٽيءَ تي ڪڍي اچي اوطاق جي اڱڻ ۾ اڇليو. سيٺ هاشم ڪلن جي ويڙهيل هَنڙ جي ڳنڍ کولي ۽ هڪ هڪ ڪل ڪڍي چنبڙيندو ٻاهر ڪندو ويو. ڪا ڪل اڇي ٻڪر جي هئي ته ڪا ڪاري جي ته ڪا وري ناسڙي رنگ تي هئي.

”پروا ڪيئن ٿو پالئين رنگي جا ولنگ، مال ۽ پلو ته رنگ ۽ پلا.“

پروءَ پنهنجا پيلا ڏند ڪڍي ڪنڌ ڌوڻيو ۽ پوءِ وري مال واريءَ جاءِ ڏي پيو مال ڪڻڻ لاءِ کهڙي ويو.

سيٺ هاشم هڪ هڪ ڪل کي ڪاٺيءَ ۾ چاڙهيندو ويو. ڳري ٽور تي ته ڪاٽو چريو پئي، باقي هلڪي سلڪي ڪل تي ته ڪاٺيءَ جو اسپرنگ ئي نه پئي چريو.

”مارا ڪي ٻنهه هلڪيون آهن.“ سيٺ هاشم پڙڪيو. ٻندي ڪنيائين. ٽور لڪيائين پئي ته سندس نظر سامهون پئي. محمد پچل اينو هو.

”هي وري ڪٿان آيو. هڪ ڪم جي مهل، ٻيو وري خيرات.“ سيٺ هاشم وري آهستي پڙڪيو.

محمد پچل جو منهن لٽل هو. هڪ ته سنگل هڏي ماڻهو وري پيلو پڻ ٿيو پيو هو. سيٺ هاشم کي قياس اچي ويو.

”ڪر خبر محمد پچل، سور تنگ ڪيو آهي يا پيٽ!“

”مزوريءَ تي ته لڳو آهيان، پر چيلهه جي سور ماري ڇڏيو آهي. ٻن ڏينهن ڪان ڪم تي به نه ويو آهيان. هڪ ٻچا ٻڪ تي، پيو هيءُ سور، اصل مري پيو آهيان. سيٺ، ٻس تسو وٺان چُڪ ڪيائي وجان ٿو، ڏينهن ئي ڪوله ٿا گذرن ته چيلهه وڃيو وڃي. پئي اصل ڪمان ٿيو پئي، هاڻ ڪر ڪا سرداري.“

”محمد پچل بابا! مون ڪڏهن انڪار ڪيو آهي. تون مون وٽ مزوريءَ تي هئين ته به ٻنان پائي پئسي چڪ ڪيڊدو هئس. بيروزگار هئين ته به چڪ ڪيڊيماني ڏنئر يا نه، مون خيال

نہ ڪيو، باقي ڪم جي وقت ڪجھہ ڏکيو ٿيو هئي. ڏسين ٿو، مال پيو نوريان، اهڙن ڪلن ڪي ويڙهي وري تور ڪرڻي آهي. هاڻ پروہ ڪان بہ ڪم ڪونہ پڇي. چلي سو وئي ٿو باقي ڪڏهن لوڻ بہ مان ڏيان ۽ صفائي تي بہ مان موڪليان. ٻيچ لهيو اچن تہ سڪائي بہ مال موڪليان. بس بنھہ هڄي پيو آهيان."

محمدپڇل جو منهن اهوئي پيلو ۽ سور بہ ڏاڍو پئي لڪايائين. ڪا گھڙي محمدپڇل ويٺو رهيو. سيٺ هاشم بس نہ ڪئي، ۽ وري شروع ٿي ويو.

"تون بہ ڪم جي مهل اچين، اسان پيٽ جي ڪيون يا وتون ماڻهن جي چڪ ڪيڏدا. ابي ڏاڏي جو اڏن مليل آهي، ان جو مطلب اهو تہ نہ آهي تہ ابي ڏاڏي جو ڏندو بہ ڇڏي ڏيون. يار هينئر تہ ڇڏ، پيءُ ويل اچجانءِ."

سيٺ بنديءَ تي حساب لکڻ ۾ لڳي ويو. ڪند مٿي ڪنيائين، تہ محمدپڇل ڪيسي مان ڪجھہ ڪڍي ترِيءَ تي ڪٿي رکيس، ۽ پنهنجي خشڪ چپن تي زبان ڦيرائڻ لڳو. ڪيس خبر هئي تہ سيٺ مفت ۾ پرو بہ ڪونہ ڏئي.

"يار پڇل تون بہ زورآور آهين، مون توڪان ڏوڪڙ تہ نہ گھريا، بار پيو چاڙهين، زور ڪرين ٿو تہ ڀلي ٺيڪ آ. پروا اچ تہ سهين، محمدپڇل جي چڪ ڪيڏئي آهي، هٿ ڏوئيو اچ."

هن سوا ريو موکو جھليندي ڇيو ۽ پوءِ ململ جي چولي جي ٻاهرين ڪيسي ۾ وجهي ڇڏيائين.

حقيقت ۾ سوا رپئي اڏن جي مٿانءَ مندس ڇهري تي رونق آڻي ڇڏي. هن ٻڪدم ڪونرو ڪنيو ۽ ويٺو هٿ ملڻ. سيٺ هاشم ابي ڏاڏي چمڙي جو واپاري هو. هاڻ وڏا ويچارا ويا گذاري، پاڻ بہ جھونڙو ٿيو هو، باقي لنيدن مان ڪنهن بہ اهو ڪم هٿ ۾ نہ ڪنيو. "هي تہ ڪم ڏيڍن جو آهي،" چئي نندا ڪي وڃي ڪهڙي ڪرت سان لڳا، ڪي ڪنهن سان، پر محمدهاشم اڃان سيٺ ئي هو ۽ اڪيلي سر چمڙي جي واپار سان دل لايو پئي آيو. ورهاڱي کان پوءِ چمڙي جي واپار ۾ جا موڙي آئي هئي، تنهن هٽي واپارين جا لاهہ ڪڍي ڇڏيا هئا. اڪهہ بنهہ ٻٽ پيا هئا. جيئن سيٺ محمدهاشم خالداني چمڙي جو واپاري هو سو هوشياري سان ڪم هلائڻ لڳو. ڪوٺيءَ تي چار-ڇهہ نوڪر هئس، اهي بہ ڪيڏي ڇڏيائين. پاڻ ۽ پرو پئي مٿي وقت جي انتظار ۾ ڪجھہ سال سودي، گذر سفر لاءِ ڪم ٿپائيندا هئا. ڪنهن مهل ڪو همراهہ وٽس چڪ ڪيڏائڻ ايندو هو تہ سيٺڪي ڏيکاربي ضرور هئي، پر اندران خوش ٿيندو هو تہ ابي ڏاڏي جو هُنر جيڪو مليل هوس، اهو بہ ڪمائي ڏيس پيو. سوا رپيو ماڻهوءَ تي ڏينهن ۾ ٻہ-چار همراهہ شهر توڙي ٻهراڙي جا ايندا هئس تہ ٽڙي پوندو هو. هڪ ڏندي جي موڙي، پيو چوڪرا بہ ڇڏي ويس، گذر سفر لاءِ اهو چڪ ڪيڻ وارو ڏندو منجهس روح ٺوڪي ڇڏيندو هو. هو جيئن مٿيءَ مان هٿ سلي، ڏوئي، صاف ڪري آٿيو تہ پرو بہ پوتڙي سان هٿ آگھندو آيو.

سيٺ هاشم اوطاق ۾ اندر ويو ۽ دري کولي، ڪٻٽ مان انگوڇو ڪڍيائين ۽ نامي رنگ جو منھن چڙهيل شيشو ڪڍيائين. انگوڇو پروءَ کي ڏنائين، جيڪو پٽو ان کي وٺي ۽ پوءِ وات ۾ ان جي ڀڄڙي جھلي ائين وٺيائين جهڙو نوڙ. انهيءَ وچ ۾ سيٺ هاشم تيل جو چنبو ڀري، ڀچل جو پلو ڀري ڪري پليءَ تي ڪٽي هنيو ۽ ابتي پير مالش وارو هٿ هڻي، ور ڪري وٺيل انگوڇو چيلھ کي مندرو ٻڌائينس ۽ چڪي آيس اوطاق کان ٻاهر. وٺيل پوتڙي جو هڪ ڇيڙو ٻانهن جهليائين ۽ ٻيو پروءَ ڇڪيو هو. ويا ڇڪيندا ۽ ڀچل ويو ڏرتيءَ ڏانهن جهڪيو. سيٺ هاشم جڏهن ڇڪي ٻيٺو ته رڙ ڪيائين، ”ڇڪ ڪيڏانهن.“

محمد ڀچل ڪنجهيو ”ها.“

”ڇڪ ڪيڏانهن.“ ڀچل ورَ ڪيو چوي ’ها‘. هو ٻيڻو ٿي ويو هو. چيلھ جي سورڪان ٻنھ ڀڳهرجي ويو هو.

جيئن ته سيٺ هاشم ۽ پرو ڇڪي جهليو هوس، هو ڪنجهڻ لڳو ۽ پوءِ آهستي آهستي ٻو واپس سڌو ٿيڻ لڳو ۽ سمجهائين پئي ته هو هاڻ آرام سان سڌو ٿي پئي سگهيو.

سيٺ ۽ پرو آهستي آهستي وٺيل پوتڙي کي ڍرو ڪندا ويا، تان ته محمد ڀچل سنئون سڌو ٻيهي رهيو ۽ پوءِ جيئن هنن چيلھ مان پوتڙو ڪڍيو ته محمد ڀچل ائين ڀڳو جڻ چنائي ڀڳو هجي. هو ڊوڙندو وڃي ۽ لٽڙي زمين تان ڪا لڪري يا ڀتري ڪٽي وري سڌو ٿي پنيان اڇليندو ويو. ائين ڊوڙندو ويو پي ۽ ور ور لٽڙي لڪريون ڪٽندو پٺيان اڇليندو رستي جي موڙ وٽان غائب ٿي ويو.

سيٺ هاشم ٿڌو ساھ ڪنيو. ”پرو هاڻ هل گهر کي وٺ ٻيا وٺا ڪٽي آ. ٻيڻسان هيل مال پشمي ڏاڍو آهي ڪٽنرو ۽ آهي ته ٻتج ۽ ڏاڍي اٿس. ڳائو مال اجان نه ڪٽي اڇجانءَ. ڀريائين ٻاڪرو توري وڌان. ڀچل پلي ڊوڙ ٻجائي، موٽي اچي ته احوال وٺونس ٿا.“

سيٺ هاشم ڪليو؛ پروءَ ور ڪري ٻيلا ڏند ڪڍيا ۽ هاشم ڪنڌ ڏوٽي اوطاق ۾ ويو، جت تور اڏوگابري پئي هيس. هن ڪلون ور ڪري ويڙهيون. ڪنڌ ڏئي هڙ ڪري ٻڌائين، پوءِ ڪالٽي جي هڪَ ۾ هڙ اٽڪايائين. ڏنائين هڪ ڇڪجي هيٺ هليو ۽ ڳپل تور ڏڪاريائين. سيٺ هاشم ٽڙي پيو؛ هُن هڙ ڇڪي ڪالٽي جي ڪڙي مان ڪڍي هيٺ اڇلي، ان سان ڪڏ پروءَ اچي اي هڙ سامهون آچليس ۽ ٻاڻ ٽڪرو وري ڪلن واري ڪوٺيءَ ڏانهن هليو ويو. سيٺ هاشم جيئن ست ڏئي لٽڙيو ۽ نٽين هڙ کي کولڻ ٻنھ ڄمي ويو. هڪ سور جي ٽات هئي، جا ڪنڌ ڪان هلي پنيءَ جو ڪنڊو ٿيي چيلھ وٽ اچي ٻيهي رهي. هو جيئن نوڙيو ته سڌو نه پئي ٿي سگهيو. سڄو ڀگهرجي ويو. نراڙ تي ڀگهر جون ڦوندون چمڪڻ لڳيون هيس، ائين ڀچل سهڪندو اوطاق جي اڱڻ ۾ داخل ٿيو. آواز نه پيو نڪريس، پر ٽڙيو پئي.

”سيٺ، واھ واھ ٿي وئي، ڏس لوهنو پيو لڳان ۽ هي ڏس...“

محمد ٻچل، جيڪو اڳ ۾ شيخ ٿيو ٻيو هو، سو آرام سان ننڍڙيو وري سڏو ٿي ٿيو. وري ننڍڙي وري سڏو ٿي ٿيو، جڻ چابي اچي وٺي هجيس. انهن سندس نظر سيٺ هاشم جي ٻيٺڪ تي پئي. هو پاڻ ۾ ڄمي ويهي رهيو. هو الهيءَ ٻوڙ کي ڏسي رهيو هو، جيڪو اڳ ڪڏهن نه ڏٺو هئائين. هو ڇرڪندو اڳتي وڌيو، هٿ لاتائينس، سيٺ هاشم شيخ ٿيو پيو هو. هن مهڙي زبردست بي رحم ماڻهوءَ کي ڏيوس ۽ لاچار ڏٺو ته حيرت ٿيس. هيءُ سيٺ ته اهو سيٺ هو، جو مزورن لاءِ موت ۽ ۽ سندن مزوري انهن کي ويندو هو جو هو ڪجهه ڪجهه ڪجي نه سگهندا هئا. اڄ هو لاچار پيو هو، نه چري نه پري. سندس ڏڪيل سنوان ڪوڻ ٿيا هئا. غريب غربي جو ٻويون ڏينهن هو. اڄ ڪو قدرت وٽ ڪيو هوس.

محمد ٻچل ڪلڻ تي هو پر نه ڪليو.

مزور ماڻهو، سيٺ هاشم وٽ به ڪي سال ڪمائي ويو هو. اڳيان موچڙا به پئي سجهيس. هو ڪا گهڙي سوچيندو رهيو. پوءِ يڪدم رڙ ڪيائين، ”اڙي پرو! وارو ڪر سيٺ ونجي ويو آهي، اڙي وارو ڪر.“

انهن چني ڊوڙ پائي اندران انڪوچو ڪٽي آيو ۽ انهن وٺڻ لڳو، جيئن پرو وٺيندو هو. پوءِ هڪ چيڙو وات ۾ جهلي، وٺي نوڙي والڪر تيار ڪيائين. انهن پرو مال واريءَ جام سان جتي ڪلڻ واري ڪوني ٻڻ هئي، ڊوڙندو نڪتو. جيئن سيٺ جو اصل ٻوڙ ڏٺائين ته الائجي چو سندس پيلا ڏند نڪري آيا ۽ ٺهڪ ڏيڻ تي هو، جو ٻچل اچي آهستي چيس:

”پيٺان نه کلجانءِ، بي موت مارجي ويندين. سيٺ فونو ڪونه پيو ڪيائي، چڪ پئي اٿس چڪ!“

پروءَ جا پيلا ڏند لڪي ويا. هو وڌي ويجهو اچي ويٺو. سيٺ ڪجهي ڪونه پيو سگهي. هاڻ ته زبان ٻيهي وٺي هيس. سڄو بت ڪمان مثل چڪجي ويو هوس. نه چري پيو نه ڳالهائي پيو. سندس اکيون ڦريون پئي. هو انهن ڄميو ٻيلو هو، جڻ سياري جو سنيل هجي ۽ ڄمي پارو ٿي ويو هجي.

پرو ته هراسجي ويو هو، پر ٻچل حرڪت ۾ هو. هن سرُ ڇڙهيل شيشي مان تيل جي لپ پري سيٺ جي چيلهه تي ملي. پوءِ مالش جو هٿ هڻڻ لڳو. هاڻ سيٺ ڪنڌ ڏوڻڻ لڳو، هڪ پانهن چورڻ لڳو. اشاري سان منع ڪيائينس. پر ٻچل هڪ ڪاريگر وانگر پڻ ٿي اهڙا مهڙا چاڙهيس جو سيٺ جو ڪنجهڻ به بند ٿي ويو ۽ ٿڌو ٿيڻ لڳو. ٻچل وٽ ڏٺي ونيل سنيل انڪوچو چيلهه کي سندري والڪر ٻڌي، پروءَ کي اشارو ڪيو ته اچي پئي پاسي ڪان وٺيس ۽ چڪيس. پر پرو پري ٻيهي رهيو. پوءِ ڪنڌ سان اشارو ڪيائينس ته انهن نه ڪر.

”پرو وارو ڪر نه ته سيٺ ويو پيو اٿئي. جلدي ڪر همراهي ڪراءِ.“

پرو ڪا گهڙي سوچيو، پوءِ وڌيو. سيٺ وري ڪنڌ ڌوڻيو. ڪجهه هون هون ڪئي. پرو چرڪيو پر ٻچل ٻانهن کان وٺي قابو ڪيس ۽ انگوڇي جي هڪ ڪنڊ ڏنائينس ۽ پاڻ ٻئي پاسي ڇڪڻ لڳو. آهستي آهستي ڇڪڻ لڳا، پر سيٺ نه ڪو جهڪي نه ڪو ڇا. ٻچل تڪڙ ڇوڻ شروع ڪيو:

”ڇڪ پچاڻھ سيٺ! ڇڪ پچاڻھ — چڱو سيٺ ڇڪ پچاڻھ؟“

هوڏانهن ٽکوءِ ٽوٽ پوڏ جو اهڃاڻ به ڪونه هو. ٻچل ست ۽ زور ڏئي ڪيس نٽرايو پر سيٺ انهيءَ ست سان پوٺ ڀر وڃي ڪلن ۾ ڪريو. ٻچل ته انگوڇو ڇڏيو، پر پرو ٽپ ڏئي وڃي پري بيٺو ۽ رڙيون ڪرڻ لڳو.

”الا ڙي بابا ڙي! سيٺ مري ويو — اڙي سيٺ مري ويو — اڌ رنگي ۾ مري ويو — ٻچل! سيٺ اڌ رنگي ۾ مري ويو. اٿي اڌ رنگي ۾ ڇڪ ڪانهي اڙي! ڇڪ ڪالهي —!“ پوءِ هو رڙيون ڪندو اوطاق کان ٻاهر نڪتو ۽ گهل گهوڙا ڪندو سيٺ جي گهر ڏانهن ڀڳو.

ٻچل هاڻ هراسجي ويو هو. سڄي حڪمت ۽ ڇڪ ڪيڻ وارو شوق هوا ٿي ويو هوس. هو آهستي وڌيو ۽ سيٺ کي ڪنڌ کان وٺي مٿي ڪڻڻ جي ڪيائين. هو ڪيس سنئون ڪري نه سگهيو. هو ڪا دير ڪيس ڪڻڻ جي ڪوشش ڪندو رهيو ۽ انهيءَ ويڙهه سيڙهه ۾ سيٺ تس ڪلن ۾ جهڙوڪر ويڙهيو ويو. هن آخري ڪوشش ڪئي. هو ڪيس فرش کان ڪا دير مٿي جهلي بيٺو. هاڻ ته سيٺ جي ڇهري تي زندگيءَ جو واقعي ڪو اهڃاڻ نه هو. هن سيٺ کي جيئن واپس فرش تي ڇڏيو ته سندس نظر ململ جي چولي ۾ پيل انهيءَ سوا رپئي تي پئي، جيڪو هن صبح جو بڪئي بيٺ، ٻچن کي نه ڪارائي ۽ سيٺ جو ڏن پريو هو.

سيٺ جيئن واپس پوٺ ڀر ڪريو ته هن ۽ هٿ وجهي ململ جي چولي مان سوا رپيو ڪڍي ورتو. هن هيڏانهن هوڏانهن نهاريو، اڃا اوطاق ۾ ڪير نه پهتو هو. هن جيئن سوا رپيو کيسي ۾ رکيو ته سندس هٿ ڏڪيا پئي ۽ سندس پيشاني ايستائين پگهرجي به وئي هئي. هو پوءِ تڪڙو اوطاق جي ٻاهرين در تائين پهتو ۽ ور ڪري پٺيان نهاريائين. سيٺ اڃا تائين ڪلن ۾ ويڙهيو پيو هو. ٻچل کي ان ويلي هن ٿي اوطاق تي ڳالهيرن جي ڪنيل انهيءَ بادشاهه جي ڳالهه ياد آئي، جيڪو ظالم ۽ ڏوهاري ماڻهوءَ کي جيئري ئي ڪلن ۾ ويڙهائي ڇڏيندو هو. هاڻ هو جيئن واپس وريو ته سندس وک شاهاڻي هئي.

ڪاغذي ڪمال

نجم عباسي

”يار، واڌايون هجنئي!“

”واڌايون!“

”ها، واڌايون، واڌايون!“

”ڇا مطلب؟ ڇا جون واڌايون؟

”سڄڻ، بس واڌايون!“

”پر ڪهڙي خوشيءَ ۾؟ ڪنهن قومي دشمن جو اڏو ناس ٿيو آهي يا ڪنهن طبقاتي دشمن کي شڪست آئي آهي؟“

”ڪجهه ٿيو آهي!“

”پر نيٺ ڇا ٿيو آهي؟“

”صوبيدار کي مارائي ڇڏيم. هڪ ظالم صوبيدار کي مارائي ڇڏيم.“

”صوبيدار کي مارائي ڇڏيئه! پر ان لاءِ مون کي مبارڪون ڇو؟“

”تون به ته پوليس جو سٽيل ۽ ستايل آهين، سو اهڙي خبر ضرور تنهنجي سرهائيءَ جو ڪارڻ ٿيندي.“

”لکندي لکندي توکي اهو خيال ڪيئن آيو، اها يادگيري ڪيئن آئي؟ ڇڏ، مون کي اخبار پڙهڻ ڏي ۽ پاڻ به لکڻ جو ڪم جاري رک.“

”يار، مون هيڏو وڏو ڪارنامو ڪيو آهي ۽ تون تفصيل به نٿو پڇين؟“

”چڱو ڀائو، ٻڌاءِ، تو هن صوبيدار کي ڇو مارايو؟ ڪڏهن ماريو؟ ڪٿي مارايو؟“

”يار، ترس، هڪ وقت هڪ سوال؟“

”منهنجو سڄو ذهن اخبار ڏي آهي. پاڻ ته آهيون ڪارڪن، سو اخبار ۾ هلندڙ سياسي هلچل جي ڪاروائين جو ڀرپور پڙهان. ان ڪري ته مان توکي چوند و آهيان ته توهان ادبين وٽ رکيو ڳالهيون آهن. ڪجهه ميدان تي به اکرو ته دنيا جي خبر به پئيو ۽ توهان جي لکڻين ۾ اثر به پيدا ٿئي. بهرحال، ٻڌاءِ تو هن کي ڇو مارايو؟“

”هو ٻهراڙيءَ وارن تي ڏاڍا ظلم ۽ زيادتيون ڪندو هو. هنن تي ڪوڙا فرياد ڪرائي ۽ بي بنياد الزام هڻي ٺاڻي ۾ بند ڪندو هو ۽ وحشي عذاب ڏيندو هو، ۽ نيٺ رشوت وٺي

چڙي ڏيندو هو. وڏيري ساڻ ڀيٽَ ٿي، ڳوٺاڻن جا گهربار تباهه ڪندو هو. هنن جي ليائين جي لڄ لٽيندو هو، مردن اڳيو هنن جي زالن جي بي عزتي ڪندو هو. وڏي ڳالهه ته هن جي پنهنجي قوم وارا سچ پچ ڏوهاري هوندا هئا ته به هنن کي چڙي ڏيندو هو ۽ انهن ڏوهن جو هني جي ماڻهن تي الزام هڻي، هنن کي ڪاٺ ۾ وجهندو هو. پنهنجي قوم وارن جي چڙهڻ تي هني جي ماڻهن کي ڏاڍو هيسايائين، هنن تي ڏاڍايون ڪيائين. نيٺ هني جي ماڻهن صلاح مصلحت ڪئي ته اٿين ته اسان جو پنهنجي ئي گهر ۾ جهڳڙو جهڙن ٿي ويندو، ان ڪري ڪٺ جي، رڻاهندي ڪري، هٿيار هٿ ڪيائون."

"پلا تو هن کي ڪڏهن ماريو؟"

"هينئر هينئر!"

"هينئر هينئر! ۽ ڪٿي؟"

"هن ڪهاڻيءَ ۾ جا هينئر لکي پوري ڪئي اٿر!"

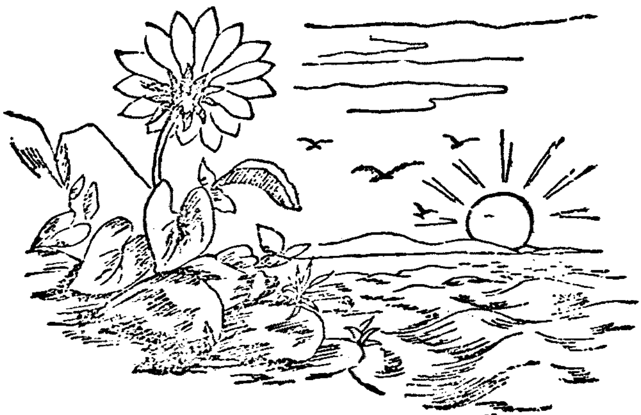

فرسٽ ڊليوري

انيس انصاري

اهو ڪير هو، جنهن چيو هو ته ٻهرين‌ء نظر ۾ پيار ٿي ئي نه ٿو سگهي؟ هوءِ آئي، مسڪرايائين. منهنجي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي چيائين، ”بابا!“

”ٻٽ!“ مون ڪيس موٽ ڏني ۽ ڀنهنجي ڇاتيءَ سان لاتو.

سندس ماءُ جو ڪانئس ٿي سال ڪن وڏو ٿي نظر آيو، مون وٽ ڊوڙندو آيو ۽ چيائين، ”هن توکي بابا سمجهيو آهي.“

”سانئڻ ٿوهان پنهي جو چاچو آهيان، ٻٽ!“

مان شيخ زيد زناني اسپتال جي لان ۾ ويٺو هوس. اڄ منهنجي نياڻي عارفه جي فرسٽ ڊليوري ٿيڻي هئي. فرسٽ ڊليوري! يا الله تون پناهه ڏجانءِ. ان فرسٽ ڊليوريءَ ۾ ئي عارفه جي ماءُ فوت ٿي وئي هئي. ان بعد مون ئي عارفه جي پيءُ سان گڏوگڏ سندس ماءُ ٿي ڪيس پاليو.

ٻي شادي! مائٽن زور ته ڏاڍو ڀريو. عمر به ان وقت ٢٨ جي لڳ‌ڀڳ هئي، پر آءٌ مائيلي ماءُ جي زبان جي ڪهراڻي ۽ هٿن جي سختي ڏسي چڪو هوس ۽ نه ٿي چاهيم ته عارفه به ان عذاب مان گذري، جنهن ۾ منهنجو ننڍپڻ گذريو هو.

مون ڪيس ڇاتيءَ سان لائي آهستي چيو، ”عارفه.“

”هن جو نالو صوفيه آهي.“ ڀانس اعتراض ڪيو.

صوفيه منهنجي اکين ۾ نهاري مسڪرايو ۽ چيو، ”بابا.“

صوفيه جي اکين ۾ نهاريندي، مون کي عارفه نظر آئي. اهي ئي ڀوري نامي رنگ واري مانڪيءَ واريون چيرويون اکيون؛ اهي ئي گلاب جي پنکڙين جهڙا ڳاڙها سنهڙا چپ؛ اهوئي ننڍو ۽ آخري چيڙي تي اڀرلڪو مٿي ورپل نڪ؛ اهي ئي مهارن مان تازو نڪرندڙ ڀ ڪير وارا ڏند. ان عمر جي عارفه سڌيئي صوفيه جهڙي هئي نه؟ ائين ته نه آهي ته ان عمر جون عارفائون ۽ صوفيائون هڪ جهڙيون نظر اينديون آهن!

ننڍڙو ڇوڪرو، جنهن مون کي صوفيه جو نالو ٻڌايو هو، سو وارڊ کان ايندڙ هڪ ماڻهوءَ ڏانهن ڊوڙندو ويو ۽ چيائين، ”بابا! صوفيه کي ته ڏسو، چاچا کي تنگ ٿي ڪري.“

صوفيہ ان ماڻھوءَ کي ڏسندي ئي منھنجي ھنج مان ٽپو ڏئي اٿي ۽ ان ڏانھن پڄڻ جي ڪوشش ۾ ٻہ قدم کڻي ڪِري پئي. ان ماڻھوءَ صوفيہ کي اچي کنيو. صوفيہ جي والد ۽ مون ۾ جيڪڏھن ڪا ھڪجھڙائي ھئي تہ اھا ھئي عينڪ، نہ تہ ٻنھي جي عمر، قد، بت ۽ ٻيھڪ ۾ ڪافي تفاوت ھو.

ھو وڏي اچي منھنجي پير ۾ ويٺو ۽ چيائين، "دوست! صوفيہ ھرعينڪ واري کي تنگ ڪندي آھي. توکي بہ پريشان ڪيو ھوندائين."

"نہ دوست، مون کي تہ سندس اکين ۾ پنھنجي ڌيءَ عارفہ نظر آئي."

"منھنجو نالو انور آھي، 'ان ٻڌايو'، ھن جو نالو اڪبر آھي (ڇوڪري ڏانھن اشارو ڪندي) ۽ ھيءَ ڇري ڇوڪري صوفيہ آھي. سندن والدہ ٽين ڊليوري ڪئي آھي. اڪبر کي ڀيو ڀاءُ اختر ڄائو آھي. اسان کي سڀاڻي موڪل ملندي. اسان پيئنگ وارڊ ۾ آھيون. اوھان...؟"

"مان سٽين وارڊ ۾ آھيان، اڄ ئي آيا آھيون. منھنجي اياڻي عارفہ جي فرسٽ ڊليوري ٿيڻي آھي (منھنجي اکين ۾ پاڻي ڀرجي آيو) توھان کي پتو آھي تہ ٻھرين ڊليوري جو خرچ پيڪا ڪندا آھن. عارفہ جو گھوٽ، شھاب انجنيئر آھي، ھو دوائون وٺڻ ويو آھي اسٽور تان. منھنجو نالو فريد آھي، فريداحمد قريشي. ادا انور منھنجي دل تي ڏکي، عارفہ جي والدہ ٻھرين ڊليوريءَ ۾ ٿي راھ رباني وٺي راھي ٿي ھئي ۽ ھاڻي... (آواز ڀرجي اچڻ ڪري وڌيڪ ڳالھائي نہ سگھيم).

مان حيران ھئس تہ ڇاجي ڪري ھن ڌاريي ماڻھوءَ سان اھي سڀ ڳالھيون پئي ڪيم، شايد ان جو سبب منھنجو ذھني تناءُ ھو.

انور چيو، "خيال نہ ڪر دوست. فرسٽ ڊليوري ھرويرو ايڏي خطري واري نہ آھي جيڏي سمجھين ٿو."

"مان ڏَڏَل آھيان يارا" مون جواب ڏنو.

انور جي موڪلائڻ وقت مان ننڍڙي صوفيہ کي ڳڻڻ لڳس تہ ھوءَ روئڻ لڳي. ھاڻي پنھنجي پيءُ ۽ عينڪ پاتل غيرماڻھوءَ ۾ ھوءَ تميز ڪري پئي سگھي.

شھاب اڃان ڪونہ آيو ھو. مان لان ۾ ويٺي، سندس انتظار ڪيو. لان جي ڀر پاسن ڪان گلن جا ٻارا ھئا، جن ۾ مختلف قسمن جا گل پنھنجي رنگيني ٽِساٽي رھيا ھئا ۽ ھڪ- رڳو ھڪ- گلاب جو ٻوٽو گلن سان جھجھيل نظر پئي آيو. گلاب سان ڪيڏو نہ پيار ھو عارفہ جو؟ روز ٻہ گلاب جا گل وڏي ڏاڍي سميت ڪٽي انھن جا ٻن پئي شيشي جي گلدان ۾ رکڻ وقت کھڙي نموني مختلف زاوين سان انھن کي ڏسندي ھئي. سندس گلاب جي ھڪ تصوير، جنھن تي ماڪ ڦڙا جرڪي رھيا ھئا، نمائش ۾ ڪيڏي نہ پسند ڪئي وئي ھئي. ان رنگين فوٽوگرافي تي ٻھريون نمبر انعام مليو ھيو ڪيس. اھا تصوير فوٽوگرافيءَ جي ھڪ ڪتاب "عڪس ۽ عڪاس" ۾ عارفہ جي پورٽريٽ سان گڏ شايع ٿي ھئي.

گلاب ـ منهنجو ڏيل ڏڪي ويو. گلاب لاءِ ٿي تہ عارف چيو هو مون کي، ”بابا! جي مان مري وڃان تہ منهنجي جنازي ۽ قبر تي گلاب جي گلن جو ڍير رکجو.“

گلاب ـ مون هڪ وڏو سڏڪو ڀريو.

ڪار جي ٻيهڻ جي آواز مون کي خيالن مان بيدار ڪيو. هو شهاب هو جو دوائن جو ڪارٽن ڪار مان لاهڻ لڳو.

”چاچا! توهان اتي ويٺا آهيو. اس ورائي ونئي اٿو. اٿو تہ ڪمري ۾ هلي ٿا ويهون.“

ڪاريڊار مان هلندي، جڏهن پنجين نمبر ڪمري جي ڀرسان اچي لنگهيس تہ اوچتو در کليو ۽ صوفيہ ٻاهر نڪتي. مان اوڪڙو ويهي، ٻانهون ڦهلائي چيو ”عارف“ اهو نالو منهنجي زبان مان الائي ڇو نڪتو. صوفيہ منهنجي ٻانهن مان نڪري، ننڍڙا قدم کڻي، اندر ڪمري ۾ هلي وئي.

”ڇا عارف ـ منهنجي عارف پڻ اهڙي ننڍڙي جلدائيءَ سان پيءُ جي آغوش کي خالي ڇڏي هميشہ لاءِ هلي ويندي؟

در کولي ڪمري ۾ ويس، سامهون عارف اوهي پلنگ تي ليٽيل هئي. سندس گلابي چهري تي هائي چڻ هيڊ هاريل هئي. چپن تي هلڪي مرڪ آڻي چيائين، ”بابا مون کي اڪيلو تہ ڇڏيءَ نہ وڃ. مون کي اڪيلائپ ۾ ڊپ ٿو ٿئي. شهاب ڪاٿي آهي بابا؟“

”دوائون وٺڻ ويو هو، ڊاڪٽر کي ڏيڻ ويو هوندو شايد، چاڻ آيو.“

عارف ڪجهہ وقت منهنجي اکين ۾ نهاريندي رهي، آخر چيائين: ”بابا! منهنجو بچڻ محال آهي، ڪمزوري وڌي وئي آهي، سهاري ڪان سواءِ اٿي بہ نٿي سگهان.“

”چئين ڇاٿي ڌيءَ! ڏاهي ٿي، ائين دل لہ لوڙهہ، هن اسپتال جو اسٽاف وڏي چاڻ رکندڙ آهي. ان کان سواءِ وقت سر ڪم اچڻ جون مشينون بہ سڀ موجود آهن. تنهنجي والده جي ڳالهہ ٻي هئي، ان وقت نہ اهڙيون ڪارآمد دوائون موجود هون، جي اڄ آهن ۽ نہ اهڙو چاڻ رکندڙ عملو. ويو بہ تہ اسپتال کان ٻاهر ٿيو هو. سندس هڪ ان ٽرينڊ دائيءَ هٿان. مان ميڊم نادره سان ڳالهايو آهي، سندس چوڻ آهي تہ خطري جي ڪابہ ڳالهہ ڪانہ آهي، ٿوري ڪمزوري البت آهي، پر ڪابہ ڊپ جي ڳالهہ ڪانہ آهي.“

”الله ائين ڪري ابا“

شهاب ٻڌايو، ”ميڊم نادره جو چوڻ آهي تہ عارف جي ڊليوري ڏاڍي ڏکي ٿيندي؛ هڪ تہ پاڻ ڏاڍي ڪمزور آهي، ۽ ٻيو ٻار بہ ڪمزور ٿو لڳي. الٽرا سائونڊ ۾ ٻار صحيح پوزيشن ۾ بہ نظر نٿو اچي. سور بہ ڏاڍا ٿڌا اٿس. وري بہ دلاسو ڏنو اٿائين تہ هر طرح سو احتياط ۽ ڪوشش ڪئي ويندي. هونءَ بہ معاملو ايڏو ڏکيو نہ آهي، جيترو اسان سمجهون ٿا.“

شهاب مون کي وندرائڻ لاءِ ان ڪري سو جو هن کي دلداري ڏيڻ جو ڍنگ ايندو هو. مان فطرتاً ڪمزور دل انسان آهيان، جنهن کي هر چيز جو اونداهو پاسو تہ يڪدم نظر ايندو آهي،

۾ ان جي روشن پهلو ڏيکارڻ لاءِ ڪنهن ٻئي جي ضرورت پوندي آهي. شهاب ان ڪم ۾ ماهر هو. مون سوچيو، "ڪيڏي نه ڪهاڻي ڪري رهيو آهي شهاب! سمجهان ٿو ته ڊاڪٽر نادره هن کي سڀ ڪجهه ٻڌايو هوندو. هو چاڻي واڻي دلاسا ڏئي رهيو آهي مون کي. ڪمزوري، بار ڪمزور، سور هلڪا، ٻار جي غلط پوزيشن. ڇا ائين ته نه آهي ته سيزرين آپريشن ڪيو ويندو؟"

عارفه ليبر روم ۾ هئي. شهاب ڪمري جي در وٽ بيٺو هو، ۽ مان لان ۾ صوفيه کي سيني سان لائي ذهني ڪشمڪش ۾ مبتلا هوس. انور مون کي دلاسا ڏئي رهيو هو. مان ڪنڌ جو ڪٿي ليبر روم ڏانهن ڏسان ته شهاب اتي موجود ڪونه هو، منهنجي دل بي قاعدي ڌڙڪڻ لڳي، مٿي تي پگهر جون بوندون ظاهر ٿيڻ لڳيون، ڪنن ۾ سان سان جا آواز اچڻ لڳا.

"ڇا ٿيو؟ شهاب ڪاڏي ويو؟"

صوفيه انور جي حوالي ڪري اٿڻ جي ڪوشش ڪيم ته اکين اڳيان اونداهه ڇانئجي ويئي. ڄنگهون ڏڪڻ لڳيون، ساهه تڪليف سان کڄڻ لڳو، پير ٿڙڪڻ لڳا. ڪرڻ تي هوس ته شهاب اچي ٻاڪر ۾ جهليو ۽ آهستگيءَ سان چيائين: "چاچا مبارڪ هجيو، ڊليوري بنا تڪليف جي ٿي، عارفه ۽ ڪڪو ٻئي ٺيڪ ٺاڪ آهن."

"پر فرسٽ..."

شهاب جو وڏو ٽهڪ، ان وقت مون کي ٻروهه لڳو ۽ پوءِ...

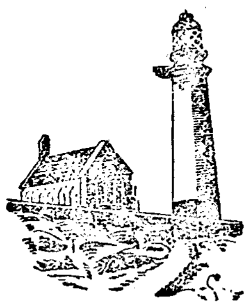

ڏونگر جيڏو ڏڍ

افروز شورو

ٻپهريءَ جو سج گهڻو چڙهي ويو هو. ڇت جي ٽٽل ڇڄل ٻڪن مان سج جتان ڪٿان ليئا پائي رهيو هو. نوريءَ پٽ تي ٻل تڏي تي ويٺي، ٻارن جي ڦاٽل ڪپڙن کي سبيو ۽ ڇتيون پئي هڻيون. سانجهه جو ڪو آلڪو ئي نه هوس. ٻارن بُک ۾ مانيءَ لاءِ سڄي گهر ۾ ڌمچر مچائي ڏنو. ساجن جهوپڙيءَ ۾ ڏڪندڙ آواز ۾ چئي رهيو هو، ”نوري، او نوري، اٿ. وڃ ٻارن کي ٽُڪر پور ڏي. هن هُل ۾ ته منهنجو مغز ٿو ڦاٽي.“ پر لڱون ٻارن جي ايتري گهڻي شور ۽ روڙ ٻن ۾ ساجن جو آواز نوريءَ تائين نه پهچي سگهيو.

”امان، امان اٿ نه، اسان کي ماني پچائي ڏي.“ هڪ ٻار، ماءُ کي ڪلهن کان ڌونڌاڙيندي چيو.

”ڇڪو ڇڪو، هاڻي ولوڙي منهنجا آنڊا به ڪڍ لڌا ڇا؟ ملي ٿي ماني به، گهر ۾ آهي ئي اٽي جي چپٽي ٻيل. اها ڪاٿي ونو، پوءِ ڪشڪول ڪٿي سڀ ٻنجو. اوهان جي پيءُ ۾ ته نه هوند نه شڪر، هٿيو گندي پيرن ۾ سک سان ستو پيو ننڊون ڪري. جن پٽ ته مون ايڏي ڪيءَ تي آهي. الائي ڪهڙو پاڳ ڦٽو، جو هن سڄي سڪٽي جي ٻانهه ٻيس. سڄو ڪوٽ سڪيو ستاهو ويٺو آهي، باقي سيني آزار، ٻکون ۽ بيماريون رکو هن ئي گهر تي ڪر ڪڍيو بيٺا آهن. ٻاڻ ڪٽ داخل ٿيو پيو آهي. گهر جو بار اچي ويو آهي منهنجي سر تي، تنهن کان ته مٿو پلو آهي. گهٽ ۾ گهٽ ٻني ته سگهنديس، باقي هيئنر ته ٻڻ سان به نه ملندم. سيڪو چوندو ڏٺو مٿو مڙس ويٺو اٿس ۽ رن کي ٻڻ جو شوق ٿيو آهي“ نوريءَ ساجن تي طعنن جو ميهن وسائي ڏنو.

ساجن کي ٻن سالن جي ڏکي بيماريءَ هٿي جڏو ڪري وڌو هو. ايتري پهچ به نه هيس، جو هڪ هنڌان اٿي، ٻي هنڌ وڃي. ساجن جي پٽت پوندي غربت ۽ ٻکون مٿانئن وري ويون. پنهنجن پراون منهن ڦيري ڇڏيو ته متان قرض نه گهرن. جي وٺندا ته سڪتا موٽائي وري ڪٿان ڏيندا.

ساجن سوچڻ لڳو ته نوري به سچ ٿي چوي. آءٌ ته هاڻ نه رهيو آهيان ڪم جو، نه ڪار جو. پيٽو منهنجو وجود به بار بڻجي ويو آهي سڄي گهر لاءِ. ٻارن ويچارن جو به مون ۾ آسرو ته بابا اسان لاءِ ڪجهه ڪندو، پر آءٌ ته ان حالت تي اچي پهتو آهيان، جو اڄ مران يا سڀاڻ، ڪو ڀروسو ناهي. پر هاڻ ٻارن کي هن حالت ۾ نٿو ڏسي سگهان. پيو ته نهيو، پر رکو پيٽ ڀرڻ لاءِ پورو ڪاڏو به نصيب نه اٿن. باقي منهنجي جيئڻ مان ڪهڙو فائدو. ٿڪ لعنت

آهي اهڙي زندگيءَ تي! مون جهڙي سڪٽي ماڻهوءَ ڪان ڀڄو ته شادي چو ٿي ڪير. مون سان ڪڏ هي معصوم به درد جي چڪيءَ ۾ پيسجي رهيا آهن ۽ زهر جا ڍڪ پيا پرين.

سوچڻ لڳو ته "غربت، موت ڪان به وڌيڪ اذيت ناڪ آهي، جنهن ۾ ماڻهو نه جيئي ٿو سگهي ۽ نه مري سگهي. اس ڪوڪلو جيون آهي، جيڪو رڙهي پيو موت جي واديءَ طرف آهستي آهستي...!"

وچ اونهاري جون گرميون ۽ لُڪون، تتل ڇت مان سج جي تپش، مٿان وري نوريءَ جي هر وقت جي ڪل ڪل، ساجن جو جيئڻ محال ڪري ڇڏيو. چوندو هو، "نوري، منهنجو سڄو حال تنهنجي اڳيان آهي. ڇاٽي ڪري ته نه پيو آهيان. بيماريءَ هٿي لانجهو ڪري وڌو اٿم. اگر ٿوري به سگهه هجيم ها ته وڃي ڪٿي هٿ پير هڻان ۽ پنهنجن ٻارن کي ائين ٻکيو نه رکان ها." پر نوري هٽي، جنهن ساجن تان نڪ طعنو ٿي لاٿو پيو ٿي چاڙهيو.

نوري ڇپن ۾ پڻ پڻ ڪندي اٿي. ڪوڙيءَ مان ٿورو اَن ڪڍي، جلد تي وڃي اٽو پيهڻ. اٽو پيهي ورتائين. ڪاٺيون ميڙي سيڙي چلهه ۾ وجهي دکائڻ لڳي. وڏي ڏيءَ کي دال چاڙهڻ لاءِ چئي، پاڻ مانيون پچائڻ ويٺي. اتي به خاموش نه رهي سگهي. ويٺي ساجن جا ڪن کائڻ:

"هيترا ورهيه ٿي ويا، ٻر ٻچن جي رهڻ لاءِ ڪو سولو ڪڏو اجهو به نه ڪيئه. ڳوٺ ۾ جنهن ڪنهن وٽ پنهنجي رکي جاءِ آهي ۽ هڪ هي جهوپڙو آهي، جنهن جي ڇت ڪي جتان ڪتان ڏر ٿيا پيا آهن. طوفان لڳي يا مينهن پوي ته وهل ۾ اچيو وڃون. مينهن جهڙو ٻاهر تهڙو اندر. باقي گهر ۾ ڇا ٿيو؟ ان ڪان ته ٿلهو ميدان چڱو. ڪيترو توسان مٿو هڻيم ته خدا جا ٻندا، ٻه ڪن ٻکا وٺي، اترين پاسي ڏباري چڙ ته گهٽ ۾ گهٽ هي ٻاڪ ڦٽا پٽ ٻکيا، لُڪ کان ته بچي پون. پر توکي ڇا آهي، تون ته هر ڳالهه کان آجو ٿيو پيو ننڊون ڪرين، پيو ڪو مري يا جيئي، چڙهيو تنهنجي آڱوٺي تي!" نوريءَ جو وڌو پارو چڙهندو. "ڳوٺ جون ٻيون به عورتون آهن، جن کي نه ڳڻتي نه سور. سعدن مڙس ڪنيو ڪمايو اچيو زالن جي هٿ ۾ ڏين پاڻ به خوش ته سندن ٻار به عيشن ۾! وري ڪا شادي مرادي ٿئي ته چنل پراڻا ڪپڙا انگن تي انڪاپو وجيو، وچ تي ويهون. سموريون زالون پنهنجي ڏينڊ ڦوهه ۾ ٻيون چڻنديون آهن. نه آڪو، نه هوندو اٿن اونو، مينئي سور ۽ ڳڻتيون ته مون ياڳ ڦٽيءَ لاءِ آهن."

ائين چئي، وٺي روئڻ. ٿئي تي پيل ماني به ياد نه پيس. جڏهن مالي سڙڻ جي سوءِ آيس ته تڙتڪڙ ۾ مانيءَ کي تئي مان ڪڍي ٻاهر رکيائين. مانيءَ جو هڪ پاسو سڙي ويو. ايتري ۾ ٻار به واڪا ڪندا، "امان پهرين مون کي... نه پهرين مون کي..." جا آواز ڪندا، نوريءَ مٿان وري ويا. ڪو ٿاپو کائي وڃي، اتي مٿانس ڪريو، ڪنهن کي ٿيلهو آيو، ڪنهن کي سُڪ لڳي، ڄڻ طوفان پرجي آيو هو. نوري جيڪا اڳيئي ڪاوڙ ۾ ڀري ويٺي هئي، تنهن کي ٻارن جي اها روش وڌيڪ بري لڳي. جهليندي ٻانهن کان هڪ هڪ ٻار کي سٽڻ لڳي: ڪنهن کي ٻنيءَ وارو ڌڪ، ڪنهن کي ٺُڪڙ، ڪنهن کي ڀڄو ته ڪنهن کي ڏندو وهائي ڪڍيائين. ٻارن جو ماءُ کي ايتري ڪاوڙ ۾ ڏٺو، سي سڀ هراسجي چپ ڪري ويهي رهيا!

نوريءَ جو منهن ڪاوڙ ۾ اهڙو هو جهڙو ٽانڊو. پنهنجي هٿ مٿي تي رکي ويهي رهي. پارن ڏانهن منهن ڪري چوڻ لڳي: "سٺا هڪ اڳئي سورن ساڙي آهيان، وري تو هان به ڪٿي منهنجا آنڊا ساڙيا آهن. منهنجو ته ڪنهن وٽ به قدر ڪونهي. گهر ۾ ڪجهه هجي يا نه، پڌهن به چوندا ته اسان کي ڪٿان آڻي ڏي. آئون ڪا اوهان جي لاءِ پاڻ کي ڇيربندس ته ڪانه، اگر منهنجي ڇيرڻ مان ڪجهه اوهان کي ملي ٿو ته پوءِ ڪٿي اچو سڀ ڇريون. ويهي ٽڪر ٽڪر ڪريو ته مون کي هن سورن کان نجات ملي." نوريءَ ساهون کڻي ٿي پيل ساجن ڏانهن اشارو ڪندي چيو، "هو پريان ڪاٺاٺو پيو سٿو پيو اٿو، ان تي چو ٺا انگل ڪريو، رکو منهنجو پيا پل پل ساهه نپوڙيو، ڪهڙو ڏوهه ڪيو اٿم... سڀئي هيڪاندا مرو ته مون مسڪين جي جان ڇٽي پوي. اوهين به وڏا ٿي اک ڪارا ڪندا، جهڙو پيءُ، تهڙا پٽ." ساجن خاموشيءَ سان پئي سڀ ڪجهه ٻڌو. هن پنهنجي پارن ڏانهن نظر ڦيري، جيڪي مار جي ڊپ کان ڇتي هنا اتي ئي سُڪا پيا هنا ۽ بک ۾ ساڻا پئي ٿيا، پر ماني نٿي گهري سگهيا. ڦاٽل ڇتين لڱل ڪپڙا، ڏبرا ۽ ساڻا جسم، نماڻا چهرا، آبدن ۾ بک جا ولوڙ. پيءُ جي انهن سان ڪنهن به چلهه ڏانهن نٿي ڏٺو، اکيون هيٺ زمين ۾ کپائي بيٺا هنا ته ڪڏهن وري بک جي شدت کان ڊوڙندا پڇندا وجي ماءُ مٿان ڪرن ۽ پوءِ مانيءَ بدران مار ملين!

ساجن پارن کي هن حال ۾ ڏٺو ته اکين ۾ لڙڪ پرجي آيس، "اي مالڪ هنن هيڻن جو تون ئي آهين، هنن بي آسرن جو وسيلو ٿي. تو ئي سڀني کي خلقيو آهي ته پارت به تو کي ٿو ڪريان، آئون ته..."

هنن ڏکن جي گهڙين ۾ ساجن جي مامات جي شادي به اچي سر تي پيئي! نوري صفا نه ڪري ويهي رهي ته اسان ڪونه وينداسين بس... "، نوري انهن ڪونه ٿيندو پنهنجا آهن، مياروُن ڏيندا، گهڙي ڪن لاءِ هلي وڃجانءِ" ساجن نوريءَ کي سمجهائيندي چيو.

"سبحان الله! ڏاڍا ريشم جا وڳا وٺي ڏنا اٿئي جو پائي وڃي شادين ۾ پاڻ لوڏينديس. هي ڇتيون لڱل ڪپڙا پائي مون کي ماڻهو ڪلاٺا ڪونهن... پنهنجن جو اهڙو سڪ اٿئي ته وڃي پاڻ منهن ڏي، اسان کي ڏيهه ۾ ڏنو نه ڪر."

ساجن جي تمام گهڻين منٿن ۽ آزين کان پوءِ نوري شاديءَ ۾ ته وئي، پر وڃي پڇتائڻ لڳي ته ناحق آيس... ڳوٺ جون سڀئي عورتون چمڪيلا ڪپڙا پائي، تيل ڦليل ڪري پئي نڪيون. نوري سوچڻ لڳي ته "هن پريءَ شادي ۾ مون جهڙي ابالي ته ڪاٻه ڪانهي. سڀني جا مڙس، ڪي ساجن وانگر سچا ٺوروٺي آهن، جو پنهنجي زالن ۽ پارن کي ائين پراڻن ڪپڙن ۾ شادين ۾ موڪلي ڇڏين!"

نوريءَ کي ائين لڳو ڄڻ سڀئي عورتون، سندس حال تي کلي رهيون هيون. هر نظر پاڻ ڏانهن گهوريندي محسوس ٿيس. هوءَ شادي اڌ ۾ ڇڏي، واپس گهر موٽي آئي. اچڻ سان ئي پين ۾ گهٽتائيءَ جي احساس جي ڪاوڙ ساجن تي وسائڻ شروع ڪري ڏنائين. "هاڻي ته تنهنجو پيٽ ڀريو، منهنجي بيعزتي ڪرائيئي، تيستائين چوين ته وڃ ۽ وڃ".

نوريءَ اڄ رات ڳالهين مٿو هنيو، ستل ٻار به جاڳائي وڌائين. نوري اڃا روئڻ ۾ هئي، وري به ساڳيا مهڻا ۽ طعنا. ساجن هڪ اکر به نه ڪڇيو. نوري، ساجن کي چوڻ لڳي ته "تنهنجو به ڏوهه ڪونهي. ويچارن مائٽن، سولي ۽ سکئي هنڌ منهنجو سڱ ٿي ڏنو، جي آئون ڪريان ها ته هوند هينئر ملڪيتن ۽ بنگلن جي وارث ٿي ويٺي هجان ها، پر مون پنهنجن پيرن تي پاڻ ڪهاڙو هنيو، اصل ٻڙ ڪري ويهي رهيس ته شادي ڪنديس ته ساجن سان، نه ته بس... اڄ ڪا قسمت ڦٽيم ۽ نياڳي ٿيس، جو مائٽن کي به نه وڻيم. پاڻيم ته پنهنجو رت آهي. پيار ۽ سڪ سان رکندم، تڏهن عشق ۾ انڌي ٿي توسان هلئه آئيم!" پر ويچارو چپن مٿ چپ آهي ته "آيس سنگ سچائي، اکيان پتر نه پاڻي." "مون سان به اِهائي ٿي، سڪ سنڀالي آيس ۽ سنور پاند پنجي ويس ۽ هاڻي ٻارن جون بکون ۽ محروميون ڏسيو پئي ڀوڳيان ۽ مران."

ڏکي ۽ مشڪل بيماريءَ ۾ ڪرندو سڙندو نيٺ هڪ ڏينهن ساجن مري ويو. نوريءَ لاءِ چڻ ڪو فرق ئي نه پيو، پر ساجن جي نه هجڻ جي احساس جي شدت، تڏهن محسوس ڪيائين جڏهن ٻوري ڳوٺ ۾ پاڻ بيواهه ۽ ٻار يتيم سڏجڻ لڳا ۽ ماڻهو خيرات ۾ ٻارن کي اوهر سوهر ڪٿي ڏيندا هئا. اِهو ڏسي نوريءَ جي هينئين ۾ وڍ پوڻ لڳا هئا. تڏهن ٿي ساجن جو احساس ٿيس ته هو ڪهڙو نه هو، پر ان جي هوندي سندن ڳوٺ ۾ عزت ته هوندي هئي، ڪو خيرات ته ڪونه ڏيندو هو...

مراد وارا، جن جي ساجن زمين ڪمائيندو. انهن جي اک هميشه ساجن جي گهر واري زمين تي هوندي هئي. هو ان زمين تي اوطاق اڏڻ چاهيندا هئا. آئي رستو به ويجهو، ڪوهه به ته وري وڻ ٽڻ به گهڻا هئا. ساجن جي هوندي ته انهن ڪڏهن به اهڙي ڳالهه نه ڪئي، پر ساجن جي اک ٻوٽيندي ئي هن کي ساڄي ملي وئي ۽ هاڻ ته نوريءَ کي هڪ ڏينهن ۾ ڪيئي ٿي سگهيا، پر چيائون ته عورت ذات آهي، ان سان ڪهڙو مقابلو ڪجي. ٻه ٽي ڀيرا ڪڏهن وڃن ۽ ڪجهه پئسا ڏيئي، آتان لڏائي ڇڏين. جڏهن هو ڪڏهن سڏجي اوڏانهن وڃڻ لاءِ تيار ٿيا، تڏهن خميسو، مراد جو سؤٽ اصل ٻير ڪري ويهي رهيو. چيائين "نه ڀائو، پاڻ سان ڪو ڪونه هلندو، مون کي پنهنجي بيعزتي ڪرائڻي ڪانهي. هيءَ اِها مائي آهي، جنهن ساجن جهڙي مڙس کي پٽيون پڙهائي ڇڏيون، سو اِن رن سان ڳالهائڻ جي معنيٰ: ڪاري نانگ تي پير ڏيڻ آهي!"

"صفا ڪو مڄو آهين، هڪڙي رن زال کان ٿو ڊڄين، ڏس ته اسان ڪيئن ٿا ڪيونس."
مراد ڪاوڙ ۾ نوري وٽ جڏهن اهڙي ڳالهه ڪئي ته نوري اڳئي وٽ جي چوٽ، تڏهن سندن اهڙي بيعزتي ڪئي، جو منهن جو ٻنو ٿي لهي وين. پر هو هئا وڏا ماڻهو ۽ نوري ڪهڙي زال، جنهن جو اوهي نه واهي، آخر ڪيستائين مرد ماڻهن جو مقابلو ڪري. پنهنجي عزت بچائڻ لاءِ مجبور ٿي پنهنجو ٽڏو ڇڏڻو پيس!

نوريءَ ٿورو گهڻو سامان هڙن ۾ ٻڌي، ٻار وٺي نڪتي تہ ٻجري تائين پهچي مغز کي ٻنوالي اچي ويس ۽ هوءَ آني کوڏا کوڙي ويهي رهي ۽ پنهنجي گهر کي آخري ڀار ڏسڻ لڳي. اڄ کيس پنهنجو هي ٽٽل ڦٽل گهر جنت جهڙو لڳي رهيو هوس، جنهن مان هر وقت عيب ڪڍندي رهندي هئي.

نوريءَ کي هاڻي ساجن جو قدر پيو. جڏهن اهڙي مشڪل ۽ ڏکئي وقت ۾ پوري ڳوٺ مان ڪنهن سندس مٿي تي هٿ نہ رکيو ۽ نہ ئي ڪنهن وات سان پڇيس. هوءَ سوچڻ لڳي تہ "مون ئي کيل کيل ڪري ساجن جو جيئڻ ٿورو ڪري ڇڏيو. اها ڳالهہ نہ پر تہ هو اسان جي اگهاڙن سرن مٿان ڇت وانگر آهي. جڏهن زنده هو تہ ڪنهن کي همت ئي نہ هئي تہ مون سان ڪجهہ سگهي. پر جڏهن هو نہ رهيو آهي تہ ڪيئن سڀني اچي ڇوڏاري ورايو اٿر، تڏهن اک ٻئي اٿر تہ هو نہ هوندي بہ سڀڪجهہ هو. هو سچو سڳڙ هو يا بيمار، هڪ جاءِ ونيو پيو هو. ڪجهہ نٿي ڪري سگهيو پوءِ بہ اسان بي وس هيڻن لاءِ تہ ڏونگر جيڏو ڏيو هو ۽ ماڻ." نوريءَ کي آهو وقت ياد آيو، جڏهن ڪنوار بڻجي پهريون ڀيرو هن گهر ۾ قدم رکيو هئائين. جڏهن ساجن پهچ وارو هو تہ چڱو وقت گذريو هوس، پوءِ ساجن جي ٻٽ پوندي ليٽ ٻنجي ويا ۽ هاڻي هي وقت بہ هن ڏٺو جڏهن بيواهہ ٻنجي پنهنجي ئي گهر مان ڪڍي پئي وڃي. اهو سوچي سندس روح اڏ ٿي پيو. گوڏن تي ٻئي هٿ هڻي ٻار ڪيڻ لڳي! "منهنجا ساجن، مون ولهيءَ کي ائين اڪيلو ڪري، واڳن جي وات ۾ نہ وجهي وڃين ها. هاڻي ڪو ڪٿان پيو چڪ هڻي تہ ڪو ڪٿان. مون ڏهاڳڻ کي نڌڻڪو ڪري هليو وئين. هئين هونءَ تہ سڀڪجهہ هو، تہ آهين تہ ڪجهہ بہ نہ آهي. جيڏانهن ٿي اک کڻان تہ سڄ ئي سڄ، رُڃ ئي رڃ لڳي ٿي آهي ساجن!"

هوءَ اهڙيون تہ زور زور سان اوڇنگارون ڏيئي رُني هئي، جڻ ساجن هن لاءِ اڄ ئي مئو هو. اهڙو تہ هوءَ ساجن جي مرڻ واري ڏينهن بہ نہ رني هئي!

تبصرا

قافيون (جلد پهريون)

سنڌ جي سپوت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ وڏي جاکوڙ ڪري، سنڌي لوڪ ادب جو تمام وڏو سرمايو سهيڙي، سموهي ۽ سنواري سنڌ آڏو پيش ڪيو آهي. سنڌي زبان ۽ ادب جي جيڪا هيڏي ساري خدمت محترم ڊاڪٽر صاحب ڪئي آهي، ان لاءِ سنڌ وارا دل جي گهراين سان سندس ٿورا مڃين ٿا. سندس هن محققانه ڪم جي جيتري به تعريف ڪجي، اها ٿوري آهي.

سنڌي لوڪ ادب گڏ ڪري شايع ڪرڻ واري رٿا، سنڌي ادبي بورڊ جي هڪ اهم رٿا هئي، جنهن موجب چاليهه جلد تيار ڪري ڇپائڻا هئا. اها عظيم رٿا محترم ڊاڪٽر صاحب جي حوالي ڪئي وئي هئي، جنهن نهايت خوش اسلوبيءَ سان اهو ڪم سرانجام ڏنو آهي، ۽ اڃا تائين انهيءَ ڪم ۾ رڌل آهي. تقريبا سڀ جلد ڇپجي منظر تي آيا آهن، جيڪي ڊاڪٽر صاحب جي محنت، محبت ۽ محققانه شعور جي ساک ڀرين ٿا. ڪن جلدن کي ٻه ٽي ڀاڱن حصن ۾ شايع ڪيو ويو آهي. تازو هن اسڪيم تحت محترم ڊاڪٽر صاحب جو نئون ڪتاب ”قافيون“ (جلد پهريون) منظر عام تي آيو آهي.

سنڌ ۾ ”ڪافي“ نهايت مقبول عام صنف رهي آهي. بيشمار شاعرن ڪافيون چيون آهن، ۽ راڳيندڙن انهن کي نهايت ذوق ۽ شوق سان ڳايو آهي. عام ماڻهن کي هن صنف سان هر دور ۾ دلي لڳاءُ رهيو آهي، ۽ هنن وڏي دلچسپيءَ سان ڳائيندڙن کان ڪافيون ٻڌيون آهن، ۽ جهونگاريون آهن. اهوئي سبب آهي، جو ماضي قريب ۾ ڪتب فروشن ڪافين جا ڪيترائي ڪتاب ڇپرائي پڌرا ڪيا. انهن کان سواءِ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڪافين جا بيشمار بياض ٽڙيا پکڙيا پيا آهن. ظاهر آهي ته جيڪڏهن اهو سمورو سرمايو گڏ ڪيو وڃي ته ڪيترائي جلد تيار ٿي سگهن ٿا. اهوئي سبب آهي، جو محترم ڊاڪٽر صاحب کي چونڊ ۽ اختصار جي باوجود ٽي جلد تيار ڪرڻا پيا. پهريون جلد ١٩٨٥ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي، ٻيو جلد هيئنر ڇپيو آهي، ۽ ٽيون جلد اڃا شايع ٿيڻو آهي.

هن جلد ۾ ٢٤٠ شاعرن جون ٩٠٧ ڪافيون آنديون ويون آهن. هي سمورو مواد ڇپيل ڪتابن، ڪافين جي ڇپيل ڪتابن، قلمي بياضن ۽ محترم ڊاڪٽر صاحب پنهنجي سر جيڪو مواد قلمبند ڪيو آهي، ان تان چونڊي هڪ هنڌ گڏ ڪيو ويو آهي. هي سمورو مواد چوڏهين صدي

هجري جي فقط پهرين ڏهاڪي جي شاعرن جو آهي. ان مان ڪافين جي اٿاهه سمنڊ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. هن ڪم تي ڊاڪٽر صاحب چاليهه سال ڪم ڪندو رهيو آهي. "مهاڳ" ۾ لکيو اٿس:

"ڪافين جو هيءُ اٿاهه مواد گذريل ٽيهن چاليهن سالن واري عرصي ۾ جدا جدا جاين تان ڪافي محنت سان سهيڙيو ويو آهي ۽ زباني روايتن کان سواءِ گهڻائي ڪي ڇاپي ذخيرا قوڙي قلمي بياض ۽ دفتر ڳوليا ڦوليا ويا آهن."

هن مواد کي محترم ڊاڪٽر صاحب پنجن بابن ۾ ورهايو آهي. پهرين باب ۾ چوڏهينءَ صديءَ جي اوائلي شاعرن جو ڪلام آندو ويو آهي. جهڙوڪ: خواجه غلام فريد، فيض دريا شاهه، محمود فقير ڪٽياڻ، رمضان واڍو، حاجي خان چنجڻي وغيره. هن جا وري پنج ڀاڱا آهن. پهرين ڀاڱي ۾ ان زماني جي مشهور شاعرن جو ڪلام آهي، جهڙوڪ: خواجه غلام فريد، حافظ هادي ڏنو، محمد اڪرم، مير غلام نجف خان "غلام" وغيره. "ب" واري ڀاڱي ۾ فيض دريا شاهه، "مرل" ۽ سندس مريدن جو ڪلام آندو ويو آهي. "د" واري ڀاڱي ۾ ١٩١١ع ڌاري لکيل بياض ۽ ١٩١٥ع تائين ڇپيل ڪافين جي ڪتابن تان ڪنيو ويو آهي. "هه" ۾ ٻن گڻي شاعرن: رمضان واڍو ۽ حاجي خان چنجڻي جو ڪلام ڏنو ويو آهي.

ٻئي باب ۾ لاڙ جي شاعرن جو ڪلام ڏنو ويو آهي، جهڙوڪ: مير عبدالحسين سانگي، مرزا قليچ بيگ، مصري شاهه، صاحبڏنو شاهه وغيره. ٽئين باب ۾ اتر سنڌ جي شاعرن جو ڪلام گڏ ڪيو ويو آهي. هن جا به چار ڀاڱا آهن. "الف" واري ڀاڱي ۾ شڪارپور ضلعي جي شاعر حضرت مولانا عبدالغفور همايوني، مير علي نواز علوي ۽ سندس همعصر شاعرن جو ڪلام آندو ويو آهي. ڀاڱي "ب" ۾ جيڪب آباد ضلعي جي شاعر قادر بخش گولو ۽ ٻيا نامور شاعر اچي وڃن ٿا. ڀاڱي "ج" ۾ لاڙڪاڻي ضلعي جي شاعرن: وريل فقير ابڙو، قلندر شاهه وڪٽائي ۽ قادر بخش عمدل جو ڪلام ڏنو ويو آهي. "د" ڀاڱي ۾ شڪارپور ضلعي جي مدئجيءَ واري تير جي شاعرن: فضل علي شاهه، شاهنواز علي شاهه ۽ سيد غلام علي شاهه جو ڪلام گڏ ڪيو ويو آهي..

باب چوٿين جا به چار ڀاڱا آهن. "الف" ڀاڱي ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ محفوظ بياض تان مواد چونڊيو ڏنو ويو آهي. هي بياض ١٩٢٠-٢٢ع ڌاري لکيا ويا. "ب" ڀاڱي ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي بياضن تان مواد ڪنيو ويو آهي، پر هي بياض ١٩٢٠-٣٠ع ڌاري لکيا ويا. "ج" ڀاڱي ۾ ١٩٤١ع کان ١٦٣٠ع واري غير معروف شاعرن جو ڪلام آهي. "د" ۾ ڪن غير معروف شاعرن جو ڪلام ڏنل آهي. باب پنجين جا به ڀاڱا آهن. پهرين ڀاڱي ۾ صوفيانه سلسلن جي شاعرن جو ڪلام آندل آهن. هن ۾ درگاهه جهوڪ، درازا درگاهه، شاهه نصير نقشبنديءَ جي درگاهه، هنباهه جي درگاهه ۽ حضرت پير صاحب پاڳاري جي درگاهه، پرچونديءَ جي درگاهه، اسروٽ جي درگاهه ۽ رانيپور جي سيد صالح شاهه جي درگاهه جي شاعرن جو ڪلام آندو ويو آهي. ڀاڱي "ب" ۾ ٻين معروف شاعرن جو ڪلام آهي.

جن بہ شاعرن جو احوال معلوم ٿي سگھيو آهي، انهن جي حياتيءَ جو مختصر احوال شروع ۾ ڏني، پوءِ انهن جو چونڊ ڪلام ڏنو ويو آهي. ان هوندي بہ ڪيترن شاعرن جو احوال ملي نہ سگھيو آهي. اهڙن شاعرن جا فقط نالا ڏني، سندن چونڊ ڪلام ڏنو ويو آهي. ان سان محترم ڊاڪٽر صاحب جو هي تمام وڏو ڪارنامو آهي، جو هيترو سارو مواد نهايت سهڻي ۽ سيباڻتي ترتيب سان هڪ هنڌ گڏ ڪيو اٿس.

هڪ اهم ڳالهہ جو ذڪر بہ ضروري آهي. اڳ ۾ "ڪافي" جي املا "ڪ" سان لکبي رهي آهي. محترم ڊاڪٽر صاحب "ق" سان "قافي" لکيو آهي. ان مان معلوم ٿئي ٿو، تہ ڊاڪٽر صاحب جي تحقيق موجب "قافي" لفظ "قافيہ" مان نڪتي آهي. اها ڳالهہ سوچڻ جوڳي آهي ۽ منهنجو اندازو آهي تہ ان تي سنڌي زبان ۽ ادب جا ڄاڻو مشڪل سان متفق ٿي سگھندا.

— ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

مڪلي ٽڪريءَ جو سير

سنڌ جي سيني تي ڪئين ڊٺل ڀڳل ماڳ ۽ مڪان خاموش شهرن جي صورت ۾ موجود آهن. تاريخي آثارن ۾ "موهن جي دڙي" جي خاموش شهر کان پوءِ "مڪلي" هڪ اهڙو خاموش ۽ ماٺيڻو شهر آهي، جيڪو بي زباني هوندي بہ پنهنجي اندر هڪ خاص زبان رکي ٿو، ۽ سنڌ جي تاريخي نشانن ۾ نهايت اهم جاهہ والاري ٿو. "مڪلي" سان سنڌ جي تاريخ جا ڪئين باب لاڳاپيل آهن. مڪلي جو ماڳ سنڌ جي تاريخ جو اهو اڻ مٽ نشان آهي، جنهن کي زماني جا لاها چاڙها اڄ تائين مٽائي نہ سگھيا آهن. ضرورت صرف ان ڳالهہ جي آهي تہ ڪو ان جي ورقن کي ووڙي ۽ انهن بي جان پٿرن کي پڙهي. جيڪي ڪيترن ئي آڳاٽن وجودن جي تاريخ جو ورجاءُ ڪن ٿا. مرحوم محبوب علي چنا، الله کيس سرهي، مڪلي جي خاموش شهر جو سير ڪندي جيڪي ڪجهہ ڏٺو ۽ محسوس ڪيو ان کي هن پنهنجي ڪتاب "مڪلي ٽڪري جو سير" ۾ بيان ڪيو آهي.

"چنہ" مرحوم مڪلي جي سچي وستار کي پنهنجي هڪ مخصوص انداز ۾ قسطوار ماهنامہ نئين زندگي ۾ بيان ڪيو. جنهن ان وقت بہ داد حاصل ڪيو ۽ اڄ بہ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڪتابي صورت ۾ هئڻ ڪري لائق تحسين آهي.

منهنجي خيال ۾ جيڪڏهن مرحوم پاڻ حياتيءَ هجي ها ۽ هن ڪتاب جي انهيءَ صورت سان ڇپجڻ جو عمل ڏسي ها تہ يقين آهي تہ هو صاحب ان ۾ ڪي اضافا ۽ واڌارا ڪري ها، ڇاڪاڻ تہ "مڪلي نامہ" (مؤلف پير حسام الدين راشدي مرحوم) جي طباعت کان پوءِ چنا صاحب جي "مڪلي ٽڪري جو سير" ۾ بيان ڪيل ڪيترن ڳالهين جي وضاحت جي ضرورت محسوس ٿئي ٿي، ۽ هو صاحب پنهنجي انهيءَ ڪتاب لاءِ اهو فرض بخوبي انجام ڏي ها، جيڪو ڪتاب

جي افاديت ۽ هم گيريت ۾ وڌيڪ اضافو ڪري ها. جناب ڊاڪٽر سنڌيلي، چنا صاحب جي لئين زندگي ۾ ڇپيل مواد کي سهيڙي جيڪا صورت ڏني آهي اها جس جوڳي آهي. اهو اسان چنا صاحب تي ٿورو نه ڪيو آهي، پر اهو اسان جي زبان ۽ تاريخ جي خيال کان پڻ تي احسان آهي.

هڪ اڻين کهڙيو هو ته ڪتاب ۾ بيان ڪيل تاريخي حقيقتن، ان جي ماڳن، مڪانن، بزرگن، اميرن، بادشاهن وغيره جي سلسلي ۾ "مڪلي نامه" جي طرز تي فوٽ نوٽ ۽ حاشيه ۾ اضافا ۽ واڌارا ڪيا وڃن ها، جيئن ڪتاب جي جيڪا اهميت آهي اها پڙهندڙن لاءِ وڌيڪ چاڻ واري ٿئي ها. مثلاً نڪري تي نالي جو مسئلو، ان لاءِ رايا ته ڏنا ويا آهن، پر عام بحث ڪري نتيجو نه ڪڍيو ويو آهي. شيخ حماد جمالي جي سلسلي ۾ ڇيو ويو هو. ماموئي فقيرن جي سلسلي ۾ جيڪي بيت آهن انهن سڀني کي ڏيڻ ضروري هو. ارغونن ۽ ترخانن توڙي مغل صوبيدارن جي سلسلي ۾ مجموعي حقيقتن جي اپتار ڪئي وڃي ها. سمن جي حسب نسب جو بيان پوري ريت ڏنو وڃي ها. مڪلي تي مدفون درويشن جي تصوف ۽ سلوڪ جي راهن کي بيان ڪيو وڃي ها ۽ انهن جي نظرين سنڌ تي جيڪو اثر ڪيو ان جو بيان ضروري هو. اهي ۽ ٻيون اهڙيون ڳالهيون ڪتاب جي افاديت ۾ واڌارو ڪري سگهيون ٿي. وقت جي تقاضا مطابق ڀقين هو ته چنا صاحب ان طرف قلم کڻي ها. سهيڙيندڙ جي صورت ۾ اهو فرض سنڌيلي صاحب جن جو هو، جنهن کي نڀائڻ ضروري هو.

هن سلسلي ۾ اسان وٽ مواد جي ڪا کوٽ ڪانه هئي. جناب ڊاڪٽر صاحب جن جو پيش ڪيل ادبي ۽ تاريخي مواد وڏي مدد جوڳو آهي. ازانسواءِ مڪلي نامه، تاريخ مظهر شاهجهاني، لب تاريخ سنڌ، تاريخ طاهري، تذڪره اميرخاني ۽ بيگلارنامه وغيره وڏي مدد جوڳا ڪتاب هئا. صرف مواد وٺڻ جي ضرورت هئي، اڻين ٿيڻ نه ڪيو ويو آهي، جنهنڪري عام پڙهندڙ ذهني اسات محسوس ڪندو. ڇاڪاڻ ته هي ڪتاب مڪلي ٽڪري جي سير جي حيثيت ۾ سونهي جو ڪم ڏيندڙ آهي. ڪتاب ۾ مڪلي جو نقشو تمام ضروري هو جنهن مان ڏسڻ ۽ پڙهڻ وارن جي رهنمائي ٿئي ها. هي ڪتاب چنا مرحوم جي انهن ڪوششن جو نتيجو آهي، جيڪي سنڌ مان پيار ۽ محبت جي صورت ۾ ڪين هيون. جناب ڊاڪٽر سنڌيلي هنن وسريل ورقن کي ڪتابي صورت ڏيئي نهايت لائق تحسين ڪم ڪيو آهي، جڏهن اڄ چنا صاحب اسان جي ادبي ۽ علمي مجلسن ۾ موجود آهي. ڇپائي ۽ سهڻائي جي لحاظ کان ڪتاب جي قيمت ڪا وڏي ڪانه آهي. سرورق تي چار نندي جو مقبرو شينهن جيان ڪر کنيو هن ڌرتي جي عظمت جو ڏيکاءُ ڏيئي رهيو آهي، جنهن کي سنڌ جي ثقافت ۽ وڏائي جو نشان چئجي ته بجاءِ آهي.

- محمد حسين "ڪاشف"

لطائف لطيفي

ليکڪ: مير عبدالحسين سانگي، ترجمو: عبدالرسول قادري بلوچ، سائيز ڊيمي؛ صفحا ١٣٤، قيمت ٢٥ رپيا، شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد، سال ١٩٨٦ع.

حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي (١٦٩٠-١٧٥١ع) جي سوانح متعلق ابتدائي مواد — مير علي شير قانع، برٽن، فريئر (؟)، ٽرمپ ۽ ڏيارام گدومل لکي ڇڏيو آهي. ان بعد شاهه صاحب جي سوانح، شعر ۽ فڪر جي ڏس ۾ مڪمل ڪتابن لکڻ جو دور اچي ٿو. سنڌي زبان جو ناليرو ليکڪ مرزا قليچ بيگ ڀَريون عالم آهي، جنهن سال ١٨٨٧ع ۾ شاهه عبداللطيف متعلق ڀَريان ۾ ڪتاب هڪ انگريزي ۽ ٻيو سنڌي زبان ۾ تيار ڪيو. ورنڌي سال يعني سن ١٨٨٨ع ۾ مير عبدالحسين سانگي ”لطائف لطيفي“ نالي سان، شاهه صاحب بابت پنهنجو فارسي ڪتاب تيار ڪيو. ان ريت سنڌ جي هن مدا حيات شاعر بابت ڪتابن لکڻ جو هڪ سلسلو شروع ٿي ويو. ٻن سالن جي وٿي ۾ وقفي کان پوءِ ليلارام وطڻمل انگريزي زبان ۾ ”شاهه جي سوانح، مذهب ۽ شاعريءَ نالي هڪ ڪتاب تيار ڪيو. هي ڪتاب ١٨٩٠ع ۾ ڪراچيءَ مان شايع ٿيو هو.

حقيقت ۾ شاهه عبداللطيف جي سوانح بابت ڀَريون ڪتاب تيار ڪرڻ جو خيال مير عبدالحسين سانگيءَ کي آيو. ليڪن سنڌس گڏ ڪيل مواد کي مرزا قليچ بيگ ڪتب آندو ۽ پنهنجا ڪتاب تيار ڪيا. تاهم مرزا صاحب ان سموري مواد کي استعمال نه ڪيو، جيڪو سانگي نوٽس جي شڪل ۾ گڏ ڪيو هو. ان صورتحال جي پس منظر ۾ مير صاحب قلم کنيو ۽ فارسي زبان ۾ ”لطائف لطيفي“ نالي ڪتاب تيار ڪيائين. مير علي شير جي ٻن ڪتابن کان علاوه پاڻ ذاتي طرح جستجو ۽ جاکوڙ ڪري روايتي ذخيرو گڏ ڪري مير صاحب هي ڪتاب تيار ڪيو. ”لطائف لطيفي“ اصل حالت ۾ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پاران سال ١٩٦٧ع ۾ ڇپجي پڌرو ٿيو هو.

سنڌي زبان جي اها خوشبختي آهي جو اوڻيهن سالن جي قليل عرصي کان پوءِ (اصل جي اشاعت کان بعد)، ”لطائف لطيفي“ سنڌ جي اسرندڙ اديب ۽ عالم دين مولوي عبدالرسول قادري هٿان، ان جو سنڌي ترجمو شايع ٿي، شاهه عبداللطيف جي عاشقن جي هٿن تائين پهتو آهي. قادري صاحب جي هن علمي ڪارنامي لاءِ شاهه عبداللطيف جا چاهڻو ۽ محبتي ته سندن ڳڻ ڳائيندا، ليڪن آءٌ ذاتي طرح سان مولوي صاحب جو شڪرگذار آهيان، جو پاڻ منهنجي گذارش تي ٻين فروعي ڳالهين کي ڇڏي، هي اهم ڪم هٿ ۾ کڻي ان کي ترت تڪميل تي پهچايائون.

مير عبدالحسين سانگي هن ڪتاب جو سنڌ هن ريت رکيو آهي: ديباچو، ابتدا، شجرو، مٽياري سادات جو سنڌ ۾ اچڻ، پيري مريديءَ جو سلسلو، داستان جي شروعات، ڇنهه حڪايتون ۽ ضميما وغيره. جيئن اسان ابتدا ۾ ٻڌايو آهي ته سانگي مرحوم هن ڪتاب جي تياريءَ لاءِ گهڻو انحصار روايتن تي ڪيو آهي، انڪري ڪجهه ڳالهيون سندس تحقيق کان سواءِ اچي ويون

آهن. مستقبل ۾ سنڌس حوالو ڪندڙ عالم کي گهرجي تہ هو ان ڏس ۾ ضروري ڇنڊڇاڻ بعد، اڳتي قدم وڌائي، بي صورت ۾ اهم غلطين جو امڪان ٿي سگهي ٿو. مثال طور هالا جي مخدومن ۽ شاهہ صاحب جي تعلق بابت سانگي صاحب جيڪو ڪجهہ لکيو آهي، ان ڏس ۾ عالي جناب مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب جي "مهراڻ" (۱/۸۷) ۾ آيل وضاحتي مقالي کي ضرور ذهن ۾ رکڻ گهرجي. ان ريت ميان نور محمد ۽ شاهہ صاحب جي لاڳاپن بابت پڻ سانگيءَ جو بيان وڌيڪ تحقيق طلب آهي.

مولوي عبدالرسول قادري صاحب ڪتاب جو ترجمو ڪندي سليس نثر پيدا ڪرڻ جي سنجيدہ ڪوشش ڪئي آهي. مثال طور هي اڪرو ڏجي ٿو، "اولياء صاحب حاڪمن جي وقفيت کي اعتراض نہ ڪندا هئا، انهن سان سٺو سلوڪ ڪندا هئا. ان سبب ڪري جو حاڪم سان واقفيت يا تعلق هوندو تہ انهن جي ظلم کان ڪنهن غريب کي ڇڏائي سگهبو ۽ ان سان غريبن کي فائدو ڏيندو" (ص ۳۹) مترجم طرفان ڪٿي ڪٿي ڪو وضاحتي حاشيو بہ ڏنو ويو آهي. تاهم حڪايت يارهين ۾ راشدي پيرن جي ذڪر ۾ ڏنگين اندر پاڻ موجودہ پير صاحب تائين ذڪر آندو اٿن (ص ۴۸). سانگي مرحوم پارهين حڪايت ۾ مائي گلان جو ذڪر ڪيو آهي. هي مائي ابتدا ۾ راڳ روپ سان لاڳاپيل هئي. بعد ۾ ميان نور محمد جي نڪاح ۾ آئي. ميان غلام شاهہ سنڌس فرزند هو. ميان قادري جهڙي محبتي انسان کي ترجمو ڪنديءَ ان لاءِ اڪر "ڪچري" ڪتب آڻڻ کان احتراز ڪرڻ گهرندو هو (ص ۵۰).

متن ۾ آيل سنڌ جي شهرن کي سنڌي ترجمي ۾ پڻ فارسي خط ۾ رکيو ويو آهي، جنهن لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرندي هئي. هن ترجمي جي هڪ اهم خوبي هي آهي جو هن حڪايت جي آخر ۾ آيل طويل فارسي نظمن کي، مولوي صاحب سليس نثري روپ ۾ پڙهندڙن لاءِ سنڌي روپ ۾ پيش ڪيو آهي. *

هن ڪتاب جي اشاعت سان "لطيفيات" جي ضمن ۾ هڪ اهم ڪتاب جو واڌارو ٿيو آهي. منهنجي خيال ۾ مرزا صاحب، سانگي ۽ ليلارام وطڻمل جا شاهہ صاحب بابت تيار ڪيل چار ڪتاب، حضرت شاهہ صاحب جي سوانح ۽ فڪر جي ڏس ۾ اڄ بنيادي ماخذ جي حيثيت رکن ٿا. انهن چئن ڪتابن جي اشاعت ۽ ترجمن جا حق صرف ۽ صرف ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز وٽ هجڻ گهرجن.

د مرزا صاحب وارو انگريزي ڪتاب پهريون ڀيرو سال ۱۹۸۰ع ۾ مرڪز شايع ڪيو هو. ان کان اڳ "احوال شاهہ عبداللطيف" سنڌي زبان ۾ پڻ ساڳئي اداري طرفان ورري ڇپيو ويو هو،

---

*مير عبدالحسين هن ڪتاب جي آخر ۾ ڪجهہ تاريخي ضميما پڻ ڏنا آهن، جي بيحد اهميت رکن ٿا. شاهہ عبداللطيف جي جنم ۽ وفات بابت مير صاحب تحقيق سان عيسوي سن ڏنا آهن، جن بابت اسان وڌيڪ ڇنڊڇاڻ ڪري هڪ مضمون "مهراڻ" (۳/۸۵) ۾ شايع ڪرايو هو. ميان نور محمد جي مدفن کي "محمد آباد" سان متعارف ڪرڻ وارو مسئلو بہ خاص اهميت رکي ٿو.

جيڪو ڪافي عرصي کان اڻ لڀ آهي. إن ريت ليلارام وطڻ مل جو قيمتي ڪتاب موجوده دور ۾ لاهور ۽ ڪراچيءَ مان اهڙن ادارن ڇاپيو آهي، جن کي سنڌ جي ڪلچر کان وڌيڪ پيسي سان پريت آهي. ان ڪري لازمي آهي ته ليلارام جي ڪتاب کي پڻ ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز پاران شايع ڪري سستي اگهه تي پڌرو ڪيو وڃي. موجوده دور ۾ مرڪز وٽ فنڊن جو ڪو مسئلو ڪونهي، ان ڪري جناب حميد آخوند صاحب کي ان طرف خصوصيت سان ڌيان ڏيڻ گهرجي. مير عبدالحسين جي "لطائف لطيفي" جو سنڌي ترجمو پڻ آخوند صاحب جي ذاتي ڪوشش سبب ڇپجي پڌرو ٿيو آهي، جنهن لاءِ کيس جس جڳائي. هي ڪتاب ڇهن رنگن جي ڪاشيءَ جي سهڻي ڊزائن واري ڪور سان سفيد آڇي پني تي ڇپيو آهي ۽ سندس قيمت پنجويهه رپيا مناسب آهي.

غلام محمد لاکو

SHAH ABDUL LATIF AND HIS TIMES

از: ڊاڪٽر ايس. ايم. جهانگياڻي، ڊيمي سائيز، صفحا ٻه سؤ پنجاهه، قيمت ١٥٠ رپيا، دهلي يونيورسٽي ١٩٨٦ع.

سنڌ جي سدا حيات شاعر حضرت شاهه عبداللطيف بابت تحقيقي ڪم جو آغاز گذريل صديءَ جي آخري ڏهاڪن ۾ شروع ٿي چڪو هو، تاهم ويهين صديءَ ۾ ان ۾ اجا به وسعت آئي ۽ پختگي پيدا ٿي. ايڇ. ٽي. سورلي پهريون عالم آهي، جنهن انگريزي زبان ۾ شاهه صاحب بابت مقالو لکي ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري حاصل ڪئي. سندس اهو مقالو ڇپجي سڄي دنيا ۾ ناموري پيدا ڪري چڪو آهي. ان بعد هي سلسلو جاري آهي. ورهاڱي بعد سنڌي زبان جي مطالعي جا ٻه مرڪز: هڪ هند ۽ ٻيو سنڌ ۾ پيدا ٿيا. تبصري هيٺ آيل ڪتاب سنڌي زبان جي مشهور عالم مسٽر سنتداس جهانگياڻي جو تحقيقي مقالو آهي، جيڪو دهلي يونيورسٽيءَ ۾ پي. ايڇ. ڊي. واسطي پيش ڪيو ويو هو ۽ هاڻي ان کي ساڳي يونيورسٽيءَ ڪتابي شڪل ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو آهي.

ساڳي يونيورسٽيءَ حضرت شاهه عبداللطيف بابت هڪ ٻيو تحقيقي مقالو "شاهه عبداللطيف: هز لائيف اينڊ ورڪ" نالي سان پڻ سال ١٩٧٥ع ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو، جيڪو مشهور عالم موتي لال جوتواڻي پنهنجي ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري لاءِ تيار ڪيو هو.

"شاهه عبداللطيف ۽ سندس زمانو" جو مصنف ڊاڪٽر سنتداس جهانگياڻي سنڌي ادب ۾ ڄاتل سڃاتل شخصيت آهي. سندس لاتعداد مضمون ۽ مقالا هند ۽ سنڌ ۾ ڇپيل آهن. سندس تعلق مشهور عالم ڊاڪٽر هرومل ايسرداس سدارنگاڻيءَ جي خاندان سان آهي. هي مقالو ماهر لسانيات جناب ڊاڪٽر مرليڌر جيتلي جي رهنمائيءَ ۾ تيار ٿيو آهي. ڊاڪٽر سنتداس ديش بنڌو ڪاليج دهليءَ ۾ استاد آهي. سال ١٩٨٥ع ۾ شاهه صاحب بابت سندس ڪتاب "تن سپون سوجهي ڪيڏيون پاتاران پيهي" شايع ٿي مشهوري حاصل ڪري چڪو آهي.

"شاهه عبداللطيف ۽ سندس زمانو" نالي هي ڪتاب ٻن ڀاڱن تي مشتمل آهي. پهريون ڀاڱو هڪ باب تي مدار رکي ٿو، جنهن ۾ حضرت شاهه صاحب جي سوانح ۽ شعر جو ستاسي صفحن تي ذڪر ڪيو ويو آهي. لطيف جي سوانح مختصر مگر مڪمل قلمبند ڪرڻ لاءِ فاضل مقال نگار سٺي جاکوڙ ڪئي آهي. شاهه جي سوانح جي ضمن ۾ جنم، تعليم، مجازي عشق، جوڳين جي صحبت، واپسي، شادي ۽ وفات -- عنوان قائم ڪري موضوع کي نباهيو ويو آهي. شاهه صاحب جي شجري سميت هي موضوع صرف اوڻيهن صفحن تي مشتمل آهي. ان بعد صفحي ستاسي تائين شاهه جي شعر ۾ تصوف، فلسفو، مذهب، وطن پرستي، تقدير پرستي، رحم دلي، جاگرافيائي ڄاڻ، تاريخي معلومات، اهنسا، امن توڙي ٻوليءَ جا شاهڪار ڳولڻ جي هڪ ڪامياب ڪوشش ڪئي وئي آهي.

ڪتاب جو ٻيون ڀاڱو، ٽن بابن تي مشتمل آهي. پهريون باب سياسي مطالعي تي مشتمل آهي، جڏهن ته ٻئي باب ۾ حضرت شاهه صاحب جي دور ۾ سنڌ جي معاشي ماحول، جاگرافيائي عنصرن، زراعت ۽ واپار توڙي صنعتن جو جائزو ورتو ويو آهي. هن ڀاڱي جو ٽيون ۽ آخري باب ڀٽائي صاحب جي دور جي سماجي حالتن، سماجي اڏاوت جي جزن، سوسائٽي، آدمشاري، معيار زندگي ۽ ريتن رسمن تي مشتمل آهي. ان بعد ببلوگرافي ۽ انڊيڪس ذريعي ڪتاب جي اهميت ۾ واڌارو ڪيو ويو آهي.

جهانگيائي صاحب جو هي ڪتاب جڏهن سنڌ ۾ پڙهيو ويندو، تڏهن ان ۾ ڪافي گهٽتايون محسوس ڪيون وينديون. ان جو هڪ وڏو سبب هي آهي جو، ڊاڪٽر صاحب تاريخ سنڌ توڙي لطيفيات جي ضمن ۾، سنڌ اندر ٿيل مطالعي ۽ بنيادي ماخذن جي جديد اشاعتن کان مستفيض نه ٿي سگهيو آهي. شاهه عبداللطيف جي سوانح جو سرسري ذڪر پڙهندي ڏسجي ٿو ته فاضل مقال نگار ان ڏس ۾ ڪجهه اهم عنوانن کي به نظرانداز ڪري ويو آهي. مثال طور شاهه صاحب جا ناناڻا، پٽ جو وسائڻ، ميوزڪ جو ادارو کولڻ ۽ شاهه حبيب جي وفات وغيره. البته ڊاڪٽر جهانگيائي پهريون عالم آهي، جنهن هندستان ۾ ويهي، شاهه صاحب جي جنم ۽ وفات جي صحيح عيسوي سالن جي تلاش ڪئي آهي. شاهه صاحب جي تعليم ۽ تربيت بابت مثبت سوچ پيدا ڪئي وئي آهي، اتي هن ٿيسز ۾ شاهه ۽ لنواري بزرگن جي حوالي سان ڪيل گفتگو هڪ تحقيق طلب مسئلو آهي.

سياسي، سماجي، عمراني، زرعي، صنعتي، معاشي ۽ واپاري جائزو پيش ڪندي، جهانگيائي صاحب انگريز سياحن، تاريخ ڪلهوڙا ۽ ڇپيل توڙي سورلي جي ڪاوشن کان خوب مدد ورتي آهي. تاهم لائق مصنف هر عنوان تي لکندي شاهه جي بيتن کي پڻ حوالي ۽ سند طور ڪتب آندو آهي. ان ڏس ۾ سندس گهڻو مدار امڙ ايلسا قاضي ۽ محترم ڪلياڻ آڏواڻي جي رسالن تي رهيو آهي. اميد ته هي ڪوشش ايندڙ دور جي محققن لاءِ رهنمائي جو ڪردار ادا ڪندي. حاڪمن جو عوام سان رويو، عوام جي پنگتي حالت، راند روند، ونڊر ورونهن،

گذر سفر، زراعت ۽ واپار، چرخو ۽ ڪرت، ٻيرون ملڪ واپار جي ڏس ۾ لنڪا، بصري، چين، عدن ۽ ٻور بندر جو ذڪر، وڻجارا ۽ ساموندي، تاريخي اشارا ۽ رمزون وغيره جهڙن عنوانن تي لکندي، جهانگيائي صاحب هر هنڌ پنائي صاحب جي بيتن کي حوالي طور ڪتب آڻي، پنهنجي ٿيسز ۽ ان جي عنوان سان نباهڻ جو وڏو جتن ڪيو آهي. جيتوڻيڪ همعصر ڏيهي شاعرن کي هن مطالعي ۾ ڪتب نه آندو ويو آهي، تڏهن به ڪٿي ڪٿي مين عنات جا بيت حوالي طور ڪتب آندا ويا آهن.

مجموعي طرح سان ڊاڪٽر جهانگيائي صاحب جو هي مقالو ”لطيفيات“ جي ضمن ۾ هڪ اهم واڌارو تصور ڪيو ويندو. بهرحال باب پهرين، جنهن ۾ لطيف جي دور جو سياسي اپٽاس ڪيو ويو آهي، سو خبر نه آهي ته مواد جي هوندي به اڻپورو ۽ نامڪمل ڇو رهجي ويو آهي؟ جهانگيائي صاحب جي آڏو مولانا غلام رسول مهر جو پورهيو به موجود هو، پوءِ به ڊاڪٽر ڪري انگريز مصنفن جي فرسوده ۽ رد ٿيل راين کي وري وري ڪتب آندو ويو آهي. سنڌ ۾ مغل دور جي شباب ۽ زوال توڙي ڪلهوڙن جي سياسي جدوجهد، اقتدار ۾ اچڻ ۽ سندن خاتمي جهڙن عنوانن بابت وڌيڪ سنجيدگي ۽ ڏاهپ سان لکڻ جي ضرورت هئي ارمان آهي جو ڪلهوڙا جڏهن پاور ۾ آيا، تڏهن سندن هٿان ڪجهه معتبر سنڌي ماڻهو مارجي ويا، ان ڪري بعد جي سنڌي مصنفن پوري هڪ صديءَ جي جدوجهد، قربانين ۽ ڇڙن نسلن تائين خون جو بليدان ڏيڻ جي باوجود به هن خاندان جي تاريخي معتبري ۽ حيثيت کي گهٽ اهميت ڏني. ڊاڪٽر جهانگيائي به ان اثر هيٺ ڏسجي ٿو. مثال طور هن صاحب، ميان شاهل محمد جي مارجڻ کي، ابڙن ۽ سانگين جي معرڪن جي پس منظر ۾ ڏيکاريو آهي (ص ٩٤). شاهل محمد، آدم شاهه ۽ دين محمد — ڪلهوڙن جي هڪ صديءَ جي جدوجهد جا اهم اهڃاڻ آهن ۽ انهن جي قربانين آخرڪار مغل شاهيءَ کي سنڌ مان لڙ پٽڻ تي مجبور ڪيو. ڪلهوڙن جو پهريون حاڪم ميان يار محمد کي ڏيکاريو ويو آهي، جڏهن ته مولانا مهر موجب هن خاندان جو باني حاڪم ميان نصير محمد آهي (جلد ١، ص ١٤٨).

سياسي مطالعي ۾ تشنگيءَ کان علاوه ڪجهه پيون به اهم غلطيون هن ٿيسز ۾ ڏسجن ٿيون، جن کي نظرانداز نه ٿو ڪري سگهجي. برٽن ۽ ڊاڪٽر سورلي جي حوالي سان لکيو ويو آهي ته ”نورنامو“ ابوالهاشم جي تصنيف آهي (ص ٥). حقيقت ۾ برٽن صاف صاف لکيو آهي ته هي ڪتاب عبدالرحمان نالي هڪ بزرگ تحرير ڪيو هو (انگريزي ايڊيشن، ص ١٣٥). هڪ طرف شاهه لطيف جي ذڪر ۾ صحيح عيسوي سن ڏنا ويا آهن، ته ٻئي طرف ڪلهوڙا حاڪمن جو ذڪر ڪندي هيوز، اينڪن، سورلي ۽ سمت جي ڏنل سالن تي ڀروسو ڪيو ويو آهي. مولانا مهر موجب ميان نور محمد ڪلهوڙي ٩- ڊسمبر ١٧٥٣ع تي وفات ڪئي هئي (جلد اول، ص ١٦٥)، جڏهن ته ڊاڪٽر جهانگيائي سن ١٧٥٥ع ڏنو آهي (ص ١٠١). فاضل مقاله نگار جا هي رايا ته شاهه جي زماني ۾، سنڌي زبان هڪ لهجي (Dialect) جي شڪل

۾ هني (ص ۴۹)، ۽ شاهه صاحب جنگي شعر جو بالي آهي (ص ٦١)- پڻ تاريخي طرح درست نه آهن. ڪئي ارڙهين صديءَ جي سنڌ جو اپياس ڪندي، جهانگياڻي صاحب تضادن جو شڪار ٿي ويو آهي. مثال طور هڪ طرف پاڻ لکن ٿا ته ڪلهوڙن سنڌي عوام جي ڀلي لاءِ ڪجهه به نه ڪيو (ص ۱۰٦)، جڏهن ته اڳتي هلي ان ڏس ۾ سنڌن راه تبديل ٿي وئي آهي. ڊاڪٽر جهانگياڻي مشهور جاگرافيدان مائڪ پٿالاوا جي حوالي سان، سنڌ ۾ پولڊڙ بارش متعلق هن ريت لکيو آهي:

> Sindh generates the monsoon current for the whole sub-continent but unfortunately it itself suffers from a scanty and variable rainfall, hardly five inches annually (P. 119-20)

"شاهه عبداللطيف اينڊ هز ٽائيمز" خاطري آهي ته لطيفيات جي باب ۾ هڪ اهم واڌارو ثابت ٿيندو. هن ڪتاب جو عڪسي ايڊيشن منهنجي مدد سان، سنڌ يونيورسٽيءَ جي پاڪستان اسٽڊي سينٽر ۾ موجود ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب جي اشاعت تي اسين ڊاڪٽر جهانگياڻي ۽ دهلي يونيورسٽيءَ کي مبارڪباد ڏيندي، مستقبل ۾ به اهڙن سٺن ڪتابن جي اشاعت جي اميد ڪيون ٿا. مفيد پني، پڪي جلدبندي ۽ معياري اشاعت واري هن ڪتاب جي قيمت هڪ سؤ چاليهه رپيا آهي.

- غلام محمد لاکو

SHAH ABDUL KARIM–A MYSTIC POET OF SIND

"شاهه عبدالڪريم- سنڌ جو هڪ صوفي شاعر" نالي ڪتاب انگريزي ۾ موتي لعل جوتواڻي جو لکيل آهي. پهريون ڇيرو هي ڪتاب راجيش پبليڪيشن نيو دهليءَ طرفان هندستان ۾ ۱۹۷۹ع ۾ ڇپيو. تازو محترم مظهر يوسف جي ڪوشش سان "سنڌي ڪتاب گهر ڪراچي" طرفان ۱۹۹٦ع ۾ ڇپيو آهي.

ڪتاب جي شروع ۾ شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جي سوانح مختصر مگر جامع نموني ۾ ڏني وئي آهي. ان کان پوءِ اسلامي تصوف جو تعاوف ڏنو ويو آهي، ۽ ان سلسلي ۾ صوفي بزرگن جي فڪر ۽ فلسفي تي روشني وڌي وئي آهي. ابن عربي جي وجودي فڪر ۽ شيخ احمد سرهندي مجدد الف ثاني جي وحدت الشهود جو ذڪر به ڪيو ويو آهي. اڳتي هلي سنڌي زبان جي قديم شاعرن، خاص طرح سان شاهه ڪريم جي فڪر ۽ شاعرانه خوبين کي نکيڙي نروار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. اسلامي تصوف جو تعارف ايترو جامع نه آهي، بلڪ تشنگي جو احساس ٿئي ٿو، البته شاهه ڪريم رحه جي شاعريءَ کي ٿورن لفظن ۾ ڀليءَ پت سمجهايو ويو آهي.

مهاڳ کان پوءِ ٻئي حصي ۾ شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جي پيانوي سنڌي بيتن جو انگريزي ۾ ترجمو ڏنو ويو آهي. شاهه ڪريم جي بيتن جي ٻولي جيتوڻيڪ قديم ۽ نج سنڌي آهي،

تڏهن بہ جوتواڻي صاحب انهن جو انگريزي ٻوليءَ ۾ نهايت سهڻو ترجمو ڪيو آهي. اهڙو تہ تڪي توري ترجمو ڪيو اٿس، جو مطلب سمجهائڻ لاءِ نہ گهٽي ڏيکه ڪئي اٿس، ۽ نہ ڪا ڳالهہ چڙهي ڏني اٿس. مناسب ۽ موزون لفظن ۾ پورو مفهوم سمايو اٿس. مثال طور هڪ بيت جو ترجمو هت ڏجي ٿو:

ڏڪين ڏات پنو، هينئڙو لُهتہ سنداڻ جيئن،
سڀاري ڪي سڄڻين، ورچي تہ ان نہ وِئو.

My heart is used to hammering
like iron on the anvil
With all the rememberance of the beloved
it has not melted away

محترم مظهر يوسف جي ڪوشش سان هن ڪتاب جي نئين ايڊيشن جيڪا هت ڇپي آهي، ان جي خوبي اها آهي تہ انگريزي ترجمي جي سامهون ٻئي صفحي تي اصل سنڌي بيت بہ ڏنا ويا آهن. اهي بيت هندستاني ايڊيشن ۾ ڪونہ هئا. ان ڪان سواءِ هن نئين ايڊيشن جي شروع ۾ محترم مظهر يوسف صاحب جا ”ٻہ اکر“ ۽ پروفيسر محمداڪرم انصاري مرحوم جو عالمانہ پيش لفظ بہ آهي. محترم اڪرم انصاري مرحوم فلسفيانہ انداز ۾ تصوف ۽ روحانيت جو تعارف مختصر مگر جامع انداز ۾ ڪرايو آهي، ان سان گڏ ڪريم جي ڪلام جي مختلف ايڊيشنن جو ذڪر بہ ڪيو آهي.

شاهہ ڪريم جا بيت، سندس ملفوظات بيان العارفين سان مليا آهن، جيڪا سندس مريد محمدرضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي بن داروغہ گهر ٺٽي جي ويٺل، سن ١٠٣٨ هہ (١٦٢٩ع) ۾ لکي پوري ڪئي. ان ۾ شاهہ ڪريم جا سنڌي بيت ٩٤ آهن، تہ قول ٥٠٠. سندس قول ۽ گفتگو فارسي نثر ۾ ڏنا ويا آهن. ان فارسي نثر جو سنڌي ترجمو، الف اشباع واري نظم ۾ عبدالرحمان بن محمد ملوڪ ڪاٺ ٻاٻيڻ سن ١٢١٣ هہ (١٧٩٩ع) ۾ ڪيو. سنڌي ترجمي جو پهريون حصو سن ١٢٩٣ هہ (١٨٧٧ع) ۾ بمبئيءَ مان ڇپيو.

١٩٠٤ع ۾ مرزا قليچ بيگ مرحوم جو ”رسالہ ڪريمي“ ڇپيو، جنهن ۾ شاهہ ڪريم جا سنڌي بيت سمورا ڏنا ويا آهن، پر سندس قولن يا گفتگو جو ٿورو انتخاب سنڌي نثر ۾ ڏنو ويو آهي. ١٩٣٧ع ۾ علامہ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جي تحقيق جو نتيجو ”شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“ نالي ڪتاب شايع ٿيو، جنهن ۾ شاهہ ڪريم جا بيت وڌيڪ چنڊڇاڻ ڪري ڏنا ويا آهن، ۽ سندس قول بہ ڪجهہ قدر وڌيڪ آندا ويا آهن. سن ١٩٦٣ع ۾ راقم الحروف جو ڪتاب ”ڪريم جو ڪلام“ ڇپيو، جنهن ۾ شاهہ ڪريم جي بيتن سان گڏ سندس گفتگو ۽ قولن جو تعداد اڃا بہ وڌيڪ آهي. آخر ۾ سنڌي بيت الڳ بہ ڏنا ويا آهن. جوتواڻي صاحب هن ڪتاب ۾ فقط سنڌي بيتن جو ترجمو ڏنو آهي، ۽ بيتن جي نمبروار مٿا راقم الحروف جي ڪتاب تان ڪنيئين اٿس، جنهن جو حوالو بہ ڏنو اٿس.

جوتواڻي صاحب پيشڪ ڪيرون لهڻيون، جو سنڌي زبان جي قديم ۽ عظيم شاعر شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جي بيتن جو تمام سهڻو ترجمو انگريزي زبان ۾ پيش ڪيو اٿس. شاهه ڪريم ڪي نه فقط قدامت جي لحاظ کان اهميت آهي، پر ان ڪري به سندس بيت اهميت ۽ افاديت جا حامل آهن، جو شاهه لطيف جي شعر جي سٽا ۽ فڪر تي انهن جو گهرو ۽ گهاٽو اثر آهي. انهيءَ ڪري شاهه ڪريم کي شاهه لطيف جو مبشر ۽ سنڌي زبان جو چاسر سڏيو ويندو آهي.

انگريزي زبان ۾ فقط شاهه لطيف تي ڪجهه قدر ڪم ٿيو آهي. هي پهريون پيرو آهي، جو هڪ قديم ۽ عظيم سنڌي شاعر جو سمورو سنڌي ڪلام انگريزي ۾ ترجمو ڪري شايع ڪيو ويو آهي. محترم مظهر يوسف ان کي پاڪستان ۾ شايع ڪرائي، اهم خدمت سرانجام ڏني آهي.

-ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

سرمست ــ ۷

مرتب: تنوير عباسي، ڇپائيندڙ: سچل سرمست يادگار اڪيڊمي خيرپور، سائيز: ڊيمي، صفحا: ۱۵۲، ملهه: ويهه رپيا، ٽائيٽل چار رنگو، آرٽسٽ قيوم منگي.

سچل سرمست يادگار اڪيڊمي خيرپور پاران هر سال حضرت سچل سرمست رح جي عرس جي موقعي تي ٿيندڙ ادبي ڪانفرنس ۾ هڪ ڪتاب "سرمست" جي نالي سان پڌرو ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ هڪ سال اڳ واري ادبي ڪانفرنس ۾ پڙهيل مقالن ۽ شعرن کي سهيڙي شايع ڪيو ويندو آهي ان قسم جو سلسلو ۱۹۸۱ع کان شروع ٿيو، اهڙيءَ ريت سرمست جو پهريون پرچو ۱۹۸۱ع ۾ آيو ۽ هن سال ۱۹۸۷ع ۾ سرمست جو ستون پرچو شايع ٿيو آهي. جنهن جو نمائو تازو سچل سائينءَ جي عرس جي موقعي تي ٿيو.

سرمست جي ستين پرچي جو مرتب مشهور شاعر تنوير عباسي آهي. ڪتاب جي شروعاتي صفحن ۾ سچل سائينءَ جي عرس ۽ ادبي ڪانفرنس جون تصويرون ڏنل آهن. تنوير عباسيءَ پنهنجن صفحن ۾ سچل سائينءَ جي عقيدتمندن لاءِ هڪ خوشخبري لکي آهي ته سچل سرمست رح جي ڪلام جو پنجابي ٻوليءَ ۾ ترجمو جالنڌر جو مشهور پنجابي محقق ۽ اديب ڪرتار سنگهه "عرش" ڪري رهيو آهي. اها خبر يقيناً سنڌي ليکڪن ۽ سچل سائينءَ جي معتقدن لاءِ خوشيءَ جو ڪارڻ بڻبي.

"سرمست" نمبر ستين جو مواد ٻن حصن ۾ ورهايل آهي. پهرين حصي ۾ سنڌ جي ناميارن شاعرن جو ڪلام ڏنل آهي، جن پنهنجن جذبن ۽ احساسن وسيلي سچل سائينءَ سان محبت ۽ عقيدت جو اظهار ڪيو آهي. جن شاعرن جو ذڪر هن ڪتاب ۾ شامل آهي، تن جا نالا آهن: شمشيرالحيدري، تاج بلوچ، اياز گل، خاڪي جويو، عنايت بلوچ، ادل سومرو، ملڪ نديم،

امید خیرپوري، نظام زائر، صوفي جهامنداس عاشق، قربان منگي، جمال‌الدين مومن، اختر درگاهي، عزيز گاهو، شوڪت بخاري، جمال‌الدين جوگي ۽ مير صوبدار شهيد --- سيني شاعرن جو ڪلام پنهنجي نقطئہ نگاهہ کان نهايت اثرانگيز آهي.

مقالن واري حصي ۾ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، ڊاڪٽر نواز علي شوق، رشيد ڀٽي، ڪريم بخش خالد، خادم حسين عباسي، محمد علي حداد، الطاف اثيم، مولانا عبداللطيف سڪندري ۽ ملڪ نديم جا مقالا شامل آهن. آخر ۾ محمدعلي حداد جي سچل سرمست تي ببليوگرافيءَ جو واڌارو ۱۹۸۶ع تائين ڏنل آهي.

مقالن واري حصي ۾ مشهور عالم ۽ محقق جناب‌ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي تقرير ڇپجڻ کان رهجي وئي آهي، ڇو تہ ڪانفرنس جي موقعي تي ٽيپ رڪارڊر نہ هئڻ سبب ڊاڪٽر صاحب جي تقرير محفوظ ٿي نہ سگهي. ان ڳالهہ بابت افسوس جو اظهار خود ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ مرتب جي حيثيت سان پهرين صفحن ۾ ڪيو آهي. منهنجي خيال ۾ سچل سرمست يادگار ڪميٽي‌ڪي ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي پنهنجي پاران اهڙو انتظام ڪرڻ گهرجي تہ جيئن ڪنهن اديب جي تقرير وغيره ضايع ٿيڻ کان محفوظ ٿئي.

تنوير عباسيءَ مرتب جي صفحن ۾ ان ڳالهہ جو بہ اظهار ڪيو آهي تہ پير حسام‌الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ ٻين عالمن جي راءِ ۾ سچل سرمست جا موجوده ڇاپيل نسخا، اڻپورا ۽ غلطين سان ڀريل آهن، ان ڪري ضروري آهي تہ هن اهم ۽ عظيم شاعر جي ڪلام جو ڪو مستند نسخو ترتيب ڏجي. ان لاءِ اپيل ڪئي وئي آهي تہ جن بہ محققن ۽ سچل سائينءَ جي عقيدتمندن وٽ سچل سائين جي ڪلام توڙي سوانح متعلق ڪوبہ قلمي يا ڇاپي مواد موجود آهي تہ اهو سچل سرمست يادگار ڪميٽي خيرپور جي ائڊريس تي ڏياري موڪلين.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب پنهنجي مقالي ”آيا مُنڪ ويڪڻ“ ۾ لکي ٿو: سچل سرمست محبت ۾ پاڻ کي فنا ڪرڻ کي معراج ڄاڻي ٿو ۽ اهو تڏهن حاصل ٿئي ٿو، جڏهن سالڪ حقيقت کي رسي ٿو. سچل سائين ان مقام تي رسڻ لاءِ نهايت واضح لفظن سان دل جي ڳالهہ ڪري ٿو. اوهان کي معلوم آهي تہ سندس آواز ڪيترو بلند آهي. ڪيتري ڇتائيءَ سان هو سرمستيءَ جا نعرا هڻي ٿو. اهي نعرا تڏهن هڻي سگهي ٿو، جڏهن دل جا وهم وسوسا ۽ ڊپ اندر مان ڪڍي ڇڪو آهي.

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب، سچل سرمست جي بيت جو فني ۽ فڪري جائزو جي عنوان سان پنهنجي مقالي ۾ سچل سائينءَ جي مختلف شعري صنفن جي حوالي سان بهترين جائزو پيش ڪيو آهي.

ڊاڪٽر نواز علي شوق صاحب، سچل سائينءَ جي طالب گهرام فقير جي شخصيت ۽ سندس ڪلام بابت سٺي ڄاڻ ڏني آهي ۽ ان ڳالهہ جي دليلن سان وضاحت پڻ ڪئي آهي تہ گهرام فقير، پير علي گوهر شاهہ اصغر جو گهڻو عقيدتمند هو، پر طالب سچل سائينءَ جو هو.

"سچل جي فن ۽ فڪر جو پس منظر ۽ محرڪ" جي عنوان سان رشيد ڀٽي صاحب، پنهنجي مقالي ۾ سچل سائينءَ جي دور جي مختلف حالتن جي حوالي سان سندس فڪر جو جائزو پيش ڪيو آهي.

ڪريم بخش خالد صاحب، صوفين جي سٿ ۾ سچل سائينءَ جي مقام جو تعين ڪندي سندس حيثيت معتبر ۽ مثالي ڄاڻائي آهي.

خادم عباسي صاحب درگاهه درازن جي سلسلي جا شاعر جي عنوان سان، انهيءَ سلسلي جي پنجن شاعرن جو تعارف سندن مختصر ڪلام سان گڏ ڏنو آهي.

محمد علي حداد صاحب سچل سائين جي رحلت واري عيسوي سن بابت تفصيلي بحث ڪندي ڄاڻ ڏني آهي ته سچل يادگار ڪميٽي طرفان آئيندي جيڪي به ڪتاب شايع ٿين ته انهن ۾ سچل سائين جي رحلت جو عيسوي سن ١٨٢٧ع لکيو وڃي، جو ته ان طريقي سان اسان غيرملڪي محققن ۽ پنهنجن شاگردن کي اجاين غلط فهمين کان ڇوٽڪارو ڏياري سگهنداسين.

ملڪ نديم صاحب سچل سائين جي بيت جي شرح نهايت مفصل ۽ اثرائتي انداز ۾ ڪئي آهي.

الطاف اثيم صاحب سچل سائين جي ڪلام مان پهاڪن جهڙن جملن جي چونڊ ڪئي آهي، جنهن لاءِ هن صاحب وڏي محنت سان هرهڪ سُر ۽ داستان جي حوالي سان عنوان ڏيئي بيت ۽ ڪافين مان پهاڪن جهڙا جملا ڪڍي سهيڙيا آهن.

مولوي عبداللطيف سڪندري صاحب پنهنجي مقالي ۾ ڄاڻايو آهي ته سچل سائين جو ڪلام قرآن ۽ حديث جي شرح آهي، خاص طور تي ديوان آشڪار ۾ اهڙو مواد موجود آهي.

آخر ۾ محمد علي حداد صاحب جي مسلسل محنت جو نچوڙ سچل سرمست تي ببليوگرافي جو واڌارو سن ١٩٨٦ع تائين ڏنل آهي.

مجموعي طور تي سرمست ڪتاب نمبر ستون هڪ نهايت بهترين ادبي سوکڙي آهي، جنهن جو هر ادب دوست وٽ هئڻ ضروري آهي.

— ادل سومرو

سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس

از ڊاڪٽر غلام علي الانا، سائيز ڊيمي، صفحا ٢٠٤، قيمت اسي رپيا، ناشر سنڌالاجي، سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو، سال ١٩٨٧ع.

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب سنڌ جو مڃيل اديب ۽ عالم آهي. ابتدا ۾ پاڻ ناول نگاري ۽ افسانه نگاريءَ سان لاڳاپيل رهيا، بعد ۾ سندن ڌيان علم لسانيات طرف ويو. هڪ طرف پاڻ سنڌي ادب ۾ پهريان ڊاڪٽر آهن ۽ ٻئي طرف الانا صاحب لنڊن يونيورسٽيءَ مان باقاعده لسانيات جو اڀياس ڪري ايم. اي. جي ڊگري پڻ حاصل ڪئي آهي. ڊاڪٽر الانا صاحب ورهين جا ورهيه سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۽ جڳ مشهور اداري سنڌالاجيءَ جا سربراهه رهيا.

ان وقت پاڻ علامه اقبال اوپن يونيورسٽي اسلام آباد جا وائيس چانسيلر آهن. تبصري هيٺ آيل ڪتاب کان علاوه ڊاڪٽر صاحب سنڌي ٻولي ۽ لسانيات جي حوالي سان، "سنڌي صوتيات"، "سنڌي صورتخطي"، "سنڌي معلم"، "سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد" ۽ "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي"- جهڙا معياري ڪتاب لکي هڪ ماهر لسانيات جي حيثيت سان پنهنجي ادبي پوزيشن جي ڌاڪ ڄمائي چڪا آهن.

پاڪستان ٺهڻ بعد چيو ويو ته سنڌي ٻولي هڪ علائقي جي زبان آهي. ڊاڪٽر الانا صاحب "سنڌي ٻوليءَ جي لساني جاگرافي" لکي ٻڌايو ته پاڪستاني ٻولين ۾ سنڌي ٻولي هڪ سگهاري زبان آهي ۽ ان جون حدون سنڌ ۽ پاڪستان ته نهيون، پر ان کان ٻاهر سوين هزارين ميلن تائين موجود آهن.

سنڌي زبان ۽ لسانيات جي حوالي سان، ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب لاڳيتو ڪم ڪندو رهيو آهي. تبصري هيٺ آيل ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس" سندن جهد، مطالعي ۽ جاکوڙ جي تازه ترين ڪوشش آهي، جنهن کي جڳ مشهور اداري سنڌالاجي ڇاپي پڌرو ڪيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪل ٻارنهن باب آهن، جن کي وري مختلف عنوانن هيٺ بحث ۾ آندو ويو آهي. پهريون باب "لسانيات، مقصد ۽ اهميت" بابت آهي. ٻئي باب ۾ پنج موضوع 'علم صرف ۽ سنڌي ٻولي'، 'علم نحو ۽ سنڌي ٻولي'، 'سنڌي/اد غام' 'شاهه لطيف جي ڪلام ۾ نحوي بناوتون'، 'علم اللسان ۽ سچل جو ڪلام'- اڀياس هيٺ آيا آهن. ٽيون باب سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۽ سنڌي افساني ۾ اڻتي ٻوليءَ جي تجربن بابت آهي. هن باب ۾ گني سامتاڻي، امداد حسيني، تنوير جوڻيجو ۽ مشتاق شوري جي راين، خيالن ۽ تجربن تي بحث ڪري، الانا صاحب سنڌي نثر ۾ اڻتي ٻوليءَ جي استعمال کي رد ڪيو آهي. چوٿين باب ۾ 'سنڌي صورتخطيءَ جا مسئلا' ضبط تحرير ٿيا آهن. هن باب جي ابتدا ۾، آواز، اکر يا حرف، الف-ب، صورتخطي ۽ رسم الخط متعلق بحث ڪيو ويو آهي. ان بعد عربي-سنڌي رسم الخط جي اوسر جي ڇهن مرحلن، ابوالحسن، ايلس ۽ سال ۱۹۳۵ع واري قائم ڪيل ٻئي توڙي جامع سنڌي لغات ۾ اختيار ڪيل الف-بي واري ٽئيءَ تي ماهر لسانيات جي حيثيت ۾ مصنف پنهنجي راءِ ڏني آهي. جامع سنڌي لغات ۾ قائم ڪيل سنڌي الف-ب واري ٽئي بهرحال ڪا خاص پوزيشن حاصل نه ڪري سگهي ۽ اڄ به پرائمري استاد ٻارڙن کي ۱۹۳۵ع واري اختيار ڪيل ٽئي لکي ڏين ٿا ۽ پاڙهين ٿا. ٻارنهن ننڍن ننڍن عنوانن تحت سنڌي صورتخطيءَ جي مسئلن جي نشاندهي ڪري، ان ڏس ۾ سنڌي نحوي، صوتي ۽ لساني پهلوئن تي بحث ڪيو ويو آهي. هنن مختصر ٻارنهن عنوانن مان 'ز' عنوان شايد اشاعت ۾ اچي نه سگهيو آهي. فاضل محقق موجب سنڌي زبان تي سرائڪي ٻوليءَ جي ٻيل اثر سبب، اسان جي نصابي ڪتابن ۾ به اعراب 'ءِ' جو استعمال گهٽجي ويو آهي (ص ۲۱۸). حقيقت ۾ سنڌي زبان جي ان قسم جي بگاڙ ۾، انهن راڳيندڙن به اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، جن جي مادري زبان سرائڪي آهي. ان ڏس ۾ بهرحال ريڊيو اختياري وارن کي ڌيان ڏيڻ گهرجي. هن باب ۾ ئي الانا صاحب اسان جي زبان ۾ مروج فارسي ۽ عربي اکرن ۾ تازي

دور ۾ ڪبل ڦرڪهير واري عمل ڪي ٻه رد ڪيو آهي ۽ ٢١٣ لفظن جي مقرر صورتخطيءَ لاءِ پڻ سفارش ڪئي اٿن. عربي- سنڌي رسم‌الخط جي باني‌ءَ جي حيثيت ۾ مخدوم ابوالحسن جو ذڪر گهٽ ڏنو آهي. خود ڊاڪٽر الانا صاحب ٻه هي راءِ قائم رکي آهي (ص ١٩٠). ان ڏس ۾ تازي ٿيل تحقيق ۽ قديم سنڌي ڪتابن جي ملڻ سان خاطري آهي ته هي راءِ هاڻي رد ڪئي ويندي. ان متعلق راقم الحروف جو هڪ تحقيقي پيپر، جيڪو هن ئي مهراڻ (٣/٨٧) ۾ شايع ٿي رهيو آهي، اميد ته هن عنوان تي ڪم ڪندڙن لاءِ تحقيق جا نوان نقطا مهيا ڪندو.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب جو پنجون باب "سنڌي ٻوليءَ جي قديم تاريخي حيثيت" بابت آهي. ڇهون باب "سنڌي ٻوليءَ جو موجوده مقام، ان جو مستقبل ۽ ان جي ترقيءَ لاءِ تجويزون" عنوان تحت قائم ڪيو ويو آهي. هن باب ۾ تاريخ ۾ سنڌي زبان جي حيثيت ۽ ماضيءَ ۾ ان جي لساني حيثيت جي حوالي سان، رچرڊ برٽن جي مدد سان لکيو ويو آهي. هن باب ۾ الانا صاحب سنڌي علم- ادب جي گهڻگهرن: پير حسام‌الدين راشدي مرحوم، علامه آءِ. آءِ. قاضي ۽ مراد علي مرزا جي رائن کي وزن ڏيندي لکي ٿو ته: ڪابه زبان صرف افسانن، شعر ۽ ناول جي لکجڻ سان ترقي نه ٿي ڪري سگهي. هر زبان جي واڌاري لاءِ ضروري آهي ته ان ۾ سائنسي علومن بابت وڌ ۾ وڌ مواد مهيا ڪجي. ستون باب "رسم‌الخط جي ابتدا ۽ اوسر ۽ قديم سنڌ جو رسم‌الخط" عنوان تحت رکيو ويو آهي. هن باب جي ابتدا ۾ مرحوم محبوب علي چنا جي هڪ ڪتاب تان مدد ورتي وئي آهي، تاهم نه ته حاشيي ۾ ان جو حوالو ڏنو ويو آهي ۽ نه وري باب جي آخر ۾ ڏنل ببليوگرافيءَ ۾ ان جو نالو ملي ٿو. هن ئي باب ۾ پاڪستاني اديبن جي سنڌ ڏانهن ڪروڌي رجحان جي نشاندهي ڪندي ڊاڪٽر دانيءَ تي تنقيد ڪئي وئي آهي. "سنڌي ٻوليءَ ۽ تهذيب تي ٻين ٻولين ۽ تهذيبن جو اثر"، هن ڪتاب جو ورندڙ باب آهي. ڪتاب جو هي باب نهايت اهم آهي. هن باب جو مدار گهڻي ڀاڱي تاريخي ۽ تهذيبي اپياس تي مبني آهي ۽ ان جي حوالي سان اڃا ڪجهه علمي نقطن طرف فاضل محقق جو ڌيان ڇڪائيندس. هڪ هنڌ الانا صاحب جن لکن ٿا: "عربي حڪومت جي خاتمي ڪان پوءِ فارسي زبان سنڌ جي سرڪاري زبان رهي" (ص ٣٢١). ان ڏس ۾ هي راءِ ٻه ڏني وئي آهي ته سمن جي دور ۾ عربيءَ ڪي دفترن مان نيڪالي ملي ۽ ان جي جاءِ فارسي ٻوليءَ والاري. حقيقت ۾ نوس علمي، ادبي، تاريخي ۽ تهذيبي اپياس ڏيکاري ٿو ته عربي زبان اٺ صديون (عربن کان سمن تائين)، سنڌ جي واحد سرڪاري، علمي ۽ مذهبي ٻوليءَ طور قائم رهي، ان متعلق ڪجهه وقت اڳ راقم‌الحروف هڪ پيپر لکيو هو، ليڪن بدقسمتيءَ سان اهو ڪنهن سنڌي ميگزين بجاءِ انجمن ترقي اردو ڪراچيءَ جي علمي رسالي سه ماهي "اردو" (٢/٨١) ۾ ڇپيو. سمن جي دور جي جن ڪتبن ڏي اشارو ڪندي، فارسي زبان جي سرڪاري وجود جو منطق پيدا ڪيو ويو آهي، مذڪوره پيپر ۾ ان متعلق به چند چاڻ موجود آهي. ڊاڪٽر صاحب هن ڪتاب ۾ ڄجي واري فارسي ڪتبي جو سن ٨٧٢ هه. (حاشيو، ص ٣٣١) ڏنو آهي. درست

سال ٧٨٢هه آهي (مڪلي نامو، ص ١٠٦). ڏهين باب جو عنوان ”عربي ٻوليءَ ۾ سنڌيءَ جا لفظ“ ۽ ٻارهين باب جو عنوان ”دنيا جي ٻولين جا مکيه ۽ مشهور خاندان“ آهي. تبصري لاءِ ڀيٽل ڪاپيءَ ۾ هنن بابن جا ڪافي صفحا ڪٽل آهن، انڪري انهن بابن ۾ مواد جي حاصلات بابت ڪجهه چوڻ مشڪل آهي.

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب سنڌ جي انهن عالمن ۽ اديبن ۾ شامل آهن، جن ڪڏهن به تحقيق جي ميدان ۾ جامد رويو اختيار نه ڪيو آهي. ان پس منظر ۾ اميد آهي ته مٿي ڏنل چند نقطن بابت هاڻ ڪجهه سوچ ويچار ڪندا. ڪجهه حلقن طرفان موجوده الف-بي واري ٻٽي ۾ واڌاري جون رٿون ڏنيون ويون آهن. ان متعلق به الانا صاحب کي لسانيات جي هڪ عالم جي حيثيت ۾ پنهنجي راءِ ظاهر ڪرڻ گهرجي. ان کان علاوه هيل تائين عربي ۽ فارسي يا ٻين ٻولين بابت صرف هيءَ ٻڌايو ويو آهي ته انهن سنڌي زبان کي شاهوڪار بڻايو. ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته هنن ٻولين جي استحصالي ڪردار تي به ڇنڊ ڇاڻ ڪئي وڃي.

جيئن ”سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس“ جي پيش لفظ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته الانا صاحب جو ايندڙ ڪتاب به لسانيات جي حوالي سان هوندو ۽ ان جو عنوان ”زبان اور ثقافت“ رکيو ويو آهي. هاڻي وقت اچي ويو آهي جو ڊاڪٽر صاحب کي پنهنجي ٿيسز ”عربڪ ايليمينٽ ان سنڌي“ ۽ ٻن هڪ وڏيڪ ڪتاب ”آزاديءَ کان پوءِ سنڌي ٻوليءَ لاءِ هلايل جدوجهد“ پڻ ڇپائڻ گهرجي.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي اشاعتي سلسلي جو ١٣١ ڪتاب آهي. ڪتاب جي ڇپائيءَ ۾ ڪافي نقص رهجي ويل آهن، انڪري ان جي آخر ۾ چِٽانامو به شامل ڪيو ويو آهي. مجموعي طرح سان هن ڪتاب جي اشاعت سان سنڌي زبان ۾ هڪ سٺي ڪتاب جو اضافو ٿيو آهي. ڪتاب جي قيمت اسي رپيا مناسب آهي، ليڪن شرط هيءَ آهي ته ان ۾ ڇهن مهينن بعد وري واڌارو نه ڪيو ويندو.

— غلام محمد لاکو

ادب ۽ ماحول

محترم ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ، ادبي ڪيتر ۾ تحقيق جي حوالي سان پنهنجي انفرادي حيثيت مڃرائي چڪو آهي. ذات ڏٺين ۽ قلم قبيلي جي ڪڙم کي ڪڏ ڪري، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي پاران، مختصر عرصي ۾ ٽي سؤ ڏهن اديبن، ذات ڏٺين ۽ دانشورن جو ادبي رڪارڊ سهيڙي، سموهي ۽ سينگاري سچ پچ ته سنڌي علم ادب جي تاريخ ۽ ٻوليءَ جي لازوال، لاثاني ۽ لافاني خدمت ڪئي آهي، جنهن لاءِ ڊاڪٽر صاحب ڪيرون لهڻيون.

تازو ڊاڪٽر صاحب جو نئون ڪتاب ”ادب ۽ ماحول“، جيڪو گلشن پبليڪيشن پاران ڇپجي پڌرو ٿيو آهي، سو نظر مان گذريو. هي ڪتاب سهڻي گيٽ اپ سان ١١٠ صفحن تي مشتمل آهي. ڪتاب ڇهن بابن ۾ ورهايل آهي. پهرئين باب ۾ سماجي جماعتن ۽ حالتن جو، ٻئي باب ۾

تعليمي ترقي، ٽئين باب ۾ مختلف مذهبن ۽ چوٿين باب ۾ سياسي حالتن جو سنڌي ٻولي، علم ۽ ادب تي جيڪو به اثر پيو آهي، تنهن تي تفصيلي روشني وڌي وئي آهي.

منهنجي ذاتي راءِ ۾ ڊاڪٽر صاحب جو هي ڪتاب سنڌي زبان ۾ پهريون، ڪافي حد تائين جامع ڪتاب آهي، جنهن ۾ وضاحت سان ڏيکاريو ويو آهي ته وقت ۽ حالتون، علم و ادب ۽ ٻوليءَ تي ڪهڙي طريقي سان اثرانداز ٿين ٿيون. هونئن به ادب ۽ ماحول هڪ تصوير جا ٻه پاسا آهن. ادب زندگي آهي ۽ ماحول ان جو پاسبان آهي ۽ ماحول جو ادب وري ترجمان آهي، يا ائين ڪٿي چئجي ته ادب آرسي آهي ماحول جي. اديب، دانشور ۽ ذات ڏٺي معاشري جي سماجي، معاشي ۽ مذهبي تاريخ جا ترجمان هوندا آهن. دنيا جي ادب والگر سنڌ جي ٻولي ۽ علم و ادب تي وقتا فوقتا سماجي جماعتن ۽ حالتن جو تعليمي ترقي ۽ واڌاري جو، مختلف مذهبن ۽ سياسي حالتن جو گهرو ۽ گهاٽو اثر پئي رهيو آهي. سو هن ڪتاب سان هڪ طرف سنڌ جي علمي، ادبي، سياسي، سماجي ۽ مذهبي حالتن جي خبر پوي ٿي ته وري ٻئي طرف ادب ۽ ماحول جي پاڻ ۾ گهري ۽ گهاٽي رشتي جي پڻ پروڙ پوي ٿي.

فاضل ليکڪ ڪتاب جي منڍ ۾ مقدمو ڏنو آهي سو پنهنجيءَ جاءِ تي اهميت جو حامل آهي. ان ۾ مصنف ڪجهه اهم سوال اٿاري، سنڌي اديبن ۽ ليکڪن کي سجاڳ ڪري، وري پاڻ ئي انهن سوالن جا مختصر جواب به ڏنا آهن. هي قلمي پورهيو، سنڌي ادب جي سروي رپورٽ به آهي ته وري سنڌي ادب جي ڪاٿي بندي ۽ تحقيقي ڪاوش جو گڏيل روپ به. هي ادبي پورهيو ان ڪري به تحسين جو لائق ۽ خاص اهميت ۽ افاديت جو حامل آهي جو ان کي موضوعاتي ڪتاب بنائي، ڪنهن خاص عنوان يا ڳالهه جي وضاحت، تشريح، وڪالت يا پاسخاطري، تائيد يا ترديد ڪرڻ بدران، فاضل ليکڪ تحقيقي ۽ ارتقائي عمل وارو انداز اختيار ڪري هڪ-اهم مسئلي تي وڏيڪ مطالعي ڪرڻ لاءِ معلومات فراهم ڪري سچ پچ ته سنڌي ادب جي تلاءُ ۾ پٿر اڇلائي طلاطم پيدا ڪيو آهي، ۽ فاضل مصنف وڏيڪ وضاحت سان کولي پڌايو آهي ته ڪهڙيءَ ريت وقت ۽ حالات هر دور ۾ سنڌي ٻولي ۽ ادب کي ڪيترو نه متاثر ڪيو آهي.

ادب، "قوميت" ۽ "ڪلچر" جي عنصر جي حيثيت رکي ٿو. ٻولي، ادب کي جنم ڏئي ٿي ۽ ادب وري ٻوليءَ کي ترقي وٺرائي ٿو. اهڙي لموني سان "ڪلچر" جي پارکن "ادب" کي به مذهب والگر "ڪلچر" جو جز ڄاڻايو آهي، ان ڪري ڪلچر، ادب جي تخليق ڪري ٿو ۽ "ادب" ڪلچر جي تحفظ ۽ ترقيءَ جو باعث بڻجي ٿو.

قابل احترام ليکڪ مقدمي ۾ سومرن جي دورڪان وٺي، ويندي ڪلهوڙن ۽ انگريزن جي دور تائين سڀني سياسي، سماجي ۽ مذهبي حالتون بيان ڪيون آهن، جنهن ڪان اسان جو ادب ۽ ماحول هڪ ئي وقت متاثر ٿيو آهي ۽ انهن وقتن ۾ ڪهڙين سياسي، سماجي، مذهبي ۽ صوفيانہ تحريڪن جنم ورتو ۽ اهو به پڌايو آهي ته معاشري ۾ ڪهڙيءَ طرح طبقاتي ڪشمڪش شروع

ٿي ۽ انهن جي ٽڪرائڻ سان ڪهڙا نتيجا نڪتا، انهن تي ٻڻ تفصيلي روشني وڌي وئي آهي ۽ ٻڌايو ويو آهي ته ادب ۾ نج ادب، نظرياتي ادب ۽ سياسي ادب جو ٻڻ اضافو ٿيو آهي.

ڊاڪٽر صاحب ٻڌائي ٿو ته غلامي ۽ آزادي واري دور جي ادب جون پنهنجون تقاضائون هونديون آهن. جڏهن ڪا به قوم پنهنجي قومي، تاريخي، تهذيبي ۽ ثقافتي قدرن ڪي وڃائي ويهندي آهي يا ڪائڻ اهي قدر ڪسيا ويندا آهن، تڏهن دانشور ۽ اديبن کي حالتن بدلائڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻي پوندي آهي ۽ اديب ذاتي حيثيت ۽ دائري مان نڪري قومي ۽ انساني سطح ۽ دائري تائين پرواز ڪندو آهي ۽ قومن جي امنگن، احساسن، نظرين ۽ آرزوئن جي ترجماني ۽ وڪالت ڪندي، اُن ڏکي پنڌ پيچري ۾ سڀڪجهه قربان ڪرڻ لاءِ به تيار ٿي ويندو آهي.

ڊاڪٽر پناڻ مقدمي جي آخري حصي ۾ موجوده ادب ۽ حالتن تي روشني وجهندي ٻڌائي ٿو ته اڄ ڪلهه جون حالتون ڪنهن کان ڳجهيون ڍڪيون ڪينهن. هرهڪ دانشور کي بخوبي ڄاڻ آهي ته ڇا ڪرڻ گهرجي ۽ ڇا نه ڪرڻ گهرجي. موجوده دور ۾ سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي ترقي جتي انسان ذات لاءِ سوين سک مهيا ڪيا آهن، تتي تباهي ۽ بربادي جا ڪارڻ به ڪنهن کان لڪل ڪينهن. ”اپ لڙائي“ جي تياري، مجموعي طور تي پوري انسان ذات لاءِ خطرو بڻجي چڪي آهي. دنيا جي هر قوم پنهنجن پنهنجن مسئلن ۾ منجهي پئي آهي ۽ اسان اڳيان ٻڻ اڪيچار مونجهارا ۽ مسئلا آهن، انهن مان ڪي اسانکي ورثي ۾ ته ڪي وري پنهنجي دور جي پيداوا آهن. اسان وٽ جيترا آهن مسئلا، اوترا بلڪ انهن کان وڌيڪ آهن نظريا. هن دور اختلافن کي چڪي ۽ کنيي آڻي جنگ جي ميدان تي پهچايو آهي. اڄ ڪلاشنڪوف، قلم سان مهاڏو اٽڪائي رکيو آهي، ڏاڍ جي لٺ کي ڀ مٿا جي مصداق، هڪ طرف آهن ڏاڍ، ڌمڪائڻ، غربت، جهالت، ۽ برماريت ته ٻئي طرف آهن هٿين خالي، اڻ ٻهچ ابهم ۽ ڏتڙيل ڏيهي.

قلم ڌڻي ۽ سنڌ قلم ئي ڏيهه جي ڏکايل انسانن لاءِ آخري آڌت ۽ آخري ڏڍ آهي، ڇو ته اهو ئي صحيح معنيٰ ۾ ٻوليءَ جو وارث، تاريخ جو مالڪ ۽ ڪلچر جو محافظ آهي. هو انهن ذريعن ۽ وسيلن کي ڪم آڻي، پنهنجي قلم کي تلوار بلڪ ڪلاشنڪوف کان وڌيڪ هٿيار بڻائي ٿو ۽ قوم جي تازه دم ڪوريلي وانگر عوام جي دلين تي ۽ عوام جي دشمنن جي ذهنن تي حڪمراني ڪري ٿو. سچ پچ ته ڊاڪٽر درمحمد، ادب جي اڻانگي سفر ۾ سنڌ واسين کي سڏڙا ڪيا آهن. اميد ته مصنف جون اهي اپيلون ۽ استدعائون صحرا جون صدائون ثابت نه ٿينديون، بلڪ ان جو پڙلاءُ ۽ پڙاڏو دانشورن ۽ قلم ڌڻين کي جاڳائڻ ۽ مسلسل اڳتي وڌڻ ۾ وڏو هٿيار ثابت ٿيندو. منهنجي نمائي راءِ آهي ته هي ڪتاب ايم-اي سطح تي سنڌي نصاب ۾ شامل ٿيڻ گهرجي ته جيئن شاگرد پنهنجي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ کان واقف ٿي مستقبل قريب ۾ ڪو تعميري ڪم ڪري سگهن.

—غلام قمبر ابڙو

قدم ڪاپڙين جا

محنت، جيڪا من ۾ محبت ڀائي ڪئي وڃي ٿي، اها اڳي پوءِ قدردانن جي ڪرم ۾ قبول پئي ٿي. اسان جا قلمي پورهيت، پوءِ چوڻ ڪٿي جٽن ۽ ڪروهن جي صورت ۾ آهن، پنهنجي محبت ۽ محنت جو سفر طئي ڪندا، ٻوليءَ جي جهولي ڀريندا رهن ٿا. فقير امداد علي سرائي به ادبي دنيا ۾ اهڙي سفر جو آغاز ڪيو آهي، ليڪن هو لڳ ڀڳ اڪيلو آهي. ڪيس ساٿي پرڏيهين جو ساٿ اڻ لڪو مليو آهي. وس پڳي اسان جي هن يار سچ جي پير تي حد ڪان وڌيڪ ڏولڪا هٿي، ڪيترن کي فقط ٻري ڪان پير جي آواز ٻڌڻ تي مجبور ڪيو آهي.

لطيفي قافلي جي هن اڪيلي مسافر تازو ”قدم ڪاپڙين جا“ جي نالي سان رڻ ڪڇ جو سفرنامو شايع ڪرايو آهي. ٣١٣ صفحن جو هي ڪتاب اداري ”اشاعت رسالو شاه عبداللطيف رحہ ڪاڇيلو نگر س- ل، حيدرآباد سنڌ“ طرفان شايع ٿيو آهي ۽ پنجونجاهه روپين جي ملهه تي سنڌ جي مکيہ ڪتاب گهرن وٽان ملي سگهي ٿو.

هي ڪتاب چوويهن بابن تي مشتمل آهي، جن ۾ فاضل ليکڪ ڪراچيءَ کان وٺي ڪڇ تائين پنهنجي سفر جي ڪهاڻي ٻڌائي آهي. انهيءَ سفر دوران کيس ڪڇ ۽ ممبئيءَ جي وچ تي جن شهرن ۽ ڳوٺن ڏسڻ ۽ اتان جي اديبن خواهه لطيفي لات جي رکوالن سان ملڻ جو موقعو مليو آهي، تنهن جو نهايت سليس، عام فهم ۽ آسان زبان ۾ احوال ڏنو اٿس.

هي ڪتاب ليکڪ جي ادبي ذوق، ان جي پس منظر ۽ نتيجي ڪان سواءِ سندس ادبي شخصيت ۽ حيثيت تي به روشني وجهي ٿو. فقير امداد علي کي عرصي ڪان وٺي اهو احساس رهيو هو ته ڀلاري ڀٽ ڌڻي اڌ لک ڪان مٿي بيت چيا هوندا، جن مان وڏ ۾ وڏ ڏهه هزار بيت قلم بند آهن ۽ باقي بيت سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ، بلوچستان ۽ هندستان ۾ جهونن فقيرن جي سينن ۾ سندن وڏڙن جي قلمي بندين تي لکيل هوندا، جن کي ڳولهي هٿ ڪجي. انهي سلسلي ۾ فقير امداد علي سنڌ جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي ادارن ۽ اڳواڻ اديبن سان ڪچهريون به ڪيون. ليڪن جيڪا ڳالهه هن پاڻ چئي هئي، تنهن کي پاڻ ڪري ڏيکارڻ لاءِ ڪڇ پُڄ جو هي سفر ڪرڻو پيو سندس اهو سفرنامو اڻ پوري حالت ۾ ڪن قسطن جي صورت ۾ اخبار ۾ به شايع ٿيو، پر اهي قسطون سندس محنت- هائي محبت جي چٽيءَ تصوير چٽڻ ڪان قاصر هيون، ان ڪري هن ڪتاب جي تخليق ٿي.

ڪتاب ”قدم ڪاپڙين جا“ بيشڪ فقير امداد علي سرائي جي جذبي، محنت ۽ محبت جو نتيجو آهي. اڄ جڏهن ”سفرنامي“ جي صنف مقبول ۽ عام ٿيندي رهي آهي، تڏهن ان کي دلچسپي عام معلومات سان گڏ مفيد ۽ ادبي ڪارج وارو به ڄاڻڻو آهي، اها جهلڪ اسان کي هن سفرنامي ۾ نظر اچي ٿي. فقير امداد علي جي قلمي پورهئي کي بيشڪ پنهنجا چار چنڊ آهن، پر ٻه ڳالهيون انهن چٽن چنڊن اڳيان بادل ٿيندي بيهن ٿيون. پهرين ڳالهه آهي ”پروفن جي غلطي“، جنهن ڏانهن ليکڪ پاڻ توجه ڇڪرايو آهي. ٻي پوءِ به عجيب ڳالهه آهي ته اهو ڪتاب، جيڪو ڀلاري

پٽ ڏٺيءَ جي شاعريءَ بابت جاڪوڙ تي لکيل آهي ۽ جنهن اداري شايع ڪرايو آهي، ان جو نالو بہ لطيف سائينءَ جي نالي پٺيان رکيل آهي، تنهن اداري جي نالي ۾ ”عبداللطيف“ جي صورتخطي غلط لکيل آهي. اها ڇپائيءَ جي غلطي نٿي ٿي سگھي. ڪتاب ۾ ڪجهہ لفظ ۽ جملا اهڙا آهن ڇاڪاڻ تہ ڪتاب جي ٻولي ڪن هنڌن تي غير ادبي نوعيت جي آهي ۽ خاص طور تي اصطلاحن جو استعمال سوچ ويچار سان نہ ڪيو ويو آهي، ان ۾ امداد علي فقير جو ڏوهہ گهٽ آهي، ڇو تہ هن اها بہ شڪايت ڪئي آهي تہ هي مسودو ڪنهن ”اديب“ کي ڏسڻ لاءِ ڏنو ويو هو، جنهن جيئن جو تيئن موٽائي ڇڏيو!

اهي اهڙيون غلطيون آهن، جيڪي امداد علي فقير جي محنت ۽ محبت کي متاثر نہ ٿيون ڪن. هن پنهنجي ڪتاب ۾ محققن جي سوچ ۽ فڪر لاءِ گهڻو ڪجهہ مواد ڏنو آهي. ان کانسواءِ عام پڙهندڙ ڪتاب مان ڪافي ڪجهہ حاصل ڪري سگهي ٿو.

ـ ڊاڪٽر در محمد پٺاڻ

واچوڙن ۾ لاٽ

(ريڊيو ۽ ٽي. وي. ناٽڪ) ليکڪ: قمرشهباز، ڇپائيندڙ: سنگم پبليڪيشن ڪراچي، سائيز ۽ صفحا: ڊيمي/٢٨٨.

قمر شهباز سنڌي ٻوليءَ جو اهو ناميارو ليکڪ آهي، جنهن کي نثر توڙي نظم ۾ هڪ جيتري مقبوليت حاصل آهي. هو بهترين شاعر، ڪهاڻيڪار ۽ ناٽڪ نويس آهي. هُن انهن ٽنهي صنفن ۾ ايتري تہ سچائيءَ سان لکيو آهي، جو پڙهندڙ لاءِ اهو مشڪل ٿيو پوي تہ هُو فقط ڪنهن هڪ صنف جي حوالي سان ڪيس سڃاڻي.

قمر شهباز جي ڪهاڻين جو مجموعو اڳ ۾ شايع ٿيو آهي ۽ هاڻ تازو ٽيليويزن ۽ ريڊيو لاءِ لکيل سندس ناٽڪن جو مجموعو ”واچوڙن ۾ لاٽ“ جي نالي سان شايع ٿيو آهي. هن مجموعي ۾ سندس ريڊيو لاءِ لکيل ڊرامن مان، واچوڙن ۾ لاٽ، ڪاري، قرض مرض فرض رشتا، تنهنجون ڳالهيون سڄڻ، سان ۽ منهنجو ساٿي ڏنل آهن. جڏهن تہ ٽيليويزن ڊرامن ۾ راهون جدا جدا، واريءَ سندو ڪوٽ ۽ شڪست ڊراما شامل آهن.

قمر شهباز ريڊيو ۽ ٽيليويزن لاءِ تمام گهڻو لکندي بہ پنهنجي لکڻ جو معيار برقرار رکيو آهي. هن ڪتاب ۾ ڏنل سڀ ناٽڪ مواد توڙي پيشڪش جي لحاظ کان بهترين ناٽڪن مان آهي.

ڪتاب جو ٽائيٽل ڊرامو ”واچوڙن ۾ لاٽ“، يوسف ۽ شهزاديءَ جي پيار جي هڪ نئين انداز جي ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ يوسف هڪ باهمت نوجوان جو ڪردار آهي، جيڪو پنهنجي

مدد ڪرڻ ڪريو جي اصول تي هلڻ جو حامي آهي. ڳوٺ کي ٻوڏ جي خطري کان بچائڻ لاءِ يوسف ۽ ٻيا ڳوٺاڻا بچاءَ بند ٻڌڻ جي رٿابندي ڪن ٿا. ان سلسلي ۾ جڏهن هو ڳوٺ جي رئيس کان ڳڌجي مدد جي گهُر ڪن ٿا ته رئيس کين اهو چئي ٽاري ٿو ڇڏي ته رستا ۽ بند وغيره ٺاهڻ سرڪار جو ڪم آهي. موٽ ۾ يوسف جو اهو جملو ته ”وطن جي حفاظت هر شهريءَ جو فرض آهي. آزاد قومون امداد جو انتظار نه ڪنديون آهن.“ نهايت اثرائتو جملو آهي. سڀ ڳوٺاڻا گڏجي پنهنجي ڳوٺ واري حد آڏو بچاءَ بند ٺاهين ٿا، جڏهن ته رئيس جي وڏائيءَ ۽ سستيءَ سبب سندس ڳوٺ وارو حصو ٻڏي وڃي ٿو. يوسف پين ڳوٺاڻن سان گڏجي رئيس ۽ سندس ڌيءَ شهزاديءَ جي وقت تي واهر ڪري سندن جان بچائي ٿو. رئيس شرمسار ٿي يوسف ۽ ٻين ڳوٺاڻن جا ٿورا مڃي ٿو. هن ناٽڪ ۾ ايڪي ۽ اتحاد جي اهميت ڄاڻايل آهي، يعني گڏيل سهڪار سان ماڻهو هر مصيبت کي آسانيءَ سان منهن ڏيئي سگهي ٿو.

ڊرامو قرض، فرض ۽ مرض مزاحيه انداز ۾ لکيل آهي. هونءَ مزاحيه ڊرامن جي اسان وٽ گهڻي کوٽ آهي. ڊرامو ”رشتا“ هن دور جي سچن رشتن ناتن جي ڪهاڻي آهي، جنهن ۾ هڪ ڪردار موسي جي پنهنجي اڪيلي پٽ مانڪ لاءِ محبت ۽ انتظار جي ڪيفيت اثرائتي بيان ٿيل آهي. مانڪ ريل گاڏيءَ ۾ چڙهندي، ڪري پوڻ سان مري وڃي ٿو ۽ موسو پنهنجي پٽ مانڪ واري محبت هڪ يتيم ڇوڪر رموءَ کي ڏئي ٿو. ان سلسلي ۾ موسي جو هڪ اثرائتو جملو چيل آهي ته ”پٽ، اڄ اسان ٻئي يتيم ٿي ويا آهيون. اسان کي هڪ ٻئي جي سهاري جي ضرورت آهي. مان توکي مانڪ جو پيار ڏيندس ۽ تون مون کي اولاد جي آسيس ڏجانءِ.“

ريڊيائي ڊرامن مان راهون جدا جدا، ٽن پيار ڪندڙن جي ڪهاڻي آهي. پاشا، پنهنجي ڪار هيٺان اچي مري ويل پوڙهي جي معذور ڌيءَ سلميٰ کي سهارو ڏيندي ساڻس شادي ڪري ٿو. اوڙي ريت پاشا، شاهده سان به پيار ڪري ٿو؛ جڏهن ته شاهده جا گهر وارا شاهده جي شادي، سندس مشوت وحيد سان ڪرڻ چاهين ٿا.

ان کان سواءِ ”شڪست“ ۽ ”واريءَ سندو ڪوٽ“ به مجموعي طرح اثرائتا ڊراما آهن. قمر شهباز جي ڊرامن جي خاص ڳالهه، سندس فڪرانگيز ڊائيلاگ آهن. ڪتاب جي ٽائيٽل جي پٺيان مشهور ليکڪ شمشير الحيدري، قمر شهباز بابت لکي ٿو: ”ڪي لکي ڄاڻن، پر لکڻ جا نوڻي. ڪي لکڻ جا اهل، پر قلم جا ڪاروباري. قمر شهباز کي يارن چيو ڪمرشل باز. پر هي اهو ڪاروباري ڪونهي جيڪو قلم جي ساک نه ڄاڻي. نوڻي ڪونهي، سخت سرگرم ذات ٿي آهي. هر فن مولا هر ڪم سولا. شاعري، ڪهاڻي، ناٽڪ، لطيفو، ڪٿي ٿوري طنزي ۽ مذاقي موضوع، سڀني پاسن لکيو اٿس، تنهنڪري وٺ ۾ آهي ۽ وير پرايا اٿس.“

—ادل سومرو

سنڌ ڌرتي قديم تاريخي ماڳن، مڪانن، آثارن ۽ اهڃاڻن سان مالامال آهي. پنهنجي قديم تاريخي ۽ ثقافتي ورثي سان جهنجهي ٻئي آهي ۽ دنيا ڀر مشهور آهي. موهن جي دڙي کان وٺي آمري، چانهو، ڪاهو جو دڙو، اروڙ، ٻکر، سيوهڻ، ٺٽو وغيره ۽ ٻيا ڪئين آثار مشهور آهن. تنهن کان سواءِ سنڌ اندر ڪيترا تاريخي تخت‌گاهه، قلعا، وسنديون ۽ واهڻ سنڌ جي عظمت جا اهڃاڻ آهن.

سردست محترمه تنوير جوڻيجو جو لکيل ڪتاب ”سنڌ اندر قديم آثارن وارا ماڳ“ ان سلسلي جي شاهدي ۽ دستاويز آهي، جنهن ۾ قديم دور کان وٺي انگريزن جي دور تائين جو جائزو ورتل آهي. ڏسجي ائين ٿو ته ڪتاب ۾ آيل ماڳن ۽ آثارن کي روبرو ڏسي پيش ڪيو نه ويو آهي، البت گهڻن ڪتابن جي ورق گرداني ڪري انهن ماڳن ۽ مڪانن، پڙن ۽ قلعن وغيره جي نشاندهي ڪري، مواد کي هڪ هنڌ ميڙي چونڊي يڪجا ڪيو ويو آهي

هن ڪتاب ۾ ڇهه باب آيل ٿا ڏسجن، جن ۾ مواد جي ورهاست هن طرح آهي: (۱) سنڌو ماٿري ۾ تاريخ کان اڳ وارا دور (۲) سنڌو ماٿر ۾ تاريخ کان اڳ واريون ثقافتون (۳) سنڌ جا تاريخ کان اڳ وارا ماڳ (۴) سنڌ جا ڪي تاريخي آثار (۵) انگريزن جي دور ۾ اڏيل ڪي تاريخي آثار (۶) سنڌ ۾ آثار قديمه بابت صورتحال. وري انهن بابن جي اندر ڪيترن ننڍن ننڍن عنوانن سان مواد جي ورڇ ڪري انهن جو مختصر تت ۽ جائزو ڏنو ويو آهي. هن مان پتو پوي ٿو ته هن ننڍي ڪتاب ۾ مواد گهڻو ڏنو ويو آهي. هي سنڌ اندر قديم آثارن جي ماڳن بابت انفرادي محنت آهي، جنهن لاءِ محترمه تنوير جوڻيجو ڪيرون لهڻي، پر ان سلسلي ۾ اجتماعي ڪوشش ٿيڻ کپي. هونءَ به تحقيق جو ڪم تمام ڪٺن ۽ اڻ ورچ ٿيندو آهي. اميد ته محترمه تنوير جوڻيجو جي هن ڪتاب کان پوءِ ٻيا محقق به هن کوجنا واري ڪم کي اڳتي وڌائي، سنڌ جي سيني آثارن ۽ اهڃاڻن کي ادبي ميدان ۾ روشناس ڪرائيندا.

بهرحال هي ڪتاب سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت ۾ روشني جو هڪ ڪرڻو آهي ۽ هر لائبريري جي سونهن ثابت ٿيندو. ڪتاب جو سرورق به تمام سٺو سادو ۽ آثار قديمه جي ڪن ماڳن سان سينگاريل آهي. ڪتاب جي آخر ۾ حوالي جي ڪتابن جي ببليوگرافي پڻ آيل آهي. جيڪڏهن ڪتاب ۾ اندر ڪن چونڊ تاريخي ماڳن جون تصويرون شامل هجن ها ته ڪتاب ۾ اڃا به وڌيڪ زياده دلچسپي پيدا ٿئي ها.

— عبدالرسول قادري بلوچ

خوشبوءِ جو زهر

نئين ٽهيءَ جي سرواڻ شاعر تاج بلوچ جو هي شعري مجموعو ”خوشبوءِ جو زهر“، جنهن کي پنجن رنگن جي رل مل رچاءَ سان ۽ خوبصورت ڊسٽ ڪور سان سينگاريل ڏنو اٿم ته بيحد خوش ٿيو آهيان ۽ ياد پيو ڪريان انهن زمانن ۽ زمينن کي، جڏهن پنج سال اڳ سان ڪراچي ۾ بنواس ڪاٽي رهيو هئس ۽ تاج بلوچ کي پنهنجي هن مجموعي ۾ آيل لڙيل پکڙيل شعرن کي جانتو ڪرڻ جي پريشاني ۾ ڏٺو هئم. هو ان وقت پنهنجن انهن املهه ۽ وڻندڙ مهانڊن وارن شعرن کي ائين هٿان هٿان ڳولي رهيو هو، جيئن ڪاٽي ماءُ ميلي ۾ وڇڙي ويل ٻارن کي ڳوليندي آهي. تاج سان ٿيو ان پريشانيءَ جي رستي تي مان به سنهري روانو ٿي ويس. ڪٻٽن جا خانا، لائبريرين جا مٽيان شيلف، جن تائين اسٽول تي چڙهي پهچبو آهي، چونڪي ڪهنيءَ جي ڪاڏن تي رکيل رسالا (اي واهه حسرتا) شهر جي سينٽرل لائبريري... ۽ جڏهن سندس سڀ شعر جانتا ٿي ويا ته هڪ ڏينهن هُن مجموعي ”خوشبوءِ جو زهر“ جو اهو مڪمل مسودو، هڪ فائل جي صورت ۾ ڏيکاريو، تڏهن مون سڀ شعر هڪ دفعو وري باقاعدو نهايت عقيدت، پيار ۽ خلوص سان پڙهيا ۽ پيشاني تي هٿ رکي هُن جي فني عظمت کي سلام ڪيم. ان کان پوءِ تاج مسودو ورتي، ميز جي خاني ۾ بند ڪيو ۽ چابي کيسي ۾ وجهي پنهنجي ويسپا تي چڙهي هليو ويو. ۽ ان ڳالهه کي پوءِ چار سال گذري ويا. پر خوشبو ڏيڻ وارين شيون پلا ڪٿي ٿيون لڪي سگهن ۽ نيٺ ظاهر ٿيو پون. مجموعو ڇپجي آيو ۽ اطلاع عرض ته هن مجموعي ۾ تاج جي شاعري ڪيتري وڏي سطح جي شاعري آهي، ڪيتري گراف تائين پکڙيل آهي، ان لاءِ منهنجا لفظ ننڍڙا آهن. ان ڏس ۾ مان، ڪتاب جي مهاڳ طور لکيل، سر موڙ ليکڪن تنوير عباسي ۽ قمر شهباز جي لکيل ليکن سان سهمت آهيان. ۽ منهنجو ان ڳالهه ۾ به ڀرپور ويساهه آهي ته تاج پنهنجن وکن ۾ مضبوط، توانا ۽ همعصرن ۾ الڳ ايڏيءَ رکندڙ شاعر آهي. ”خوشبوءِ جو زهر“ ۾ آيل شاعريءَ (نظم، نثري نظم، آزاد نظم، گيت، وايون، غزل ۽ عڪس) کي سهيوڳي دور ۾، فني سطح تي به هڪ الڳ ڪارنر نظر ايندو. تاج جو نظم هجي يا غزل، هر صنف جو گراف ايڏو ته حساس آهي جو ان ۾ اسان جي پيڙا جو ذرو پرزو رڪارڊ ٿيل ٿو لڳي. انڪري نمائندگيءَ جي سطح تي، تاج جي هيءَ شاعري، اسان جي خوابن جي به سرواڻي ڪري ٿي ۽ اسان کي سجاڳ ٿيڻ لاءِ به اڪساهي ٿي. وڏي ڳالهه ته اسان جي لاءِ احتجاج به ڪري ٿي ۽ وڙهي به ٿي. معيار جي سطح تي، تاج جي ٻهرين مجموعي سان هين مجموعي جي، جاچنا ڪبي ته هن جي فڪر شعور ۽ فني پختگي جي سياڙيڪ ارتقا به نظر ايندي، ۽ اهوئي ڳڻ ڪنهن وڏي بلند شاعر جي ذات جو ڪرشمو به چئبو ته هُن جو فني ۽ فڪري عمل مسلسل جاري آهي يا نه! ۽ ان ڪسوٽي تي به تاج پورو لهندو ٿو نظر اچي ته هن جي شاعري نين حالتن جو، نئين انداز سان تجزيو ڪري پنهنجو ڳاٽ اوچو

ڪيو ويني آهي. اڄڪلهه جڏهن هر ڪيتر ۾ زندگي جي ڊپلوميسيءَ جو روپ اختيار ڪيو آهي ۽ ڪجهه به واضح ڪونهي، تڏهن شاعريءَ جهڙي نازڪ صنف سان نيائڻ ۽ تاج وانگر شعرن ۾ سچ ڳالهائڻ، ڪيڏو نه اوکو ۽ سکهو پريو ڪم ٿو لڳي.

تاج بلوچ جي هن پٺي خوبصورت شعري مجموعي، جنهن جو بهرڪشش ٽائيٽل ۽ گرافڪس فتاح هاليپوٽي جي تخيل جو ڪمال آهن ان کي سهڻي ڇاپو آهي ڪلا اڪيڊمي ڪراچي. خوشبوءَ جو زهر' جي معياري ايڊيشن جو ملهه ۲۵ رپيا آهي جڏهن ته ان جي ڊيلڪس ايڊيشن جي قيمت صرف ۴۰ رپيا آهي. ڪتاب سڄي سنڌ جي بڪ اسٽال تي موجود آهي.

-نصير مرزا

سنڌي ادب (ڇماهي)

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي، يونيورسٽي آف سنڌ، ڄامشورو جي اشاعتي سلسلي "سنڌي ادب" ڇهه ماهي جو جلد ۹، نمبر ۱ ۽ ۲ سال ۸۵-۱۹۸۶ع نظر مان گذريو. جلد ۾ نهايت ئي اعليٰ ۽ معياري مضمون ڏنا ويا آهن، جيڪي عام طور تي ادبي رسالن ۾ گهٽ ملندا آهن. ايڊيٽوريل بورڊ طرفان اها ڪوشش ڪئي وئي آهي ته پڙهندڙن تائين اهڙي معلومات وڌ ۾ وڌ پهچائجي جيڪا هرڪنهن لاءِ دلچسپي ۽ ذهني آبياري جو باعث بڻجي. تقريبا هر موضوع کي جلد ۾ شامل ڪيو ويو آهي، جن ۾ تاريخ اسلام، مختلف ٻولين ۽ انهن جي اوسر، طب، نفسيات، معاشيات، ثقافت ۽ تمدن وغيره اچي وڃن ٿا.

جيڪي مضمون هن رسالي ۾ ڏنل آهن، سي واقعي چونڊ مضمون آهن ۽ سمجهه ۾ اچي ٿو ته ايڊيٽوريل بورڊ وڏي محنت ۽ جاکوڙ سان هٿ ڪري سهڻي ترتيب ڏئي ڇاپيا آهن. خود ادي مهتاب اڪبر راشدي ايڊيٽوريل ۾ ان جي شاهدي ڏيندي لکي ٿي ته..."ادب ۽ سياست جي موضوع کي ڇڏي علم جي ٻين شاخن متعلق مضمونن جي ڏاڍي کوٽ ٿي محسوس ٿئي. اسان کي مضمون ته ملن ٿا، پر انهن ۾ معياري مضمون نه هئڻ جيترا هوندا آهن."

محترمه جي انهن لفظن سان پليءَ پٽ پروڙي سگهجي ٿو ته هوءَ هن اشاعتي سلسلي کي ڪيترو نه مٿي وٺي وڃڻ گهري ٿي. اسان جون دعائون آهن ته الله تعاليٰ کيس انهيءَ مبارڪ مقصد ۾ ڪامياب ڪري.

هونءَ به اها حقيقت آهي ته ڪوبه ادارو، جنهن جو ذمو ئي هجي پڙهندڙن تائين معياري ۽ معلوماتي مواد پهچائڻ، سو ڪيئن چاهيندو ته اڳ جو ڇپيل مواد رسالي ۾ ڏئي مڙيئي ورق پري پورائي ڪجي.

انهيءَ خيال کان به هن اشاعت ۾ اصل (Original) مواد ۽ ڪيتري حد تائين نئين معلومات فراهم ڪيل آهي.

البت هڪ ڳالھ جي ڪمي آهي، سا اها تہ ڇھ ماهي اشاعت ڪي ڇهن مهينن تائين پڙهندڙن جي هٿن ۾ پهچڻ گھرجي، جنهن ڪي ايتري تہ دير ڪان پوءِ شايع ڪيو وڃي ٿو جو ڪڏهن تہ پڙهندڙن ڪان اها ڳالھ وسري وڃي ٿي تہ ”سنڌي ادب“ انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي مان شايع ٿئي ٿو. ان لاءِ ايڊيٽوريل بورڊ کي گذارش ڪجي ٿي تہ ان ڏس ۾ وڌيڪ توجھ ڏئي وقت اندر پورائو ڪن.

- عبدالغفار صديقي

حاميءَ جو ڪلام

ڇپائيندڙ: حامي يادگار ڪميٽي خيرپور، سائيز، ملھ صفحا: ڊيمي، ٢٥ رپيا، ١٤٨ صفحا، ٽائيٽل ڊزائين: قيوم منگي.

پروفيسر عطا محمد حاميءَ جي شخصيت ڪنهن بہ رسمي تعارف جي محتاج نہ آهي. پاڻ هر طبقي ۾ نهايت معتبر ۽ مقبول هئا. پنهنجي سڄي حياتي علم ادب جي خدمت سان گڏ دکي انسانيت جي سهڪار ۾ گذاري ڇڏيائون. هن هردلعزيز شخص جي ياد ۾ اڄ بہ ادب دوستن سان گڏ هر شخص جي دل ڌڙڪي ٿي. سندس بيشمار محبتن ۽ قربتن جا نقش هر دل تي هميشه تازا رهندا. پاڻ کي هميشه پنھ ڪان حقير سمجهندڙ هن فقيرصفت انسان جيتري نهايت اثرانگيز شاعري ڪئي آهي، اتي ڪيس سچ چوڻ جي جرئت ڪهڻ ڪان گهٽي هئي.

ڪتاب ”حاميءَ جو ڪلام“ ۾ حاميءَ جي شاعري کي مختلف حصن ۾ ورهايو ويو آهي. پهرين حصي ۾ نظم ۽ ٻئي حصي ۾ غزل آهن. غزل واري حصي کي وري چئن ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي (الف) نئون دور (ب) پراڻو دور (ج) اردو غزل (د) سرائڪي غزل. ٽئين حصي ۾ ڪافيون، چوٿين ۾ قطعا ۽ پنجين ۾ رباعيون ڏنل آهن.

ڪتاب جو پيش لفظ مشهور شاعر تنوير عباسيءَ ۽ مهاڳ نامياري اديب محمدعلي حداد لکيو آهي، جيڪو هن ڪتاب جو مرتب پڻ آهي.

تنوير عباسيءَ پنهنجي مهاڳ ۾ حامي صاحب جي ڪلام ۽ شخصيت جو مختصر جائزو ورتو آهي. تنوير عباسيءَ جي لفظن ۾، حامي پنهنجي حياتيءَ ۾ گھڻو بي پرواھ هو ۽ شاعريءَ جي باري ۾ تمام گھڻو لاپرواھ هو. شعر لکيو، مشاعري ۾ پڙهيو، بس ڪم پورو. شعر وارو ڪاغذ ڪو کڻي ويو يا ڪٿي ڦٽو ڪري ڇڏيو بس. اهو سڄو ڪريڊٽ سندس شاگرد ۽ سنڌي ادب جي هڪ پرجوش ۽ مخلص ڪارڪن محترم محمدعلي حداد ڏانهن وڃي ٿو، جو هو وقت بوقت حامي صاحب جو ڪلام جمع ڪندا ۽ سانڍيندا آيا آهن.

٩٤ صفحن جي طويل مهاڳ ۾ محمدعلي حداد، حامي صاحب جي حياتي ۽ ادبي سرگرمين بابت نهايت جامع معلومات ڏني آهي. مهاڳ پڙهڻ سان حامي صاحب جي سموري زندگيءَ جو نقشو اکين آڏو اچي وڃي ٿو. اهو مهاڳ حامي صاحب جي زندگي، اولاد، سير ۽ سياحت،

مذهب، شخصيت، ادبي خدمتون، حامي صاحب جي شاعري بابت اسان کي ڀرپور ڄاڻ ڏئي ٿو. محمد علي حداد مختلف ڪچهرين يا فنڪشنس ۾ ٿيل حاميءَ بابت دلچسپ ڳالهيون به لکيون آهن، جن مان خبر پوي ٿي ته حامي صاحب ڪيترو نه زنده دل ۽ دلچسپ طبيعت جو مالڪ هو.

حاميءَ جي ڪلام ۾ محبت، ايڪي، اتحاد ۽ همدرديءَ جا جذبا سمايل آهن. هن جي مذهب ۾ نفرت ۽ حسد حرام آهي. اهوئي سبب آهي جو هو هميشه هرڪنهن سان مٺڙن لفظن ۾ مخاطب ٿيندو هو. هن کان دنيا جا سڀ سوز وسري ويا، پر محبت ۽ وفا جا غم ڪڏهن نه وسريا:

سمورا سوز دنيا جا ويا ڪافور ٿي "حامي"،
مگر مون کان محبت جا، وفا جا غم نتا وسرن.

حاميءَ جي نظر ۾ انسان جي سڃاڻپ ئي محبت سان آهي:

محبت سان ئي سچ پچ آدمي انسان ٿيندو آ،
محبت جنهن ۾ ڪين آهي اهو حيوان ٿيندو آ.

هوئي سبب آهي جو حامي صاحب کي انهن کان چيڙ هئي، جن کي نينهن جي ناتي جي سڃاڻپ نه هئي، باقي قرب وارن جو ته هو خاص غلام هو:

نينهن جو ناتو جن نه سڃاتو، پير نه تن وٽ حاميءَ پاتو،
قرب محبت وارن آڏو پاڻ اچي هٿ جوڙي ٿو.

ان کان سواءِ ٻيا ڪيترائي اهڙا شعر "حاميءَ جي ڪلام" ۾ موجود آهن، جن جي پڙهڻ سان دل ساراهه کان سواءِ رهي نه سگهندي. هونءَ ته سندس ڪلام ۾ هر رنگ موجود آهي، پر محبت جو رنگ هر هنڌ نمايان نظر ايندو. تڏي جو مڙس ماڻهو هو، دشمن لاءِ به وڏيءَ دل سان دسترخوان وڇائيندو هو:

خبر ڪهڙي ڏيان اي دوست "حاميءَ" وٽ هلي ڏس تون،
تڏي تي دل جي دشمن تان به هو قربان ٿيندو آ.

اڄ حامي، ظاهر طرح اسان کان دور آهي، پر هن جون محبتون سدائين دل ۾ سمايون رهنديون. هو ماڻهوئي اهڙو هو جو شايد ڪنهن کان وسري سگهي:

حامي ٿيا مون دور نظر کان ته ڇا ٿيو،
دل کان اسان کي دور رکي ڪير ٿو سگهي.

مجموعي طور تي ڪتاب "حاميءَ جو ڪلام" نه صرف حاميءَ جي ڪلام جو مجموعو آهي، پر سندس حياتيءَ جي مختلف پهلوئن جو ان ۾ تفصيل سان ذڪر ڏنل آهي، جنهنڪري هن ڪتاب جي سنڌي ادب ۾ هڪ وڏي اهميت آهي. ههڙي بهترين ڪتاب جو هر علم دوست جي ڪتب خاني ۾ هجڻ ضروري آهي.

-ادل سومرو

سيرت القمرالمنير ...

محترم الحاج رحيم بخش قمر جي ڪتاب مستطاب "سيرت الخاتم الانبيا" جي مطالعي جا نادر نقوش، اچا دل ۽ دماغ تي نوان ۽ اڪور لڳا پيا هئا، تہ ستان سندن ٻيو ڪتاب لاجواب "سيرت القمرالمنير ..." سهڻين سرهاڻيون ۽ سڳنڌون ڪٿي ماحول کي معطر ڪندو واصل ٿيو، جنهن ڪان دل کي گهڻو سُرور حاصل ٿيو. رنگين جلد جي ٻنهي پاسن تي، حضور پرنور جي روضي اطهر جو، گلابي گل سان گڏ نظارو، نيڻ ٺار ۽ باعثِ بصيرت بڻجي ٿو. گنبذ خضرا جي چوگرد اسور جو حلقو ۽ مبارڪ منارو ڏسي، دل مان دانهن اڪتي تہ: "منارا مير مرسل جا ڏسان شل ڏيهہ مان ڏوري."

ڪتاب جو انتساب عاشقِ رسول ﷺ، سائين قمرالزمان شاهہ سان ڪيل آهي. مصنف قمر صاحب، ڪتاب قمرالمنير ۽ انتساب قمرالزمان شاهہ سان، ٽنهين نسبتون ڏاڍي مماثلت رکن ٿيون. فهرست ۾ جيڪي عنوان آندا ويا آهن، تن مان گهڻا ڀلاري ڀٽ ڌڻي جي بيتن جي ٽڪن مان تيار ڪيا ويا آهن. مثلاً، سچن ڪونهي سُور، اي آگي جا احسان، ٿورا نہ ٿورا، ڪيو نام نيهال، آيا آس ٿيام، جاڻ وقت جام جي، سرها ٿيا سنگهار، ڀيچ ٻني گهر آئيو، وٺ ڪنجڪ ڪريم جي، واڳ ڌڻيءَ جي وس، جنت سندن جُوءِ ۽ سڄڻ سفر هليا. ٻين عنوانن ۾ وري صفت تجنيس سہ حرفي کي استعمال ڪيو ويو آهي: جهڙوڪ، چورن جو چهر، ميثاقي معاهدو، نرمل نبي جو نسب نامو ۽ مؤمنن جون مائرون وغيره. مهاڳ ۾ مصنف حمدِ خدا ۽ نعتِ نبي ڪان پوءِ پنهنجن ڇپيل ۽ انعام حاصل ڪيل ڪتابن جا نالا نروار ڪيا آهن. اسوهٔ حسنہ جي عنوان هيٺ قرآن ڪريم جي آيتن ۽ انهن جي ترجمي ڏيڻ، پارسي بيتن سان سينگاري نبي سائين جي مرتبي ۽ مان، شرف ۽ شان بي پايان جو بيان ڪيل آهي. واحد جي واکاڻ ۾ "قل هوالله احدالله الصمد" جي منظوم ترجمي سان حق تعاليٰ جي تعريف ۽ تذڪرو آهي.

ميثاقي معاهدي ۾ "الست بربڪم" جي اجتماع ۾ انبياءِ ڪرام ۾ سچي سرور سائين جي مثاهين مانَ جو احوال ان بعد حضرت خليل الله جي دعا، حضرت عيسيٰ جي بشارت، نبي سائين جو نسب نامو، ڏاڏاڻن خواهہ ناناڻن جي مبارڪ نامن سان عدنان ڪان وٺي وچور سان ڏنل آهي، تنهن پڄاڻان جدا جدا عنوانن الدر سندن ولادت باسعادت ۽ ان وقت ظاهر ٿيل حقيقتن کي ڀٽائي باد شاهہ جي وائي، "اکيون مينگهہ ملار - صورت تنهنجي سڀ جڳ موهيو" جي حوالي سان پنهنجي لکت کي مستند بنايو اٿن. ان بعد نبي پاڪ جي سڀني ٻين سڳورين يعني امهات المومنين جو ذڪر خير امڙ خديجة الڪبريٰ کان وٺي امڙ سيده مارية تائين ڏاڍي ڏانو سان ڏنل آهي. اجمالي خاڪي ۾ امهات المومنين جي نڪاحن، عمرين، وفات وغيره جا سن سال آيل آهن، پر خاڪي ۾ هڪ امڙ سيده مارية جو احوال نہ آندو ويو آهي. ٻئي ايڊيشن ۾ اهو احوال ضرور اچڻ گهرجي.

اِي بہ هڪ ڳالهہ الجهائي ٿي. قمر صاحب امڙ عائشہ صديقہ رضہ جي بيان ۾ بات ڪئي آهي تہ سندن والد ڏاڏو، ڀائر (حضرت عبدالله رضہ، حضرت عبدالرحمان رضہ ۽ حضرت محمد بن ابوبڪر رضہ) رسول ڪريم جا صحابي هئا. مگر اڳتي هلي حجة الوداع جي حقيقت لکندي مصنف لکيو آهي تہ حجةالوداع جي موقعي تي حضرت ابوبڪر صديق رضہ کي ٻيي اسماءَ رضہ مان محمد بن ابوبڪر تولد ٿيو. ٿورو ويچار ٿو ڪجي تہ حجةالوداع کان پوءِ پاڻ سڳورا ذوالحج جا پويان ڏينهن ماهہ محرم، ماهہ صفر ۽ ماهہ ربيع الاول جا ٻارهن ڏهاڙا هن جهان ۾ رهيا ۽ ١٢ ربيع الاول تي برقعو مٽائي وڃي پنهنجي مالڪ خالق سان مليا. چئبو تہ ان وقت محمد بن ابوبڪر رضہ جي عمر مبارڪ ٿلهي ليکي ٽن ۽ ڇهن مهينن درميان هوندي. اهڙي حالت ۾ محمد بن ابوبڪر رضہ کي صحابي ڪيئن سڏبو؟ بهرحال اها حقيقت سلجهائي لکجي. هن ڪان پوءِ ڪتاب ۾ علحده علحده عنوانن هيٺ حضور جن جي ”اسوه حسنہ“، گهڻين شادين تي اعتراض جا جواب، سندن دنيا تي احسان خصوصا عورتن، گگدامن تي ڪيل ڪرم نوازيون وغيره وڏي وستار سان ورنن ڪيل آهن.

تنهن ڪان سواءِ ڪتاب ۾ راوي صحابيات رضہ، سندن اولاد اطهر فرزندن، نياڻين، ڏهٽن، ڏوهٽين، اصحاب صفہ رضہ، عشره مبشره رضہ جا اسماءَ گرامي ۽ جيڪي حضرات مدينة النبي ۾ حاڪم ٿي رهيا، انهن جا اسماءَ ١ هجري کان ٩٦ هجري تائين آندل آهن. مديني منوره جا ٻهريان حاڪم پاڻ هئا ۽ ٢٨ ويهون حاڪم ابوبڪر بن محمد هو. هائي گويا ڪتاب جو اختتام ٿئي ٿو. تاهم آخر ۾ حضور جن جا پاڪ نالا سهڻي صورتخطيءَ ۾ سنڌي ترجمي سان لکيل آهن، جن جو مطالعو ۽ ورد روح کي وڏي راحت رسائي ٿو.

ڪتابن (جن تان استفادو ڪيو ويو آهي) جا نالا ڏسي چئي سگهجي ٿو تہ مصنف هن ڪتاب لکڻ وقت قرآن شريف، حديث شريف، تفسير، تاريخ ۽ رجال جا ڪافي ڪتاب نظر مان ڪڍيا آهن، جنهن لاءِ ڪيس جس هجي.

هي سڳورو ۽ سهڻو ڪتاب ڊيمي سائيز جا ٻن سون کان بہ مٿي صفحا والاري ٿو. ڪاغذ عمدو ۽ ڇپائي روشن اٿس. سندس هديو ٢٥ رپيا گهڻو نہ آهي. ڪتاب سنڌ جي سيني ڪتب فروشن کان ۽ مصنف کان گلزار مسجد شريف نواب شاهہ مان گهرائي سگهجي ٿو.

احمد خان ”آصف“ مصراڻي

دنگيءَ منجهہ درياهہ

الطاف شيخ ۽ سفرنامو ساڳي ڳالهہ ٿي پيا آهن الطاف شيخ جو نالو وٺجي تہ سفرنامو ذهن ۾ اچيو وڃي. ڪو نئون ڪتاب سفرنامي بابت مارڪيٽ ۾ اچي تہ هڪدم اهو خيال اچيو وڃي تہ اهو الطاف شيخ جو تہ ناهي. منهنجي خيال ۾ الطاف شيخ جيترا سفرناما قلمبند ڪيا آهن، اوترا شايد ئي ڪنهن ٻوليءَ ۾ ڪُل سفرناما هجن. سندس ”منهنجو ساگر منهنجو ساحل“

ڪان وٺي ”دنگيءَ منجهه دريا“ جي سفرنامن جي سلسلي تائين، الطاف ڪهاڻيون ۽ ڪهاڻين جا ترجما به ڪيا آهن، پر سنڌي ادب جي ميدان ۾ جيڪو مجموعي اثر سندس سفرنامن جو ٿيو آهي، اهو ٻيءَ ڪنهن صنف ۾ شايد نه ٿيو هجي. سندس سفرناما پڙهڻ سان عام پڙهندڙن ۾ نه رڳو پڙهڻ لاءِ چاهه جاڳيو آهي، پر پرڏيهه جي سفر ڪرڻ جو شوق به جاڳيو آهي ته سفرنامو لکڻ لاءِ به آماده ڪيو آهي، جنهن جو مثال اسان پنهنجي ادب ۾ مختلف نالن سان مختلف سفرناما پسي سگهون ٿا. انهيءَ لحاظ کان الطاف نه رڳو پنهنجي سفر جي ذاتي تجربن ۽ واقعن کي قلمبند ڪيو آهي، پر سنڌي ادب جا پڙهندڙ ۽ سنڌي ادب جا لکندڙ پڻ پيدا ڪيا اٿس. اهو ڪارنامو هن وڏيو جي دور ۾ جڏهن ادب جا پڙهندڙ گهٽبا وڃن، نهايت ئي ساراهه جوڳو آهي.

الطاف جو هيءُ ڪتاب ”دنگيءَ منجهه دريا“ ٢٦ جدا جدا مضمونن تي ٻڌل آهي، جيڪي هندستان، بئنڪاڪ، منڊاگاسڪر، جپان، اسپين، انگلينڊ، ملائيشيا، فجي، سينگاپور، فرانس، آمريڪا ۽ سنڌ جي پس منظر ۾ لکيل آهن. هي ڪتاب باقاعدي سفرنامو ناهي، پر سفر جي دوران يا انهن هنڌن تي هجڻ جي دوران، اتان جي ڪن واقعن کي قلمبند ڪيو اٿس، جيڪي اتان جي روزمره جي زندگيءَ مان کنيل آهن يا ساڻس پيش آيا آهن. هن ڪتاب جي ڪن مضمونن ۾ ملڪن جي معلومات ڏنل آهي، جيڪا جاگرافيائي ۽ سماجي، اقتصادي پس منظر ۾ آهي يا وري جهازراني بابت معلومات ڏنل آهي. تنهنڪري هن ڪتاب ۾ باقاعدي ترتيب ۽ تسلسل جي بدران هلڪين ڦلڪين ڳالهين جو ذڪر جابجا ملندو.

الطاف جي ڪتابن جي اڀياس مان لڳي ٿو ته سندس شروعاتي سفرناما سفر سان وڌيڪ ڀريل هوندا هئا، جن ۾ ’سفر‘ به هو ته ’Suffer‘ پڻ. انهيءَ جو ڪارڻ شايد اهو هو جو هو مسلسل سفر ۾ رهيو ۽ هاڻي جيئن ته Stationed Life گذاري ٿو، تنهنڪري مشاهدي لاءِ محدود افق هئڻ ڪري قلم کي ڪئنواس نٿو ملِيس. بهرحال سندس ڪتاب بنا روڪ هر ٽئين مهيني ڇپجي پڌرا ٿيندا رهن ٿا. اهو سندس لکڻ لاءِ موهه آهي، جيڪو پڙهندڙن جي ذوق جو پورائو ڪندو رهندو ۽ سنڌي ادب ۾ سفرنامن جي صنف کي مالامال ڪندو رهندو.

١٨٩ صفحن تي مشتمل ”دنگيءَ منجهه دريا“ جو مهاڳ ’ماڊرن ملاح‘ جي عنوان سان نصير مرزا لکيو آهي. ڊيمي سائيز جي هن ڪتاب جو پبلشر نيو فيلڊس پبليڪيشن حيدرآباد آهي ۽ ملهه ٽيهه رپيا آهي.

- ولي رام ولڀ

دلبرا هن دنيا ۾، وڃي رهندو واس.
(ڀٽائي رحه)

جناب اي. ڪي. بروهي

ولادت:
٢٤ - ڊسمبر ١٩١٥ع

وفات:
١٣ - سيپٽمبر ١٩٨٧ع

آديسي اٿي ويا....

اي. ڪي. بروهي

جڳ مشهور قانوندان، ماهر وڪيل، معروف فلسفي، مشهور اديب ۽ مقرر، مسلمانن جي نشاة ثانيه جي تحريڪ جي زوردار داعي، پاڪستان جي سفير عمومي ۽ قومي هجره ڪائونسل جي چيئرمن جناب اي. ڪي. بروهيءَ آچر ڏينهن ١٣- سيپٽمبر سن ١٩٨٧ع مطابق ١٩- محرم الحرام سن ١٤٠٨هه ۾، لنڊن جي هڪ اسپتال ۾ وفات ڪئي. هو ڪجهه وقت کان دل جي عارضي ۾ مبتلا هو ۽ ڊاڪٽري معائنو ڪرائي چڪو هو. آگسٽ جي ٽئين هفتي ۾ هو هڪ ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ جنيوا ويو هو، جتي کيس ٻيهر تڪليف محسوس ٿي ۽ کيس لنڊن آندو ويو، جتي ٥- سيپٽمبر کان ٨- سيپٽمبر تائين پنج آپريشن ڪرائڻ کان پوءِ، سندس حالت سڌرڻ لڳي. پر ٨- سيپٽمبر تي مٿس ٻيهر حملو ٿيو ۽ کيس مصنوعي ساهه کڻڻ واري نظام جي ذريعي امداد پهچائي ويئي. ١١- سيپٽمبر تي سندس حالت ڪي قدر سڌري، پر مٿس ڪمزوري ۽ غشيءَ جو غلبو رهيو، جنهن عالم ۾ هن انتقال ڪيو. انالله و انا اليه راجعون.

بروهي صاحب هڪ غريب خاندان ۾، ٢٤- ڊسمبر ١٩١٥ع ۾ ڳڙهي ياسين ۾ پيدا ٿيو. سندس والد ڪريم بخش بروهي پوليس ۾ ملازم هو. هو نهايت اورچ، همت وارو، صاف گو ۽ همدرد انسان هو. بروهي صاحب جي والده نيڪ سيرت، نماز روزي جي پابند ۽ نهايت شفيق خاتون هئي، جنهن پنهنجي اولاد جي سٺي نموني پرورش ڪئي.

بروهي صاحب ابتدائي تعليم ڳڙهي ياسين ۾ حاصل ڪئي ۽ پوءِ ڪراچي ۾ سنڌ مدرسة الاسلام ۾ داخل ٿيو، جتان مئٽرڪ پاس ڪيائين. هو نهايت ذهين ۽ خوددار شاگرد هو. ان کان پوءِ هن ڊي. جي. سنڌ ڪاليج ۾ داخلا ورتي ۽ بمبئي يونيورسٽي مان بي. اي. ۽ ايل. ايل. بي. پاس ڪئي. هن فلاسافي ۾ ايم. اي. به ڪئي. گريجوئيشن کان پوءِ هو سنڌ مدرسي ۾ استاد مقرر ٿيو، پر پوءِ وڪالت شروع ڪيائين. تدريسي خدمتن جي سلسلي ۾، هو سنڌ مسلم لا ڪاليج ۾ ٽي سال جيئورسپروڊنس ۽ آئيني قانون جو پروفيسر به رهيو. علامه آءِ. آءِ. قاضي سان گهري لاڳاپي سببان سندس سوچ ۽ فڪر جون سرحدون وسيع ٿينديون رهيون، جن جي استحڪام ۾، ذاتي مطالعي ۽ خداداد ادراڪي قوتن سندس گهڻي مدد ڪئي. سندس ذاتي ڪتبخانو، دنيي ۽ دليوي علمن جو وڏو ڀنڊار آهي. پر سندس علمي پياس آخري دم تائين رهي، اهو مٿس الله جو فضل هو.

بروهي صاحب سياست جي خارزار ۾ بہ طبع آزمائي ڪئي، پر هو سچ، حق ۽ صداقت جو سڌ ڇڏي نہ سگهيو ۽ پوءِ هميشه لاءِ عملي سياست کان پري رهيو، جيتوڻيڪ اهم قومي مسئلن بابت پنهنجي ماهرانہ ۽ عالمانہ راءِ اخبارن جي ذريعي ظاهر ڪندو رهيو. ١٩٥٣ع ۾ مرڪزي حڪومت جي بيجا دخل اندازيءَ سبب، سنڌ اسيمبليءَ ڪيس پاڪستان جي قانون ساز اسيمبليءَ جو ميمبر نہ چونڊيو ۽ جناب احمد جعفر کي اهو اعزاز ڏنو، پر اپريل ١٩٥٣ع ۾ جڏهن ڪيس مرڪزي وزارت ۾ کنيو ويو تہ کهڙي صاحب جي جاءِ تي ڪيس ميمبر چونڊيو ويو. بهرحال بروهي صاحب ٢٣- آڪٽوبر ١٩٥٤ع تي وزارت تان استعيفا ڏني.

بين الاقوامي ڪيتر ۾ بروهي صاحب پنهنجي علمي ۽ فڪري استعداد جو ڌاڪو ڄمايو. هو مذهبي ماڻهو يقينا هو، پر انسان جي آزاد خيالي ۽ حالتن پٽاندر اجتهاد جو زبردست حامي هو. اوائلي زندگيءَ ۾ ڪن درويشن جي صحبت، صوفي لٽريچر جي اڀياس ۽ ٿياسافسٽ انجمن جي سرگرم رڪن جي حيثيت ۾، سندس سوچ ڪل مشربي ۽ حق جي تلاش طرف مائل هئي، ان ڪري سندس عملي زندگيءَ ۾ نيشنلسٽ رجحانن جو پرتو ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو. ١٩٥١ع ۾ اقتصادي ۽ سماجي ڪائونسل جي وفد جي سربراهي ڪندي سنتياگو ويو ۽ ساڳي سال اقوام متحده جي جنرل اسيمبلي ۾ پاڪستاني وفد جي وائيس چيئرمن جي حيثيت ۾ شريڪ ٿيو. ١٩٦٠-٦١ع ۾ پاڪستان جي سفير جي حيثيت ۾ هن هندستان ۽ پاڪستان جي وچ ۾ بگڙيل لاڳاپن کي ڪي قدر بحال ڪرايو ۽ سندو ماٿر جي آبپاشي واري معاهده لاءِ ماحول سازگار بنايو. پنڊت جواهرلعل نهروءَ سان سندس ذاتي طور نهايت خوشگوار تعلقات رهيا ۽ ١٩٦٣ع ۾ هن هيگ (هالنڊ) جي پبلڪ انٽرنيشنل لا اڪيڊميءَ ۾ "ايشيا ۽ اقوام متحده" جي موضوع تي ليڪچر ڏنا ۽ ١٩٦٣-٦٤ع ۾ جنيوا يونيورسٽي جي انٽرنيشنل لا انسٽيٽيوٽ ۾ پڻ ليڪچر ڏنا، ۽ اهڙيءَ طرح هن پاڻ کي بين الاقوامي قانون جي ماهرن ۾ تسليم ڪرايو. اقوام متحده جي سيڪريٽري جنرل جي خاص دعوت تي، بروهي صاحب فيبروري ١٩٦٥ع ۾ جنرل اسيمبلي جي اجلاس ۾ بين الاقوامي باهمي سهائتا (انٽرنيشنل ڪوآپريشن) جي موضوع تي ليڪچر ڏنو. دنيا مان رڳو ڇهن دانشورن کي ڪوٺايو ويو هو ۽ ايشيا مان اڪيلو بروهي صاحب شريڪ ٿيو هو. هو طبعا امن پسند ۽ انسانيت جي ڀلائي ۽ بهبود جو پرجوش داعي هو. انسان جي عزت ۽ شرف جو ڪيس هميشه اونو هوندو هو. اقوام متحده جي چارٽر کي عمل ۾ آڻڻ خاطر هن بين الاقوامي سطح تي گهڻيون خدمتون ڪيون. اقوام متحده جي سيڪريٽري جنرل جي دعوت تي هن "اقوام متحده ۽ انساني حقوق" بابت هڪ جامع رپورٽ مرتب ڪئي، جنهن تي "انساني حقوق جي سال" ملهائڻ جي سلسلي ۾، تهران ۾ ڪوٺايل انٽر گورنمينٽل ڪانفرنس (١٩٦٧ع) ۾ غور ڪيو ويو. بروهي صاحب، پاڪستاني وفد جي سربراهہ جي حيثيت ۾ اقوام متحده جي جنرل اسيمبليءَ ۾ ١٩٧٧ع ۾ شرڪت ڪئي.

بروهي صاحب گهڻن ئي قومي ۽ پرڏيهي ادارن جو صدر يا ميمبر رهيو. هو ١٩٦٤ع کان ١٩٦٧ع تائين پاڪستان بار ڪائونسل جو صدر هو. جنيوا ۾ قائم ٿيل انٽرنيشنل ڪميشن

آف جيورسٽس جو ١٩٧٠ع ۾ ميمبر هو. اهڙيءَ طرح آمريڪن بار انسوسيئيشن جي ڪاميٽي طرفان ”عالمي قانون جي ذريعي عالمي امن“ جي باري ۾ قائم ڪيل صلاحڪار ڪائونسل جو بہ ميمبر هو. قومي هجره ڪائونسل جي چيئرمن جي حيثيت ۾، بروهي صاحب اسلام ۽ مسلم دنيا جي وڏي خدمت ڪئي. هو ١٩٧٩ع کان ١٩٨٢ع تائين بين الاقوامي اسلامڪ يونيورسٽي اسلام آباد جو ريڪٽر رهي چڪو هو. هجره ڪائونسل جي سهاري هيٺ هڪ جامع اشاعتي پروگرام ترتيب ڏنائين، جنهن جو هڪ شعبو ”هڪ سؤ وڏا اسلامي ڪتاب“ آهي. هن سرڪاري طرح وسيع پيماني تي سيرت ڪانفرنسون ڪوٺائڻ جو انتظام ڪيو.

پاڪستان جي اعليٰ عدالتن جي ايوانن ۾ ڪن مقدمن جي سلسلي ۾ سندس قانوني قابليت جي بازگشت مدت تائين ٻڌڻ ۾ ايندي. قتل جي الزام وارو معاملو ۽ ملڪ ۾ مارشل لا نافذ ڪرڻ جي جواز ۾ ”نظريہ ضرورت“ وارو آئيني مسئلو، ٻنهي تن ڪيسن ۾ بروهي صاحب سرڪاري وڪيل طور پيش ٿيو هو.

بروهي صاحب جا ڪي ڪتاب بہ ڇپجي پڌرا ٿيا آهن، جيڪي سندس مضمونن ۽ ليڪچرن جا مجموعا آهن. جيئن تہ ”انُن ائڊوينچر ان سيلف ايڪسپريشن“ (مافي الضمير جي اظهار جي ڀرپور ڪوشش ١٩٥٤ع) ٢- ”فنڊامينٽل لا آف پاڪستان“ (پاڪستان جي آئين مجريہ ١٩٥٦ع تي جامع ۽ مبسوط تبصرو ١٩٥٨ع) ٣- ”اسلام ان ماڊرن ورلڊ“ (جديد دنيا ۾ اسلام ١٩٦٩ع) ٤- ”ٽيسٽامينٽ آف فيٿ“ (عقيدي جو منشور ١٩٧٣ع) ۽ سندس پنجون ڪتاب ”اسٽريٽيجي آف هيومن ائڪشن ان هسٽري“ (تاريخ ۾ انساني عمل جي تدبير) ڇپائيءَ جي مرحلن ۾ آهي. اهڙيءَ طرح سندس هڪ مداح، ”انُن ائڊوينچر ان سيلف ايڪسپريشن“ جو اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو هو، جيڪو اڃا تائين ڇپجي نہ سگهيو آهي. بروهي صاحب چوندو هو تہ اردو ترجمي ۾ تمام ڏکيا ۽ ڏکيا جملا ڪتب آندل آهن ۽ ڪن هنڌن تي ترجمو اصل مقصد ۽ مدعا کي ظاهر نٿو ڪري.

خود فلسفي هجڻ جي ناتي سان بروهي صاحب علامہ ڊاڪٽر اقبال جي شاعرانہ فلسفي کي چڱيءَ طرح سمجهندو هو، پر ان جي تقليد ڪرڻ کان بہ ڪونہ ڪيائين. هو انهن عربي ۽ فارسي دانشورن کي پڙهي چڪو هو ۽ انگريزي لٽريچر بہ سندس مطالعي جي پيٽ ۾ ڊاڪٽر اقبال طفل مڪتب هو، انڪري اڪثر اقبال جي فڪر تي تعميري تنقيد بہ ڪندو هو، جيئن علامہ آءِ. آءِ. قاضي جو معمول هوندو هو.

بروهي صاحب شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جو شيدائي هو. رسالي جو عميق مطالعو ڪيو هئائين، انڪري سندس تقابلي اڀياس جي نتيجي ۾ شاهہ صاحب جي فڪر ۽ فن کي عالمي افق جو تابنده ۽ رهنما مينار چوندو هو. هن سلسلي ۾ سندس ڪا علحده تصنيف ڪانهي، پر تنهن هوندي بہ بہ چار مقالا ۽ مسز ايلسا قاضي جي رسالي جي انگريزي منظوم ترجمي جو مبسوط عالمانہ مقدمو، سندس لطيف شناسيءَ جو پڌرو ثبوت آهي. سندس تقرير وانگر تحرير ۾ پڻ جادو جو اثر آهي. لفظن جي چونڊ، جملن جي بيهڪ، منطقي استدلال جي قوت، مضمون جي

.مدعا ۽ مطالب جو رواني سان بيان ۽ سڀ کان وڌيڪ وسيع موضوعاتي مطالعو، پڙهندڙ کي علم جي اٿاهه ساگر ۾ سوگهو ڪيو ڇڏي ٿو.

منهنجو ڳوٺ به ڳڙهي ياسين آهي. مان بروهي صاحب جي باري ۾ غائبانه طور گهڻو ڪجهه ڄاڻندو هئس. ميليني لئبرري ڳڙهي ياسين ۾ گهڻو ڪري هر روز سندس والد صاحب سان ملاقات ٿيندي هئي، جتي مان اخبارون پڙهڻ ويندو هوس ۽ شهر جي پڙهيل ۽ ٻيڻل ماڻهن جي زباني سياسي سماچار به ٻڌندو هوس. اتي اڪثر بروهي صاحب جي وڪالت ۾ فتوحات جو به ذڪر نڪرندو هو. الهيءَ کان علاوه سندس ٽي ڀائر، مرحوم علي محمد (جيجو)، مرحوم علي نواز ۽ ڊاڪٽر علي حسن منهنجا هم مڪتب ۽ دلبر دوست هئا، پر بروهي صاحب سان منهنجي پهرين ملاقات ڪراچي ۾، اپريل ۱۹۴۷ع ۾، سندس ڀاءُ جناب علي احمد بروهي جي ذريعي ٿي. مان وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ ۽ نوڪريءَ جي سانگي ڪراچي آيو هوس. ان وقت بروهي صاحب پلازا سئنيما جي پرسان، بندر روڊ تي گپتا مئنشن ۾ رهندو هو، جتان پوءِ عامل ڪالوني (جمشيد روڊ) منتقل ٿي ويو، ۽ آخرڪار مسلم آباد ۾ پنهنجو (موجوده) بنگلو ٺهرائي رهڻ لڳو.

گذريل چاليهن سالن کان منهنجو بروهي صاحب سان نيازمندي جو تعلق رهيو. مون کيس جلال ۽ جمال جي ٻنهي ڪيفيتن ۾ ڏٺو. شروعاتي ملاقاتن ۾ ئي هو مون تي مهربان ٿيو. مهرباني ڪري مون کي ڪجهه ڪتاب ڏنائين ته جيئن انگريزي ڪتابن پڙهڻ جي عادت پوي ۽ صلاح ڏنائين ته ٿنڪرس (Thinkers) لئبرري جا ڪتاب پڙهان، جيڪي موضوع ۽ طرز بيان جي لحاظ کان آسان ۽ بنيادي معلومات جا حامل آهن ۽ سستا به هئا. ڪجهه سالن کان پوءِ هڪ ٻيو انگريزي ڪتاب ”ميڪنگ آف هيومينٽي“ (تشڪيل انسانيت) ڏنائين ۽ چيائين ته ان جو هڪ باب ”بيت الحڪمت“ پڙهڻ ۽ دل سان هنڊائڻ جهڙو آهي. ان ۾ مسلمانن جي عروج ۽ ڪمال جي دؤر جي حيرت ۾ وجهندڙ واقعن ۽ يورپ تي اسلام جي احسانن جو ذڪر آهي. اهڙيءَ طرح بروهي صاحب مون ۾ پڙهڻ، سوچڻ ۽ لکڻ جو شوق پيدا ڪيو. اهو سندس عظيم احسان هو.

جڏهن مان پنهنجن مضمونن کي يڪجا ڪري ڪتاب پڌرا ڪرڻ شروع ڪيا ته ”سنڌي صحافت“ (۱۹۵۵ع)، ”نظارو لينهن جو“ (۱۹۸۲ع)، سچل سائين (۱۹۸۳ع) جا ديباچا لکي منهنجي همت افزائي ڪندو رهيو. مون سيرت النبي بابت پنهنجي ڪتاب ”عبد جي انتها“ جو مسودو کيس ڏيکاريو. ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ان تي مقدمي لکڻ جو وعدو ڪيائين. گفتگو دوران مون کانئس پڇيو ته اوهان رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم جي تاريخي ڪردار (هسٽاريڪل رول آف دي هولي پرافيٽ) بابت چيو هو، سو ان ڪتاب جو ڇا ٿيو؟ هو ڪجهه وقت خاموش رهيو، پوءِ نمناڪ اکين سان مون ڏانهن ڏسندي، ڌيمي آواز ۾ چيائين ته ”سيرت جي باري ۾ اجا شروعات ٿي ڪانه ڪئي اٿم.“ مون کي محسوس پئي ٿيو ته اهو ڪو وڏو ڪم رٿيو اٿس، جنهن لاءِ يڪسوئي ۽ فرصت درڪار هئي ۽ هو ان جو شدت سان انتظار ڪري

رهيو هو، پر يڪدم منهنجي ڪتاب جي مسودي ڏانهن اشارو ڪندي چيائين تہ پنهنجي ڪتاب ۾ هڪ باب جو اضافو ڪر. پوءِ سندس سينو چٽڪ ڪٽلي پيو ۽ نهايت چٽائيءَ سان موضوع بابت تفصيلي طور نڪتا ٻڌائيندو رهيو، جيڪي مون ڪوشش ڪري لکي ورتا. اهڙيءَ طرح منهنجي ڪتاب جي اشاعت ۾ تاخير تہ ٿي، مگر انهيءَ باب جي شامل ٿيڻ سببان ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت ۾ اضافو ٿيو.

ٻروهي صاحب جو جسد خاڪي، لنڊن مان اربع ڏينهن بتاريخ ١٦- سيپٽمبر ١٩٨٧ع تي اسلام آباد پهتو، جتان ڪراچي آڻدو ويو. جنازي نماز ڪشمير روڊ تي گهر جي ويجهو ميدان ۾ پڙهائي وئي، شام جو ڪيس فوجي قبرستان ۾ سُپرد خاڪ ڪيو ويو. شال سندس قبر تي الاهي رحمتون وسنديون رهن.

-ڪريم بخش خالد

* * *

فضل احمد بچاڻي

سنڌ جو نامور اديب محترم فضل احمد بچاڻي ڪافي وقت عليل رهڻ کان پوءِ تقريباً ٥٢ سالن جي عمر ۾ ٢٣- آگسٽ ١٩٨٧ع تي هن فاني دنيا جي رهندڙن سيني دوستن ۽ عزيزن سان هميشہ لاءِ سڀ ناتا لاهي وڃي پنهنجي خالق حقيقي سان مليو.

فضل احمد بچاڻي مرحوم ٽنڊي الهيار جي مشهور سماجي شخصيت خانصاحب محمد چٽل جو فرزند هو. ڪيس ننڍي هوندي کان ئي ادب ۽ صحافت سان دلچسپي هوندي هئي، جنهنڪري گرئجويشن ڪرڻ کان پوءِ اهڙن ادارن مثلاً ريڊيو پاڪستان، اخبار ۽ انفرميشن کاتي کان وابستہ رهيو، جتي سندس علمي ۽ ادبي ذوق جي تسڪين ٿيندي رهي؛ مگر سندس طبيعت نوڪري جون پابنديون قبول ڪري نہ سگهي، جنهنڪري اهي نوڪريون ڇڏي ڏنائين. ڪجهہ وقت لاءِ حبيب بئنڪ ۾ آفيسر تي رهڻ کان پوءِ اها نوڪري بہ ڇڏي ڏنائين. انهيءَ کان پوءِ روزي حاصل ڪرڻ لاءِ، ڪجهہ نہ ڪجهہ ڪرڻ خاطر، حيدرآباد ۾ پيٽرول پمپ ۽ ٽنڊو الهيار ۾ ريڊيو هائوس جو دوڪان کوليائين، مگر وري اتي بہ ساڳي ڳالهہ اڳيان آئي، يعني دوڪان تي پابندي سان ويهڻ ۽ گراهڪن سان شين جي باري ۾ غلط بياني کان ڪم وٺي اگهہ ٻار جا معاملا طئي ڪرڻ سندس ذوق ۽ وس جي ڳالهہ نہ هئي، جنهنڪري جلد اهو دوڪان پنهنجي هڪ عزيز جي حوالي ڪري پاڻ هميشہ لاءِ گوشہ نشيني اختيار ڪري فقط مطالعي ۽ سنڌي ادب ۾ واداري خاطر لکڻ لاءِ پاڻ کي محدود ڪري ڇڏيائين.

فضل احمد بچاڻي ڪيترائي ڪتاب لکيا، جن ۾ سندس طبع زاد ۽ ترجما شامل آهن. مرحوم ڪافي وقت اڳ انگريزي جي مشهور ناول شيءِ (SHE) جو سنڌي ترجمو عاشيءَ جي نالي سان ڪيو، جنهن کي سنڌي اديبن ۽ دانشورن طرفان ساراهيو ۽ پسند ڪيو ويو. عاشيءَ جي شايع ٿيڻ کان پوءِ سندس شمار سنڌ جي نامور اديبن ۾ ٿيڻ لڳو.

مرحوم ان کان پوءِ بہ ڪيترائي ڪتاب لکيا، جن ۾ "روح جي ڳولا"، "سپون"، "آسڪروائلڊ جا خط" ۽ ٻيا بہ ڪيترا ڪتاب شامل آهن، جن کي ٻڻ عوام ۽ خواص ۾ گهڻي مقبوليت حاصل ٿي. انهن ڪتابن کان سواءِ مرحوم سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۾ گهڻا مضمون لکيا، جيڪي پڙهندڙن طرفان بيحد پسند ڪيا ويا.

ڀڳاڻي مرحوم نثر سان گڏوگڏ نظم ۾ بہ طبع آزمائي ڪئي ۽ پنهنجا طبع زاد شعر ۽ نظم لکيا. انهن کان سواءِ شيڪسپير جي نظمن جو سنڌي نظم ۾ ترجمو ڪيو، جيڪي تازو "مهراڻ" رسالي ۾ ڇپجي چڪا آهن. مرحوم کي سنڌس ترجمو ڪيل ڪتابن جي ڪري تمام گهڻي شهرت حاصل ٿي، انهيءَ کان سواءِ سندس طبع زاد ڪتابن کي بہ گهڻو پسند ڪيو ويو.

سندس آخري ڪتاب "اڳي اُئين هياس"، جيڪو ٻن حصن ۾ شايع ٿيو آهي، جو سندس لنڊيڻ جي يادن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ پنهنجي لنڊيڻ جون يادون، انهيءَ وقت جو ماحول، اهم ۽ دلچسپ واقعا، اهم شخصيتن سان ملاقاتون، انهيءَ دور جون اقتصادي، مذهبي ۽ سماجي حالتون، هندو مسلمان جو پاڻ ۾ ميل جول، ڪاروبار، گهريلو ٽوٽڪا، سنڌ جون تعليمي حالتون ۽ ٻيا بہ ڪيترا دلچسپ ۽ اهم واقعا تمام دلچسپ انداز ۾ تحرير ڪيا آهن، جيڪي پڙهندڙن لاءِ دلچسپي سان گڏوگڏ معلومات ۾ ٻڻ اضافو ڪن ٿا. انهيءَ ڪتاب "اڳي اُئين هياس" (ٻہ حصا) کي ٻڻ دانشورن، اديبن ۽ عام پڙهندڙن تمام گهڻو ساراهيو ۽ پسند ڪيو. انهيءَ کانسواءِ مرحوم جا ٻيا بہ ڪيترا ڪتاب اڻڇپيل صورت ۾ موجود آهن، جن کي شايع ڪري سنڌي ادب ۾ واڌارو ڪري سگهجي ٿو.

فضل احمد مرحوم کي لکڻ سان گڏوگڏ مطالعي جو ٻڻ گهڻو شوق هوندو هو، جنهنڪري سندس ڄاڻ ۽ معلومات تمام وسيع هوندي هئي.

ڪجهہ وقت اڳ پاڻ ٽنڊو الهيار ۾ هتي جي اديبن ۽ شاعرن کي هڪ پليٽ فارم تي گڏ ڪري هڪ ادبي انجمن ناهڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر ڪن مجبورين ۽ هتي جي اديبن جي تعاون نہ هئڻ ڪري اها ٿي نہ سگهي. جنهن کان پوءِ مرحوم روزانہ شام جو راقم الحروف جي دوڪان تي ايندو هو، جتي روزانہ ادبي ۽ نيم ادبي ڪچهريون ۽ علمي بحث ٿيندا هئا، جنهن ۾ سنڌ نامور اديب سائين ولي محمد طاهرزاده صاحب، ماستر سائين بخش بوزدار، محمد دائود بوزدار، راقم الحروف ۽ ٻيا ادبي ذوق رکندڙ دوست شامل ٿيندا هئا.

اڄ فضل احمد ڀڳاڻي مرحوم هن دنيا ۾ موجود نہ آهي، پر سندس لکڻيون، ڪتاب ۽ سندس ڳالهيون دوستن، عزيزن ۽ پڙهندڙن جي دلين ۾ موجود آهن ۽ رهنديون. مرحوم پنهنجي پويان هڪ بيوه، ٽي نياڻيون ۽ ٽي پٽ غمگين ڇڏيا آهن. بارگاهہ الاهي ۾ دعا آهي تہ ڌڻي تعاليٰ کيس جنت الفردوس عطا ڪري ۽ پوئيرن کي صبر جي توفيق ڏي.

۔شوڪت حسين ميمڻ

سليم "ڳاڙهوي"

سنڌي زبان جي ممتاز، قادرالڪلام ۽ ڪهنه مشق شاعر جناب "سليم" ڳاڙهوي جي وفات جي ڏکدائڪ خبر سنڌي علمي حلقن ۾ نهايت ارمان سان پڙهي ويئي. هن صاحب ٤- سيپٽمبر ١٩٨٧ع/١٠- محرم ١٤٠٨هه تي حرڪت قلب بند ٿيڻ سبب جناح هاسپيٽل ڪراچيءَ ۾ وفات ڪئي، جتي علاج لاءِ ويل هو.

محترم سليم ڳاڙهوي جو جنم ١٥- مارچ ١٩٢٥ع تي ڳوٺ ڳاڙهي، ضلعي خيرپور ميرس ۾ ٿيو. شاعريءَ جو شوق اسڪولي زندگيءَ کان شروع ٿيو. ننڍپڻ ۾ سندس همر ڪلاسي سندس شعرگوئي کان حيرت ۾ پئجي ويندا هئا. باقاعده موزون شاعريءَ جو دور ١٩٤٧ع کان شروع ٿيو. هن ڏس ۾ مشهور معروف سنڌي ادبي رسالي "اديب سنڌ" سندس ڪافي رهنمائي ڪئي. ان رسالي ۾ استاد شاعرن جا ڪلام پڙهي هنئين سان هنڊائيندو هو. ۽ اڳتي هلي سنڌي زبان جي هڪ برک ۽ مڃيل شاعر جو مقام حاصل ڪيائين. سليم صاحب شاعريءَ جي سڀني صنفن تي طبع آزمائي ڪئي آهي ۽ سڀني سان هڪ جيترو انصاف ڪيو اٿس. سندس ڀاڄهارو شعر "مهراڻ" ۽ سنڌ جي سڀني رسالن ۾ شايع ٿيندو رهيو آهي.

سليم صاحب جي شاعرانه فن تي تبصرو ڪندي، جناب مولانا غلام محمد گرامي لکن ٿا:
"محترم سليم ڳاڙهوي پنهنجي دلنشين ۽ شيرين فن جي حيثيت سان ادبي دنيا ۾ وڏو مقام حاصل ڪري چڪو آهي. سندس شاعري، پختگيءَ ۽ عمدگيءَ جو هڪ سهڻو مثال آهي. هڪ قادرالڪلام شاعر ۽ استادِ سخن جي حيثيت سان سندس ڪلام، سنڌي زبان جي سڀني موقر رسالن ۾ شايع ٿيندو آيو آهي..."

محترم سليم ڳاڙهوي ذاتي طرح گوشه نشين بزرگ هو. سڄي زندگي نهٺائي، ڪم گوئي ۽ پرهيزگاري سان بسر ڪيائين. سندس خاندان، شرافت ۽ پاڪيزگي سببان فقيرن جو گهرائو سڏبو آهي. مرحوم هڪ سچاڻ باغبان هو. ڳوٺ ۾ هڪ رونقدار باغ جي سنڀال ۽ مطالع ۽ شعرو شاعري سندس مشغلا رهيا صوم و صلوات جو پابند ۽ نهايت متقي انسان هو.

ڳاڙهي ۾ "بزمِ سليم" نالي سندس دوستن ۽ شاگردن هڪ علمي محفل قائم ڪئي، جنهن وسيلي ڪيترن ئي نوآموز شاعرن جي فني تربيت ڪيائين ۽ علمي مجلسن جي آبياري ڪيائين. سندس هڪ شاگرد، محترم حليم سنڌي، سندس وفات تي جيڪي تاثرات منظوم ڪيا آهن، سي پيش ڪجن ٿا.

— اسد الله "اسد" سومرو

استاد "سليم" ڳاڙهوي مرحوم

از قلم: "حليم" سنڌي

سنڌ جي سونهن ۽ سينگار هو استاد سليم،
ڀرت جو ڀار ۽ ڀرجهار هو استاد سليم.

نيڪ، لائق ۽ لڄادار هو استاد سليم،
مُرڪڻو، مور، ميلنسار هو استاد سليم.

آدميت جو علمدار هو استاد سليم،
هر طرح پيار ٿي بس پيار هو استاد سليم.

فهم ۽ فيض جو درياءُ سخا جو ساگر،
علم جي نور جو مينار هو استاد سليم.

دينداري ۽ ديانت جي چمن جو هڪ گل،
لساميارو هو ۽ نروار هو استاد سليم.

هن جي من ۾ هو سدا عشقِ خدا، عشقِ رسول،
آلِ اطهر جو به حبدار هو استاد سليم.

هو صحابا جي به عظمت جو مدامي مداح،
۽ ولين جو به حبدار هو استاد سليم.

ڪوڙ کان دور، سچائي ۽ صداقت جي قريب،
حق، حقيقت جو پرستار هو استاد سليم.

پنهنجي يارن جو ته هر وقت رهيو يار، مگر،
پنهنجي غيرن جو به غمثار هو استاد سليم.

ڪنهن به قيمت تي وڪيو جنهن نه ڪڏهن پنهنجو ضمير،
ڪو به شڪ ناهه ته خوددار هو استاد سليم.

لنب مان قوم کي بيدار بڻائڻ خاطر،
سرت ۽ سوچ جو آثار هو استاد سليم.

سال پنجاه ادب جي ڪئي خدمت جنهن شخص،
شاعريءَ جو سو علمدار هو استاد سليم.

سنڌ کي بخشي وڏو فڪر ۽ فن جا موتي،
واهه جو ورهرُ ۽ وينجهار هو استاد سليم.

"ڳوٺ ڳاڙهي" جو پلا ڇو نه وهائي ڳوڙها،
"شهر موريءَ" جو به منثار هو استاد سليم.

ڇو نه غمگين رهن سنڌ جا شاعر ۽ اديب،
شاعرن جو به ته سالار هو استاد سليم.

ٿي وئي "بزم سليم" اڄ ته و بالا افسوس،
مور محفل جو ۽ منثار هو استاد سليم.

ڪيئن ته وڇڙي ويو مون کان هي وڙيتو وڏو،
منهنجو هر حال ۾ غمخوار هو استاد سليم.

قرب ان جي جون ڪچهريون نه وسارڻ جهڙيون،
قرب ۽ پيال جو پندار هو استاد سليم.

موت کي موت اچي، ڪيس ڪري ٿو ڪيڏا،
ديس جو دوست ۽ دلدار هو استاد سليم.

سنڌ ساريءَ ۾ سندس خال جو پرجڻ مشڪل،
اهڙو شاعر ۽ سخن ڀار هو استاد سليم.

رحمتون روح انهيءَ جي تي رهن شال "حليم"،
مرد مومن ۽ مشيادار هو استاد سليم.

سنڌ جي سدا حيات عظيم صوفي شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جي
٢٤٣ عرس شريف جي موقعي تي جناب محمد خان جوڻيجو، وزير اعظم پاڪستان،
جناب اشرف تاباني گورنر سنڌ ۽ جناب سيد غوث علي شاهه، وزير اعلي سنڌ، مزار
تي چادر چاڙهي رهيا آهن.